

Тарасенко
Інна Юріївна

«WOJNA DOMOWA»

польського хроніста
С. Твардовського
як історичне джерело
та пам'ятка історичної
думки

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Серія “Літописи та хроніки”, т. 2

Тарасенко Інна Юріївна

**“Wojna Domowa” польського
хроніста С. Твардовського
як історичне джерело
та пам’ятка історичної думки**

Київ – 2011

Монографія к.і.н. І. Ю. Тарасенко присвячена дослідженню найважливішого твору класика польської літератури та історіографії XVII ст. Самоеля з Скшипни Твардовського “Wojna Domowa”. У ній висвітлюється життя й творчість С. Твардовського, його світогляд, суспільно-політичні та історичні погляди, встановлюється джерельна база “Wojny Domowej”, цінність її свідчень щодо історії України, насамперед Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., вплив останньої на пам’ятки української та польської історичної думки XVII–XIX ст.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів гуманітарних факультетів.

Відповідальний редактор – завідувач відділу
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
доктор історичних наук *Віктор Брехуненко*

Рецензент – завідувач відділом пам’яток княжої
і козацької доби Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки
і техніки України, *о. Юрій Мицик*

Видання затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 3 від 24 березня 2011 року)

Зміст

Вступ	5–6
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження	7–36
I. 1. Історіографія проблеми	7–29
I. 2. Джерельна база дослідження	30–36
РОЗДІЛ II. Формування історичних поглядів С. Твардовського у контексті його життєвого і творчого шляху	37–80
II. 1. Біографія С. Твардовського	37–62
II. 2. Головні твори С. Твардовського	63–80
РОЗДІЛ III. “Wojna Domowa” С. Твардовського як історичний твір	81–119
III. 1. Джерельна база “Wojny Domowej”	81–90
III. 2. Історичні погляди і громадянська позиція С. Твардовсь- кого	91–111
III. 3. Вплив “Wojny Domowej” на українську та польську історіографії XVII–XVIII ст.	112–119
РОЗДІЛ IV. Джерельний потенціал “Wojny Domowej” С. Твардовського та його значення для дослідження історії України	120–178
IV. 1. Оригінальні звістки творів С. Твардовського з історії України XVI – першої третини XVII ст.	120–127
IV. 2. Оригінальні повідомлення “Wojny Domowej” з історії першого етапу Національно-визвольної війни українського народу (1648–1649 рр.)	128–154

IV. 3. Оригінальні свідчення “Wojny Domowej” з історії другого етапу Національно-визвольної війни українського народу (1649–1651 pp.)	155–164
IV. 4. Оригінальні дані “Wojny Domowej” з історії третього етапу Національно-визвольної війни українського народу (1651–1653 pp.)	165–169
IV. 5. Оригінальні звістки “Wojny Domowej” з історії четвертого етапу Національно-визвольної війни українського народу (1654–1658 pp.) і початку Руїни	170–178
Висновки	179–184
Список використаних джерел та літератури	185–204
Додатки	205–207

Вступ

Історичні твори іноземних авторів середини – другої половини XVII ст. мають велике значення для всебічного дослідження такого видатного явища в історії нашої Батьківщини, яким була Національно-визвольна війна українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр. Адже в середині XVII ст. відродилась Українська держава, що проіснувала (як самостійна, а потім як автономна) близько півтора ста років і продовжила собою державотворчі традиції українського народу. Історія Національно-визвольної війни не могла не залишити сліду в суспільній свідомості українського народу, не могла не привернути до себе увагу сучасників з-за меж України, тому вона закономірно знайшла відображення у великій кількості історичних джерел, серед яких важливе місце належить польським хронікам. Створені у ворожому щодо українських повстанців таборі, ці джерела подали однак ґрунтовне висвітлення подій Національно-визвольної війни та сумнозвісної Руїни. Польські хроніки Йоахима Пасторія, Альберта Віюка Кояловича, Веспазіяна Коховського, Лаврентія Рудавського, Яна Темберського та ін. увібрали в себе свідчення величезної кількості незбережених джерел і суттєво вплинули не тільки на польську, але й на українську історіографію XVII–XVIII ст.

Серед всього масиву польських хронік однією з найвеличніших є “Wojna Domowa”, тобто “Громадянська війна” (далі – “WD”) класика польської літератури та історіографії XVII ст. Самуеля зі Скшипни Твардовського, вперше у повному вигляді видана 1681 р. Назва цього твору з позицій сьогодення є невірною,

оскільки точилась війна між двома народами (українським і польським), двома державами – Українською (Військо Запорозьке, Гетьманщина) і Річчю Посполитою. Ця війна насправді була Національно-визвольною, оскільки її метою було здобуття самостійної Української держави, але водночас це була війна і релігійна, і антифеодальна. Але Твардовський, висловлюючи типовий для тогочасної польської історіографії погляд, вважав її громадянською, бачив в ній тільки бунт хлопів (селян) проти шляхти, тому так і назвав свій твір. “WD” одна з перших хронік у польській історіографії подала розгорнутий образ подій історії тогочасної України, вона є також є цінним джерелом щодо перебігу власне Національно-визвольної війни. До того ж вона була написана прекрасними віршами, що забезпечило їй значну популярність у Речі Посполитій. Досить сказати, що саме “WD” стала одним з головних джерел трилогії класика польської літератури Генріка Сенкевича, насамперед її першої частини “Вогнем і мечем”, а роль цієї трилогії у формуванні історичної свідомості польського народу у ХІХ–ХХ ст. важко переоцінити. Як не дивно, саме у якості історичного джерела та пам’ятки історіографії “WD” була майже недослідженою, не перевидавалась польською мовою майже 300 років, і досі не існує її перекладів на інші мови, в т.ч. й українську. Науковців же вона приваблювала майже виключно як літературний твір.

Відтак, актуальність обраної теми обумовлена необхідністю ретельного аналізу хроніки С. Твардовського, з’ясування її інформаційного потенціалу для подальшого використання у дослідженнях з історії України. Це важливо і для усвідомлення того як формувалась первісна концепція Національно-визвольної війни українського народу в польській історіографії, тим більше, що вона суттєво вплинула на історіографію ХVІІІ – початку ХХ ст., а деякі її положення популярні і в наш час, особливо у Польщі.

У своєму дослідженні ми прагнули комплексно вивчити інформаційний потенціал “Wojny Domowej” у поєднанні з усією творчою спадщиною С. Твардовського, визначити місце й значення хроніки як джерела з історії України та пам’ятки польської історіографії ХVІІІ ст.

Розділ I

Історіографія та джерельна база дослідження

I. 1. Історіографія проблеми

Самуель Твардовський ще за життя здобув славу “польського Вергілія”. Його твори використовували як історичне джерело, йому наслідували ряд польських хроністів та істориків XVII–XVIII ст., його уважно читав визначний польський письменник XIX ст. Генрік Сенкевич при створенні своєї Трилогії, який навіть назвав другу її частину терміном, запровадженим у обіг саме Твардовським – “Потоп”.

Оскільки С. Твардовський є класиком старопольської літератури, то природно, що про нього багато згадувалося й писалося. Зокрема інший класик польської літератури та історіографії Веспазіян Коховський (1633–1700) називав Твардовського “слов’янським Вергілієм”, “польським Мароном” (Вергілієм), присвятив своєму старшому колезі кілька коротких, але сповнених глибокої любові і поваги віршів. Досить навести найкрасномовніший з них (“Про Самуеля Твардовського”):

*“Стільки винна Польща Велика Твардовському,
Скільки мені моя Мала Польща поету малому.
Важко винити фортуни вибір непідробний,
Великій Польщі – великий поет, Малій – малий даний”*

(69, с. 242).

До речі, Коховський, пишучи цього вірша, перебував і під впливом давньоримського поета Катулла, котрий у такий же спосіб порівнював себе з Ціцероном (289, с. 103). Інший польський поет XVII ст. Станіслав Самуель Шемйот (1657–1684) у своєму творі “Про свої вірші” дав високу оцінку Твардовським

(Самуелю і Каспару) і поставив їх на один рівень з славетними Петром та Яном Кохановськими (87, с. 31). Його сучасник Ян Гавінський у збірнику “Дворянки” (“Dworzanki”) вмістив і свій вірш-епітафію, присвячену Твардовському (305, с. 29–30). Слава Твардовського сягнула й доби Просвітництва, про що свідчать наприклад твори Станіслава Конарського, Францішка Богомольця, Францішка Дмоховського, Яна Павла Воронича, Юзефа Францішка Круліковського та ін. (255-а, с. 25–31). У анонімному латинському рукописі 1714 р. є твір, який славить Твардовського як автора поеми-панегірика “Владислав IV” (Лешно, 1649 і 1650 рр.). Високо оцінював творчість С. Твардовського і Каспер Несецький, один з найвідоміших тоді польських знавців генеалогії та геральдики. Але у тому ж XVIII ст., в період формування польської історичної науки в сучасному розумінні цього слова, Твардовського стали забувати, а до його творчості звертатися вже рідше, все голосніше лунали критичні голоси (304, с. IV–V). Критику Твардовського започаткував у першій половині XVIII ст. Давид Браун у своєму каталозі-словнику істориків та юристів. Його критичний відгук стосувався головним чином “WD”, визнаній ним виключно історичною працею, бо її поетична цінність за думкою Брауна “зводиться до мови, в’язаної ритмом”. Тільки до “Легації...” та ліричних віршів Твардовського Браун поставився значно прихильніше, визначивши їх як “плід багатогранного таланту”. Тут він поставив Твардовського на одну дошку з Кохановським, куди вище Коховського (221, с. 335–336; 215, с. 12). Багато в чому надуманою була критика Міхала Єроніма Ющинського, який звинуватив Твардовського у епігонстві і грубо його порівняв з тими поетами, які невдало наслідували Гомера (“wymioty Homera zlizali”) (226, с. 284–285). Цими ж слідами пішли Ігнаци Ходницький, який закинув Твардовському брак поетичності і історичної правди (211, с. 273–277; 218) та Ф. Й. Бентковський (198, с. 369–372, 480). Тривалий час про Твардовського стали писати майже виключно на сторінках узагальнюючих праць з історії польської літератури і це були переважно стислі й не дуже вартісні довідки. Однак з них читач міг довідатися про

головні віхи життєвого шляху поета-хроніста (через брак джерел автори висували різноманітні гіпотези про життя й діяльність Твардовського), головні його твори, давали загальну їх оцінку (308; 260). Один з них, К. В. Войцицький, у своїй “Історії польської літератури в нарисі”, твердив, що поет-хроніст помер у 1669 р., але це було помилкове твердження, бо джерела 1665 р. згадували про Твардовського вже як про померлого (229). У 1840 р. у Вроцлаві коштом Зигмунта Шлеттера навіть була видана прозаїчна і скорочена переробка “WD”, але невідомі видавці навіть не здогадались, що мають справу з твором Твардовського. Через декілька років її (очевидно з ініціативи відомого українського археографа Йосипа Бодяньського) було перекладено й видано російською мовою (51; Див. 180). Уривок з польської переробки (про Берестецьку битву)набагато пізніше було перекладено українською мовою відомими археологом І. К. Свешніковим і видано упорядниками архіву останнього (78; 42, с. 194–197).

У середині XIX ст. С. Твардовському відвів певне місце у своїй узагальнюючій праці білоруський історик польської літератури Владислав Сирокомля (Людвік Кондратович), яка була перекладена російською. Тут подано дуже стислий нарис біографії поета-хроніста, життєвий шлях якого автор теж невірною обмежив 1600–1669 рр., було вказано й на те, що його поема “Владислав IV” стала причиною для дипломатичного конфлікту між Річчю Посполитою та Московською державою, були навіть вперше наведені в перекладі російською незначні фрагменти “Громадянської війни” (частина опису Зборівської битви 1649 р.) і оди на смерть королевича Олександра Кароля. Цілком в дусі типових тогочасних про літературний процес Сирокомля вважав Твардовського, як і польських поетів Липського та Зиморовича, очевидно також і Коховського та Потоцького, жертвами “шкільної піітики”, маючи на увазі типові для єзуїтських колегіумів тієї доби курсі піітики. Сирокомля коливався у визначенні місця Твардовського в польській поезії: “поставить ли его в ряду первостепенных или только причислитъ к разряду простых рифмотворцев? Ответ трудный.

Твардовский писал много, легко, иногда возвышенно, истинно поэтически; жил во время живых событий поэтических, любил воспевать их в своих поэмах... Он увековечил множество событий, не без таланта изображал своих героев, – однако, читая его произведения, нам приходится сожалеть о том, почему он не писал их прозой в виде истории или мемуаров” (133, с. 386–393). Варто відзначити, що “WD” була відома класику російської історіографії С. М. Соловйову, котрий спирався на неї при висвітленні подій російсько-польської війни 1654–1667 рр. у своїй фундаментальній “Истории России с древнейших времен”.

Суттєві зрушення у вивченні творчої спадщини С. Твардовського пов’язані з іменем відомого польського літературознавця ХІХ ст. Казимира Юзефа Туровського, який досліджуючи літературну спадщину Криштофа Опалінського, Шимона Старовольського, звернувся і до С. Твардовського. Його заслугою була перша наукова публікація зібрання поезій Твардовського, насамперед “Легації” (97). Сюди увійшла частина його поетичних твори за винятком “WD”. Туровський подав також ґрунтовний як на той час нарис біографії поета-хроніста і огляд всіх відомих на той час його творів. Упорядник не вважав Твардовського великим талантом, але й не міг відмовити йому у плодovitості та великому патріотизмі. При цьому він дорікнув поету за його симпатію до шведського короля Карла Х Густава, “нашого заклятого ворога”. Епічні ж твори Твардовського, особливо “WD”, як вважав Туровський, творять “особливу суміш, сповнену літописних та поетичних інгредієнтів і врешті отримують визначення “римованої історії”. Переконання про необхідність зарахувати історичну епіку до римованих хронік стало загальним місцем в узагальнюючих працях з історії польської літератури. За думкою Петра Хмельовського “WD” є “родом віршованої газети”, яка містить у собі надмірну кількість деталей та подій” (210, с. 368–369).

Першу спробу реабілітувати Твардовського здійснив в університетських лекціях Казимир Брудзинський, який відзначив особливі труднощі при аналізі його творчості: “в усій нашій

літературі я не знайшов важчого для оцінки поета, ніж Твардовський. Мало хто може відважитись і досі прочитати його величезні історичні поеми, з котрих нинішня література про один тільки твір зволить згадувати і то про найгірший... – про “Wojnu domowu”. На його думку найкращим твором Твардовського є поема “Владислав IV” (204, с. 178). Властиво наукове дослідження творчості С. Твардовського розпочав Броніслав Хлебовський. Свою першу працю він написав у 1872 р. і присвятив її саме Твардовському. Дебют був успішним і Хлебовський дістав за неї нагороду Головної Варшавської Школи (208, с. 195–244; 209, т. III, с. 50–99). Він дав у цій розвідці досить ґрунтовний опис життєвого шляху Твардовського і торкнувся його творів, розглядаючи їх з літературної точки зору. Пізніше він присвятив окремі студії поемам Твардовського “Дафніс” і “Прекрасна Паскваліна” (відповідно у 1882 і 1884 рр.), звернув увагу і на про переклади Твардовським віршів Сарбевського, насамперед оди “De puero Jesu”...”. Хлебовський знаходив певні достоїнства “Легації” та “Владислава IV” як документальних історичних творів, але негативно оцінив “WD” тільки як хроніку тогочасних подій, що нібито позбавлена життя й печатки індивідуальності. Адам Белціковський був прихильнішим до “WD”, вказавши, що вона вирізняється патріотизмом, ліричними відступами й відсугністю панегіризму. Він же стисло охарактеризував творчість Твардовського (197, с. 115–126; див. 232, с. 8–10).

З’явилась і перша ґрунтовна енциклопедична стаття про С. Твардовського, що належала перу М. Собошчанського, який сховав своє ім’я під псевдонімом: F.M.S. Зокрема Собошчанський дав загальний огляд творів С. Твардовського, звернув увагу на те, що він писав “чистою мовою..., часто прекрасною”, на вплив його творів на В. Коховського, В. Потоцького та С. Кушевича. При цьому автор помилково вважав, що Твардовський подорожував з королевицею Владиславом IV по Західній Європі у 1624–1625 рр., називає матір’ю поета-хроніста Софію Рей (222, т. 25, с. 785–788). Пізніше вийде з друку російською мовою знаменита енциклопедія Ф. Брокгауза та І. Ефрона,

у котрій була вміщена анонімна стисла замітка про С. Твардовського. Невідомий автор досить поверхово торкнувся його статі, маючи під рукою тільки нарис польської літератури Петра Хмелевського і звідти фактично процитував думку про те, що “WD” це “рифмованная газета”, і що Твардовський відомий лише “как автор исторических поэм, написанных довольно тяжелым слогом” (191, с. 703–704). Останнє твердження було зовсім несправедливим.

18 липня 1894 р. на філософському факультеті Берлінського університету ім. Фрідріха-Вільгельма відбувся успішний захист докторської дисертації Олександра Чеховського з Хрустово на Познанщині на тему: “Самуель зі Скшипни Твардовський “Тромадянська війна”. Опонентами Чеховського виступили К. Яновський, Й. Спихалович та М. Лянге. Того ж року тези дисертації були видані німецькою мовою окремою брошурою (53 стор.), яка нині є бібліографічною рідкістю (її примірники вдалося виявити тільки в бібліотеках Львова й Кракова (215). Значення даної праці полягає у тому, що вона була першою спеціальною розвідкою, присвяченою “WD”. Тут детально розповідалось про життєвий шлях поета-хроніста, стисло оглядалися і праці попередників, які вивчали творчість Твардовського. Чеховський слушно пов’язав зацікавленість поета-хроніста епікою з впливом італійського поета Торквато Тассо – автора поеми “Визволений Єрусалим”, яка була блискуче перекладена польською мовою польським поетом XVI ст. Петром Кохановським. Він же встановив вплив на твори Твардовського поезій Вергілія і Т. Тассо (на “Легачію” і “Владислава IV”), Кохановського (на “Сатир”), Горація (на ліричні вірші). Хоча сама “WD” цікавила Чеховського майже виключно як пам’ятка літератури, однак він встановив послідовність видань окремих частин “WD”, врешті підкреслив, що “WD” є “скарбом для лексикографів” і навів ряд архаїзмів та діалектизмів з даної поеми, а також слів, запозичених ним з італійської, турецької та української мов, наприклад “саламаха”, “га-разд”, “солоха”, “дочка”, “гунька”, “шевлюг”, “кабак”, “дурень”.

Важливою віхою на шляху дослідження спадщини Твардовського стали праці класика польського літературознавства

Олександра Брюкнера, які й нині перевидаються. О.Брюкнер насамперед чітко вписав Твардовського в контекст старопольської літератури, вказав на те, що Твардовський як творець епічних творів не був першим, але найславнішим; вказав, що його “Wojna domowa” і “Владислав IV” викликали цілий рій наслідувань, вказавши при цьому на поета Божимовського. Взагалі Брюкнер високо оцінив творчість Твардовського як поета, але відкидав будь-яку участь останнього у битвах, які були ним описані (205, с. 317–320; 207, с. 564). Творчість Твардовського звернула на себе увагу і зарубіжних, в першу чергу німецьких істориків. Карл Тіберген видрукував у Вроцлаві (Бреслау) німецькою мовою доповідь, в якій стисло охарактеризував життєвий шлях поета-хроніста і торкнувся його праць. Він зокрема відзначив, що коріння роду Твардовських сягає 1247 р. (301, с. 4). Він відкрив також деякі факти з життя Твардовського.

У подальшому до Твардовського зверталися зазвичай частіше літературознавці, яких цікавив майже виключно літературний бік справи. “WD” при цьому мало цікавила дослідників, бо вважалася недостатньо опрацьованою як пам’ятка літератури. Станіслав Тарновський закидав, наприклад, Твардовському “сухий в прозаїчний” спосіб розповіді, котрий швидше нагадає хроніста XI ст. Галла Аноніма, ніж Гомера, а “WD” взагалі відмовляє у всякій вартості: “написана прозою ця поема не могла б мати такого значення для історії, яке має Коховський чи Рудавський, але у другому ряду за ними могла б почесно стояти за ними. Нещасна поетична претензія відняла їй ту вартість, яку міг би мати, та не дала їй художньої вартості, взагалі призвела до того, що вона не має жодної вартості, хіба що за винятком дрібних деталей, котрі можуть бути цікавими для історика” (299, с. 256). Я. Костка (С. Віндакевич) висунув гіпотезу про тотожність С. Твардовського з особою Петра Баріки, автора п’єси “Z chłopa król” (З селянина король), але вона була відкинута іншими дослідниками (Пілаг-Бернацький, А. Брюкнер та ін.). В цей же час вийшло спеціальне монографічне дослідження, присвячене Твардовському. Його автором був Станіслав Туровський. У своїй розвідці він на перше місце у

доробку поета-хроніста поставив “Легацію” (305, с. 132). Майже одночасно Я. Козловська-Студницька виявила рукописний оригінал “WD” (точніше тільки II–IV частин “WD”), описала його ще до I світової війни і опублікувала передмови до всього твору і до його 4-ої книги (частини) (246, с. 381–385). Цей оригінал побував у зібранні М. Ф. Невеського, потім послідовно – у бібліотеці Залуських (на рукописі були записи Юзефа Анджея Залуського), Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі (з кінця XVIII ст.), врешті в Університетській бібліотеці у Варшаві (з 1923 р.). Він був знову описаний згаданою авторкою (247).

У 1932–1934 рр. над цим оригіналом ретельно працював Алоїзій Францішек Ковальковський при написанні магістерської праці з історії в семінарі проф. Романа Поллака і встановив важливі розбіжності між оригіналом та виданням “WD” 1681 р. Крім циклу статей Ковальковський написав у 1934 р. монографію, присвячену “WD” (“Wojna domowa” Samuela Twardowskiego”. – Cz. 1–2), але вона тривалий час залишалась у машинописі і була видана тільки у 1969 р. (244, с. 83–95; див. 245). У другій частині цієї монографії він порівнював оригінальний рукопис “WD” (автограф частин 2–4 “WD”) з друкованим її текстом. Ковальковський одним з перших спробував підважити традиційний погляд на “WD” як на віршовану хроніку і зробив наголос на героїчній тональності твору, елементах пафосу і патріотичних тенденціях як визначали епічний характер твору. Г. Корбут засвідчив, що автограф “WD” знаходиться у бібліотеці Варшавського університету (240, с. 472). Оскільки автограф “WD” загинув під час придушення гітлерівцями Варшавського повстання 1944 р., то праця А. Ковальковського дозволяє значною мірою відновити вигляд автографу “WD” і його зміст. Ще в міжвоєнний період виникли розбіжності в оцінці даного рукопису: одні вважали його чистописом чи можливо чернеткою (Я. Козловська-Студницька), другі – чернеткою (А. Брюкнер), треті – копією, створеною під наглядом С. Твардовського (А. Ковальковський).

У міжвоєнний період до творчості Твардовського польські літературознавці звертались тільки час від часу. Проф. Роман

Поллак знайшов першодрук поеми Твардовського “Прекрасна Паскваліна” (Краків, 1655), яке до того часу було відоме тільки у перевиданні 1701 р., і у 1926 р. здійснив його критичну публікацію. Цей же вчений звернув увагу на вплив творчості італійського поета Торквато Тассо на Твардовського. У огляді історії польської культури відзначалося значення Твардовського насамперед як епіка, побіжно розглядалися його твори. Щодо “WD”, то тут присуд був безжальним, але точним: “це швидше римовані історичні хроніки. Надмір історичного матеріалу приглушує форму, яка не дорівнює великим класичним епопеям” (281, с. 486).

Львівський науковець В. Ташицький передрукував у 1928 р. “Легацію” (298). Стереотипне перевидання В. Ташицького було здійснено у Варшаві у 1955 р., а уривок з пам’ятки, як свідчить енциклопедичний довідник “Новий Корбут” було видано в перекладі румунською у 1930 р. П. Панаїтеску (P. Panaitescu). Софія Гонсьоровська – Шмідт у статті “Жолкевський як Луцій Емілій у “Владиславі IV” Самуеля зі Скшипни Твардовського” встановила залежність згаданого твору від зразків античної історіографії, підкреслила тяжіння польських поетів-епіків, в т.ч. Твардовського, до срібного віку давньоримської поезії. Вона зробила цікаве спостереження. Твардовський, якого сучасники порівнювали з Вергілієм і Т. Тассо, цінувався ними насамперед за епічні, історичні твори, між тим як у подальшому поет-хроніст цінувався насамперед за “Дафну” та “Паскваліну”. Вона ж встановила вплив на Твардовського хроніки Й. Петриція, підкреслила, що промова гетьмана Жолкевського до бунтівного війська польського у Твардовського (“Владислав IV”) “була запозичена хроніки Петриція (J. I. Petrusy. *Historia rerum in Polonia gestarum anno 1620.* – Kraków, 1622 (295, с. 159–175; 217). Роза Фішер (Фішерова) підкреслила роль Твардовського у розвитку польської поезії доби бароко, багатство кольористики його віршів, описів руху, звукопису тощо. При цьому вона звернула особливу увагу на опис поетом польського табору під Берестечком. Важливою, але надто категоричною є думка авторки щодо нерівноцінності “WD” з літературного боку, наявність у

ній двох частин – козацької та шведсько-московської. Перша – “жива, сильна, яка має дуже вартісний вступ”, друга – “нечувано нудна, вважай без вартості, яка свідчить про занепад таланту” (224, с. 163).

На початку 1936 р. у газеті “Познанський кур’єр” вийшла стаття Яна Токарського. Останній, будучи у 1929 р., учасником семінару проф. Р. Поллака, вирішив зайнятися дослідженням біографії Твардовського. З цією метою він вивчив архів парафії у Сосниці (до неї тоді належала Лютиня), але нічого там не знайшов. Зате у архідієцезіальному архіві при допомозі ксьондза Майновського він натрапив на рукопис, у котрому містились дані щодо роду Твардовських. Це дало можливість уточнити деякі факти біографії поета-хроніста. Водночас Я. Токарський спробував переглянути усталені дату народження Твардовського, віднісши її до 1560–1565 р., що відповідно тягло за собою перегляд ряду інших фактів. Але ця думка не була сприйнята істориками та літературознавцями, очевидно тому, що Токарський міг сплутати С. Твардовського з його тезком (302, с. 12–13; 303, с. 16–17).

У повоєнний період епіка автора “WD” не привертала до себе уваги істориків літератури, які зайнялися іншими творами Твардовського. Завдяки зусиллям Р. Поллака і Генріка Барича тут було здійснено важливі архівні знахідки, які дозволили ліквідувати деякі “білі плями” його біографії. Так, Барич знайшов епітафію С. Твардовського, писану самому собі у 1661 р. (196, с. 547). Було розпочате фундаментальне видання творів С. Твардовського у серії “Бібліотека польських письменників” (“Biblioteka Pisarzyw Polskich”). В межах цієї серії Роман Поллак і Стефан Саський здійснили наукове видання “Дафни”. Воно містило в собі ґрунтовні передмову, характеристику правил публікації тексту та коментар (93). Можна відзначити і статтю І. Шлесінського, присвячену мові “WD” (294). Алоїзій Сайковський знайшов і видав один з останніх віршів С. Твардовського написаний у травні 1661 р.: “Epitalamium” (“Епіталама”) на шлюб Петра Опалінського (сина магната Криштофа Опалінського) з Анною Сенютою, що був видрукований у Кракові в

типографії вдови Л. Купіша: “Epitalamium Piotra i Anny Opalińskich” (“Епіталама Петра й Анни Опалінських”) (287). Особливо велика заслуга у справі дослідження творчості поета-хроніста і поверненню її із забуття належить Яну Окуню. Саме він підготував до друку і видав на високому археографічному рівні “Паскваліну” (94) і “Владислава IV” (310). Я. Новак-Длужевський у своїй монографії “Політична поезія в Польщі. Два молодших Вази” розглянув польську поетичну публіцистику часів Владислава IV та Яна-Казимира. При цьому він досить високо оцінив твори С. Твардовського, зокрема вказав, що він був попередником елекційної поезії (вір “Pod ełeksya szczęśliwą na Królestwo Polskie... Władysława IV”), а “Легация” стала його першим твором, де він здобув “остроги епічного поета”. Дуже важливим є встановлення Новак-Длужевським того факту, що опис воєнних операцій під Смоленськом у 1633–1634 рр. був здійснений на підставі невідомого нам діаріуша (щоденника) війни, який потрапив до рук Твардовського мабуть з королівської канцелярії. Однак у літературному творі йшлося “не про повний опис подій, але про вибір історичних випадків, потрібних поету для його поетичної візії у даному історичному моменті”. У даному випадку Твардовський робив так, як і більшість поетів у подібній ситуації у середньовіччі та XVI ст.: він реферує події у хронологічній послідовності з усіма деталями, котрі істотні для хроніста, а не для поета” (269, с. 13, 19–20).

Не можна проминути й доробок визначного польського історика Адама Керстена. При дослідженні “Нової Гігантомахії” (Краків, 1658) ксьондза Августина Кордецького, у котрій йшлося про оборону оборони Ясногірського монастиря під Ченстоховою, Керстен встановив вплив даного твору на “WD”, а водночас вплив останньої на малознану історичну компіляцію к. XVII ст. під назвою “Шведська війна...” (“Wojna szwedzka Karola Gustawa, króla szwedzkiego, z Janem Kazimierzem, królem polskim”) (238, с. 261, 263). Час від часу про Твардовського та його творчість згадували в узагальнюючих працях з історії польської літератури, а Тереза Крушевська, підводячи підсумки дослідженням літературознавцями польського романсу XVII ст.,

вказала, що найбільшу їхню увагу привертала “Паскваліна” Твардовського (239; 248, с. 44). Професор Ягеллонського університету у Кракові Ришард Лужни, а дещо пізніше і проф. Пауліна Левін, звернули увагу на популярність творів С. Твардовського, в т.ч. і “WD” у викладачів та спудеїв Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст., котрі бачили в них ідеальні зразки поезії (259; 256-а).

Наприкінці 60-х років ХХ ст. творчою спадщиною С. Твардовського ґрунтовно зайнявся Маріан Качмарек. Саме він знайшов і видрукував панегірик, написаний і виданий поетом-хроністом на честь шлюбу між Я. Розражевським та А. Пшиємською (233, с. 56). Подальшим кроком цього автора була фундаментальна праця “Епічний кштальт історичних поем Самуеля Твардовського”, яка засигналізувала початок нового етапу у дослідженні творчості поета-хроніста. Насамперед М. Качмарек подав досить детальний історіографічний огляд праць, присвячених творчості С. Твардовського. За його думкою “WD” виникла як “результат зацікавленості автора народження старопольського епосу”, а взагалі історична епіка Твардовського виходить далеко за рамки віршованого хронікарства, як традиційно вважалось. Він зайвий раз ствердив вплив на “Лєґацію” Твардовського насамперед “Готфрида “Т. Тассо, також відомих творів польських поетів XVI – першої половини XVII ст., які описували свої подорожі (М. Стрийковський, Е. Пельгжимовський). Серед попередників Твардовського він назвав також Павла Пальчовського (Paweł Palczowski. Wyprawa wojenna króla jego mości do Moskwy. – Wilno, 1606; 2-e wyd.: “Kołąda moskiewska”. – Kraków, 1609; S. Liffel. Gody moskiewskie. – Kraków, 1607), також М. Пашковського, Адама Владиславіуша та Яна Старчевського, котрі писали свої твори, відгукуючись на якусь важливу подію (М. Пашковський в “Posiłek Bellony Sauromackiej szlachetnemu rycerstwu Dymitra Iwanowicza w. cara moskiewskiego przeciw Szujskiemu i inszym zdrajcom jego. – Kraków, 1608; Władysławius. Wiersz o zwycięstwie nad Szujskim, wzd. Krotofile ucieszne. – Kraków, 1609), також поетів, які оспівували перемогу під Хотиним у 1621 р. зокрема Петр Горчин, Ян Боянівський,

Юзеф Бартоломей Зиморович, П. Напольський і той же М. Пашковський, Качмарек зупинився також на характеристиці видань “WD” та частин останньої, як от видання у 1651–1655 рр. твору “Wojna kozacka”, що склав другу частину “WD”. Дуже важливим було й те, що Качмарек підкреслив значний вплив Твардовського, особливо “WD”, на українську історіографію (Стефан Савицький, С. Величко) і висловив свій подив з цього приводу, бо у “WD” чітко простежується антикозацька лінія й тенденційна оцінка повстання Хмельницького. Він уважно простежив також вплив “WD” та інших поем С. Твардовського (“Владислав IV”, “Леґація”) на творчість Вацлава Потоцького, як у текстуальному, так і ідейному плані; наслідування С. Твардовським певною мірою видатного поета – хроніста Речі Посполитої XVI ст. М. Стрийковського (234, с. 11, 30–32, 44, 56, 83).

У 1975 р. вийшла велика узагальнююча праця з історії польської літератури. У ній було авторитетно стверджено, що “період бароко не дав у Польщі творця такого масштабу, яким у попереднім столітті був Ян Кохановський. Спадщина Кохановського однак знайшла продовжувачів у великій групі поетів з широким діапазоном зацікавлень. Морштини і Опалінські, Самуель Твардовський і Станіслав Геракліуш Любомірський гідно репрезентують рівень поетичних здобутків “срібного віку” (257 с. 213). Свою версію історії польської літератури запропонував Юліан Кжижановський, який дав стислу характеристику творчості С. Твардовського, вирізнивши серед його творів “Дафну”, “Паскваліну” і “Wojnu domowu”, причому він навіть навів автограф сторінки останнього твору (251, с. 352).

Група авторів створила фундаментальне видання енциклопедичного типу про польських книгодрукарів XVI–XVIII ст., у котрому була зокрема вміщена ґрунтовна довідка про Данієля Веттеруса, який видав у Лешні шість творів С. Твардовського (236, с. 246–259). Продовжувались розвідки польської літератури доби бароко, причому деякі дослідники зробили важливі висновки стосовно окремих аспектів творчості Твардовського. Так, Станіслав Гжешук у циклі своїх праць знову підкреслив вплив на Твардовського поезій Петра Кохановського, насамперед

його перекладу з італійської поезій Т. Тассо “Готфрид або звільнений Єрусалим” (її С. Гжешук видав з Р. Поллаком у 1968 р.), вказавши зокрема: “Важливим однак для нас є зараз те, джерел двох найбагатших поетичних формул польського бароко, тобто поезії Самуеля Твардовського і Анджея Морштина, слід шукати також в творі Петра Кохановського і з цієї причини вона має видатне значення для розвитку поезії бароко”. С. Гжешук зупинився також на аналізі опису Цецорської битви у поемі Твардовського “Владислав IV”, витлумаченні деяких натяків Твардовського щодо К. Опалінського у “Паскваліні”, причині його обілювання ганебної капітуляції К. Опалінського під Уйсьцем у 1655 р. (221, с. 272, 303–304, 334–335, 341–343). М. Рудзька-Симонюк пов’язала “Паскваліну” з романом Монтемайора “Діана” (282, с. 65, 69). У 1977 р. вперше за століття з лишком вийшов переклад російською двох невеликих поезій С. Твардовського: “На зрив сейму у Варшаві 15 листопада 1639 року” і “Трени”. Дещо пізніше російський дослідник С. І. Ніколаєв знайшов єдиний примірник краківського видання “Прекрасної Паскваліни” 1683 р., що знаходилось у бібліотеці відомого російського культурного діяча XVII ст. Сильвестра Медведєва (56, с. 45–48; 153, с. 77–78; 162, с. 63, 75–76). Враховуючи міцні контакти С. Медведєва з київськими інтелектуалами, можна припустити, що саме через Київ цей примірник твору С. Твардовського потрапив до Москви.

В цей час польські дослідники значну увагу приділяють формуванню й розвитку “сарматизму” (“сарматського міфу”) в Речі Посполитій XVI–XVIII ст. Станіслав Цинарський при цьому наголосив на тому, що війни з турками й татарами, битви під Цецорою (1620) та Хотином (1621), а потім плани турецької війни Владислава IV, дали поштовх до виникнення творів месіаністичного змісту. Зокрема С. Твардовський “пропрокував здобуття Туреччини, Болгарії та Македонії”. У такому ж дусі писав францисканський чернець Войцех Демболенцький у своєму творі “Wywod jedynowłasnego państwa świata” (Варшава, 1633) і це стало кульмінацією “національної мегаломанії” (212, с. 259). Пізніше Тереса Хинчевська – Геннель (Варшава) та Наталя

Яковенко (Київ) слушно вказали на дану особливість історичної концепції автора “WD”, який розглядав поразки Речі Посполитої як наслідок морального занепаду нації і побачив тут “кари Господні за вчинені гріхи” (263, с. 140). Далі у Польщі настали складні часи “військового стану”, які не сприяли публікації історико-літературних студій, але на щастя цей період у Польщі не потривав довго. Тим не менш, Єжі Старнавський докладно описав поему Твардовського “Владислав IV”, дав слушну оцінку працям С. Туровського та Б. Хлебовського, присвяченим творчості Твардовського (290, с. 93, 172, 421).

Зате у посткомуністичний період історії Польщі кількість розвідок стосовно творчості С. Твардовського швидко зростає. У 1991 р. упорядники видання твору Шимона Старовольського “Сарматські воїни” використали в коментарях твору Твардовського, в т.ч. і “WD” (292, с. 37). Завдяки зусиллям вищезгаданого Я. Окуня багато в чому стало можливим упорядкування Й. Соколовською нового зібрання творів С. Твардовського (225). Пізніше й сам Ян Окунь, котрий здійснив наукове видання “Паскваліни”, опублікував статтю, у котрій встановив особливості вірша у даній поемі. Тут Твардовський використав 13-складовий стих, котрий випробував у всіх вважай творах героїчної епіки: від “Легації” (1633) до найбільших поем (“Князь Вишневецький Януш” (1646), “Владислав IV” (1649), “WD” (1651–1655, 1660). Цей розмір потім використав видатний польський поет Адам Міцкевич у поемі “Пан Тадеуш”. При цьому Твардовський не був тут першопрохідцем. Стих такого типу належав до традиційних епічних розмірів, міцно уґрунтованих в польській поезії з поч. XV ст. Важливим було й те, що у Твардовського були виявлені зачатки індивідуалізації мови персонажів (273, с. 127–145).

Чеслав Гернас віддав належне С. Твардовському як одному з чільних польських поетів доби Бароко і підкреслив зокрема, що “WD” є “найобширнішим твором” класичної епічної тематики, в якому (особливо у початковій частині) він висловив свої політичні, моралістичні, сатиричні рефлексії. “WD” мала стати “епічним синтезом воєнної завірюхи середини століття; не вда-

лось однак поету викресати з теми глибших артистичних достоїнств” (227-а, с. 331). При цьому Ч. Гернас вказав на певні різниці між виданням 1660 і 1681 рр., насамперед, що останнє було “цензуроване, недбало видане”).

Цю ж думку виразно проводив Януш Пельц. У вступі до найновішого видання “Trenów” Я. Кохановського він зауважив: “Після Кльоновича у XVI, XVII, XVIII ст. настав цілий великий легіон послідовників “Trenów” Яна з Чорнолісу. А були серед них як різні доморощені віршописці, насамперед панегіристи, як і ті, котрих зараховуємо до найвидатніших творців польської поезії XVII ст.: Самуель Твардовський, Веспазіян Коховський, Збігнев Морштин, Вацлав Потоцький, Станіслав Морштин.” (300, с. 154). Мацей Влодавський у своїй монографії уважно розглянув “Трени” Твардовського на смерть його дочки Маріанни і теж знайшов значний вплив Я. Кохановського. Окремий розділ монографії дослідник присвятив епіцедіальній поемі на смерть королевича Александра 20.11.1634 р., зокрема звернув увагу на ряд сюжетів, пов’язаних з Грецією та Італією, особливо з античною міфологією, встановив вплив на Твардовського не тільки Я. Кохановського, але й Гомера, Семп-Шажинського та Ш. Шимоновича. Але при всіх цих впливах поема залишається оригінальним твором С. Твардовського (311). Логічним продовженням досліджень у даному напрямку став цикл статей і монографія Ренати Риби. У них вона розвиває думки Януша Пельца, Мацея Влодарського та Маріана Качма-река про вплив “Тренів” Яна Кохановського на поезію Твардовського, насамперед на плачі за померлою донькою Маріанною (283, с. 36–46; 235, с. 5–14; 312, с. 101–133). Вона відзначила також цілком несподіваний вплив Я. Кохановського на поему “Князь Януш Вишневецький” (1636), висунула гіпотезу, що трени Твардовського виникли бл. 1634 р. (284, с. 43–56). Особливо влучним було визначення нею ролі С. Твардовського як “творця програми національного епосу” і значущості поеми “Князь Януш Вишневецький” (286, с. 53–67; 285). Богуслав Пфайфер визначив групу літературних пам’яток, для яких характерним було широке вживання алегорій. Її складають твори

XVI–XVII ст., починаючи від Я.Кохановського, С. Ожеховського, продовжуючи поемою “Вандальський прапор” Яна Юрковського, врешті завершуючи “Палацом Лещинських” Твардовського, причому ця поема походить з “Niegróznijącego próżnowania” В. Коховського (279, с. 140).

У цей же час (наприкінці ХХ ст.) побачила світло монументальна (15 томів) “Велика історія Польщі”, у котрій знайшлося місце і для стислого нарису біографії С. Твардовського і загальної характеристики його творчості. При цьому підкреслюється, що Твардовський є автором “монументального твору “Wojna domowa”, де вміщено опис подій 1648–1660 рр. і дана оцінка “польської політики щодо південно-східних кресів” (309, с. 193, 242).

Характерно, що нове століття в польській історіографії, присвяченій Твардовському, відкрила монографія Г. Маркевича, у котрій він нагадав що Твардовський ще у середині XVII ст. назвав “погопом” тогочасні напади на Польщу. Сенкевич же окреслював цим терміном тільки шведське нашестя (262, с. 81). Зацікавлення творчістю С. Твардовського на ослабнуло і у ХХІ ст., розширився діапазон пошуку дослідників. Нові й нові аргументи наводяться на користь того, що С. Твардовський своєю творчістю репрезентує зріле бароко у Польщі (280, с. 61–70). М. Барловська у своїй книзі, присвяченій великому канцлеру коронному Єжі Оссолінському, встановила, що промова канцлера у Римі виголошена перед папою Урбаном VIII і видана Андреасом Хюнефельдом у Гданську латиною, була активно використана Твардовським. Останній переклав її польською і подав віршами в поемі “Владислав IV” (195, с. 231–233). Ядвіга і Едмунд Котарські, які видали солідний словник старопольської літератури, відзначили між іншим вплив на Твардовського творів давньоримського поета Горация, а також польських поетів XVI–XVII ст. Яна Кохановського та Мацея Казимира Сарбевського. Данута Завадська – співавтор аналогічного словника, стисло відзначила роль Твардовського як перекладача Горация і Сарбевського, визначила його як творця “вітчизняного героїкум” реалізованого у формі історичних творів, маючи на

увазі Леґацію, поему “Владислав IV” і “WD” (252, с. 259–260). Якуб Недзведзь встановив проміжну ланку у впливі “WD” на “Хотинську війну” Вацлава Потоцького – поему Самуеля Лещинського про Чуднівську битву (265, с. 235–246), Яцек Глажевський додатково простежив вплив Твардовського на поезію Гавінського (217-а). У останні роки дана тенденція зміцнюється, про що свідчить вихід у світ фундаментальної монографії Міхала Курана, присвяченої переважно дрібним творам С. Твардовського. У ній між іншим наводиться ґрунтовний історіографічний нарис (255-а). Про Твардовського стали частіше згадувати в узагальнюючих працях з історії польської літератури, написаних за межами Польщі (307, с. 81–83). І “Wojna domowa” дочекалась перших спеціальних розвідок, хоча вони й торкались вузьких питань, пов’язаних з історією роду князів Радзивилів (253, с. 171–200; 254, с. 143–177; 219, с. 106–115; 82, с. 62). П. Борек вказав на вплив “WD” С. Твардовського на С. Х. Шимановського (203-а, с. 49–50).

Нарешті вийшли й академічні видання деяких творів Твардовського, здійснені Романом Кшиви у “Бібліотеці старопольських письменників”, а саме: “Леґації” (96) і “Палацу Лещинських” (95). Я. Окунь, М. Юзвяк і М. Куран аналогічно видали поему Твардовського, присвячену королеві Владиславу IV і його перемозі у Смоленській війні і видану у Варшаві у 1634 р.: “Щасливий московський похід...” (“Szczęśliwa moskiewska ekspedycja najjaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego” (98). Дечекалися свого видання й деякі твори поета-хроніста, пов’язаних з “WD”, а саме: “Сигнал війську, яке виходить під Олику 1 травня 1649 року” (“Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 maii anno 1649”) (63; 64; 174, с. 31–33), стали передруковувати уривки творів Твардовського (258, с. 481–493). Сама ж “Wojna domowa” і досі залишається невиданою з 1681 р.

В українській історіографії ім’я Твардовського було добре відоме. Його використовували в якості історичного джерела ще літописці XVIII ст. С. Величко, Г. Грабянка та деякі інші, про що буде сказано далі. Ця ж традиція була продовжена і в XIX ст.

Серед тих, хто використовував твори С. Твардовського, на-самперед його “WD”, бачимо М. Максимовича, П. О. Куліша і особливо М. Костомарова. У 1861–1862 рр. на сторінках широ-кознаної “Основи” вибухла полеміка між В. Антоновичем та польським публіцистом Падалицею (Зеноном Фішем). Останній озвучив типові для тогочасної польсько-шляхетської історіографії погляди на польсько-українські відносини у минулому і сучасному, при цьому послався на авторитет польських хроністів XVII ст. С. Грондського, Л. Рудавського та С. Твардовського. У відповідь Антонович підкреслив зокрема, що твори всіх цих хроністів йому відомі, але їхня правда доводить “всю несостоя-тельность, всю неправду шляхетского порядка вещей; каждый из них скажет вам [...], что шляхтичи безжалостно гнетут народ, что они притесняют казаков, что фанатически преследуют гре-ко-восточную церковь, что в пользу шляхетских сословных ин-тересов они жертвуют благом республики, и т.п. Если ссылкой на них вы хотите доказать, что среди польского народа были люди, понимающие зло современного им общества и против него, – то я с этим вполне согласен, – но [...] протест их оказал-ся бессильным, был отвергнут шляхтою, остался гласом вопию-щего в пустыне” (104, с. 80). Таким чином, український історик вірно відзначив важливу роль “WD” як історичного джерела й пам’ятки політичної думки Речі Посполитої. У іншій своїй статті (“Грановщина”) В. Б. Антонович переклав російською невеликий фрагмент “WD”, у котрому йшлося про втечу С. Твардов-ського з охопленої повстанням України (105, с. 616–617).

Пізніше Антонович знову звернувся до “WD”, відвівши їй місце у своєму лекційному курсі з джерелознавства історії України, читаних ним у Київському університеті ім. св. Володи-мира у 1879–1881 і 1886 рр. Тут він подав стислу характе-ристику Твардовському і його головному твору – “WD”, від-значив докладність його повідомлень. Водночас розпливчатою і неточною виглядає оцінка Антоновичем поглядів поета-хроніста, достоїнств “WD”: “До подій, які він розповідає, він відноситься доброзичливо... Особливо цікава та частина твору, в якій він говорить про вдачу та звичаї” (103, с. 78). Пізніше

колега Антоновича по університету – проф. В. С. Іконников використав цей матеріал для стислої характеристики доробку С. Твардовського на сторінках своєї фундаментальної праці (123, с. 1583–1584). У додатках до літопису С. Величко було надруковано першу книгу (частину) “WD”, яка потрапила до українського літописця у 1728 р. (39).

Наукове ж дослідження творчості польського поета-хроніста в українській історіографії започаткував класик української літератури Іван Франко. Уже на початку своєї розлогої статті, присвяченої польським історичним віршам середини XVII ст., він відзначив, що “історики Хмельниччини користуються потроху тими польськими віршами, а головню книгою Самуїла Твардовського “Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy”, що вийшла аж 1681 р. (186, с. 189–250; 187, с. 1–114). Нижче він звернув увагу на твір Твардовського “Pobudka wychodzącemu wojsku 1649”. (“Сигнал війську до виступу 1649”) (Лешно, 1651), присвячений Берестецькій битві. І. Франко слушно зауважив, що дана поезія склала другу частину “WD”. Крім того, він вказав на місцезнаходження обох творів у львівських архівосховищах: примірники цих книг зберігались у “Оссолінеумі” (нині – Наукова бібліотека ім. В. Стефаніка у Львові) під сигнатурами 52362 і 17582. Далі Франко вказав на деякі особливості історичних поглядів Твардовського (насамперед на звеличування ним Я. Вишневецького), на подібність окремих фрагментів “WD” та інших тогочасних пам’яток, на залежність від Твардовського анонімного твору “Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora wydane z rękopisu” (Wrocław, 1840), на неправильне розуміння М. Костомаровим та П. Кулішем деяких місць “WD”, деякі помилки й самого Твардовського.

Справу І. Франка було продовжено галицькими істориками Віктором Петрикевичем та Михайлом Возняком. У 1910 р. Петрикевич видав у Тернополі своє дослідження, в якому на підставі співставлення текстів “WD” з літописом Самійла Величка встановив залежність від неї останнього, а водночас діаметрально протилежне трактування подій у Величка (155). Возняк же

звернув увагу на той факт, що мужність козаків та їхнього вождя – гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного прославили такі польські поети як Собеський, Ф. Бірковський, С. Твардовський, Ш. Старовольський, Й. Б. Зиморович, П. Напольський (108, с. 166).

Висновки В. Петрикевича цілком сприйняв Михайло Грушевський. Він дав стислу характеристику “WD”, котру окреслив такими словами: “віршована історія, інтересна для нас особливо своєю популярністю в старій Україні” (114, с. 203) і вказав не тільки на відомий переклад 1718 р. лубенського полкового писаря Стефана Савицького, але й на переклад С. Лукомського, який на жаль не зберігся. Далі М. Грушевський неодноразово називав Твардовського “шляхетським Гомером” і відзначив, що той взявся за перо під враженням перемоги під Берестечком і вже потім приробив початок твору. Заслугує на увагу твердження, що анонімні “Pamiętniki o wojnach kozackich”, видані у Вроцлаві у 1842 р. (російський переклад під назвою “Краткая история о бунтах Хмельницкого” вийшов в “Чтениях ОИДР” (М., 1847) це “польська прозаїчна переробка “WD”. Але, на наш погляд, це швидше скорочення частини хроніки В. Коховського, що була написана під впливом С. Твардовського. Український вчений дуже активно використав “WD” при викладі подій Національно-визвольної війни, встановив деякі джерела “WD” (реляція М. Потоцького, анонімна реляція), вірно зробив висновок, що “оповідання старих істориків: Твардовського, Коховського, Рудацького... переважані белетристикою”, яка “в значній мірі перейшла і в писання новіших істориків: Костомарова, Кубалі, Равіти-Гавронського.”, також і С. Соловійова (114, с. 217; 115 с. 438, 461–463, 477), відзначив деякі недостовірні звістки “WD”. Він звернув також увагу на те, що Твардовський відобразив у своїх творах і т.зв. “Баторієву легенду” стосовно реформи цим королем козацтва, що прославляючи Гадяцький договір 1658 р. і нову Річ Посполиту, яка мала б виникнути на його підставі, “бачив у ній здійснення Баторієвих пророкувань”, вказав на можливе використання “WD” Г. Грабянкою (112, с. 159, 577).

В часи Розстріляного Відродження “WD” привернула до себе увагу відомого українського історика М. Н. Петровського, котрий зайнявся дослідженням літописів Самовидця та С. Величка. 5.04.1926 р. у своєму листі до О. С. Грушевського він скаржився, що й досі не дістав “WD”, “а без неї неможливе закінчення розвідки про Зорку. Завтра Інститут виписує мені Твардовського з Ленінграду з Публічної Бібліотеки – головне буде там.” Далі він запитував свого адресата: чи не може замінити “WD” “переклад з польської прозаїчної переробки її, який мається в “Чтениях” московських, про які вказує Михайло Сергійович (Грушевський) в Історії України-Руси” (122, с. 216). Ця розвідка була закінчена і доповідь “Псевдодіаріуш Самійла Зорки” відіслав на початку березня 1927 р. до редакції журналу “Україна”, де вона й була видрукувана. Після погрому української історичної науки на початку 30-х років ХХ ст. дослідження проблем історії козацької доби було майже припинене. Лише М. Н. Петровський користався “WD” у ході написання своєї узагальнюючої праці з історії України (156). Він же опублікував невеликий фрагмент “WD” про Пилявецьку битву 1648 р. у прозовому перекладі українською (49, с. 137–140). На західноукраїнських землях “WD” використовувалась визначним українським істориком І. П. Крип’якевичем, який посилався на неї і у своїй монографії “Богдан Хмельницький”. В “Енциклопедії українознавства”, виданій українськими науковцями на еміграції, було вміщено стислу, але досить точну довідку анонімного автора (121, с. 3142).

У 1975 р. статтю про “WD” як літературну пам’ятку видав американський філолог українського походження Джордж (Григорій) Грабович. Їх варіант був пізніше видрукуваний українською мовою. Тут вірно відзначено, що “WD” “можна розглядати як підсумок, як синтез літератури про козацьку війну”, є цікаві спостереження і щодо цього літературного фону “WD”, вирізнення “побудки” (сигналу) як окремого різновиду публіцистичної літератури, для якого є характерним патріотичний запал, заклик до зброї та зміцнення духу, причому саме Твар-

довський був одним із зачинателів даного жанру (див. “*Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę...*” (111, с. 269–290).

Тільки у 80–90-х рр. ХХ ст. о. Юрій Мицик (професор Дніпропетровського державного університету, а потім – Національного університету “Києво-Могилянська Академія”) у своїх дослідженнях, присвячених джерелам з історії Національно-визвольної війни, подав стисло характеристику “WD”, вказавши на її велике значення як історичного джерела. (150; 142; 141, с. 110–170; 147, с. 106–140; 132). В цей же період звертають увагу на “WD” українські філологи, насамперед Валентина Соболев (нині – професор Варшавського університету), яка ґрунтовно простежила вплив на літопис С. Величка “WD” С. Твардовського як у текстуальному, так і в стилістичному та ідейному планах (168, с. 115, 118; 167, с. 68–74). Про це ж писав відомий український письменник, видавець і дослідник літопису С. Величка Валерій Шевчук; на впливі “WD” на літопис Г. Грабянки наголошувала Олена Апанович, а Зоя Хижняк встановила вплив поезій польського поета-хроніста на українського письменника, вихованця Києво-Могилянської Академії і друга Феофана Прокоповича Лаврентія (Андрія) Горки (127, с. 106, 146, 151–152, 334, 470–471).

Професор Френк Сисин (США) слушно підкреслив, що літопис С. Величка “закроений як відповідь польському поетові (Твардовському)” (165, с. 454). В. В. Грабовецький використав дані “Лєгації” у своїй розвідці про Роксолану (110).

На підставі вищесказаного можна зробити певні підсумки. С. Твардовський і його творчість привертала до себе значну увагу науковців, насамперед польських. Але це були у своїй переважній більшості літературознавчі дослідження, завдяки яким були опубліковані головні твори поета-хроніста крім “*Wojny domowej*”, простежені особливості стилю й мови С. Твардовського. При цьому були встановлені також основні віхи життєвого й творчого шляху поета – хроніста, історія його роду, важливі факти, які свідчать про вплив творчості С. Твардовського на польську та українську історіографію і літературу XVII–XIX ст. Останнім часом С. Твардовський і в першу чергу

його “Wojna domowa” починають привертати до себе увагу істориків, зокрема були встановлені деякі джерела, що їх активно використовував поет-хроніст при написанні своїх творів. Але в цілому “WD” як історичне джерело й пам’ятка історіографії залишається недослідженою, зокрема не виявлені джерела “WD”, на підставі яких Твардовський описував події Національно-визвольної війни, не виявлено її оригінальні звістки, не встановлено ступінь їхньої достовірності. Давно назріла також необхідність перекладу цього твору українською мовою і його наукового видання.

I. 2. Джерельна база дослідження

Особливість даної наукової праці полягає у тому, що вона цілком присвячена дослідженню конкретного історичного джерела, а саме: віршованої хроніки С. Твардовського “Wojna domowa” і тому говорити про неї у даному параграфі немає потреби, оскільки мова про це піде далі. Тут відзначимо тільки, що ми спирались на найповніше і найпоширеніше видання “WD” 1681 р. Два його примірники зберігаються у відділі стародруків НБ України ім. В. Вернадського, третій нам вдалося виявити у колекції А. Попова цієї ж бібліотеки, але в загальному відділі, ще один – у науковій бібліотеці ім. Михайла Максимовича Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка (1; 2; 3; 4; 5). Вони тотожні, але два останні примірника дефектні, в них бракує початку: у примірнику з КНУ 22 сторінок, а у примірнику з колекції А. Попова 20 сторінок. Зате цей дефект останнього компенсований рукописною копією відповідних сторінок, виконаною у першій половині XVIII ст.

Для вирішення поставлених завдань нами було залучено широке коло джерел, які треба охарактеризувати хоча б мінімально. Для полегшення завдання необхідно класифікувати використані джерела.

Перш за все вкажемо, що найприйнятнішою з нашого погляду є класична схема класифікації джерел, яка орієнтується

на їхні формальні ознаки (160; 159; 142; 125; 126). Маємо на увазі класифікацію за типами, родами, видами та різновидами джерел. У такому разі слід констатувати, що нами були використані джерела лише одного типу, тобто писемні, який поділяється на два види (документальні й наративні джерела). Останні у нашій дисертаційній роботі переважають уже хоча б тому, що саме до них належить “Wojna domowa” С. Твардовського. Даний твір є багато в чому типовим для польської історіографії, щоправда написаним у формі епічної поеми, так сама як і анонімна польська Віршована (або Римована) хроніка (1682). Це, до речі, дає значно більше підстав розглядати “WD” і як літературний твір, і як наративне джерело. Оскільки ж “WD” досліджується нами у цій своїй останній якості, то літературознавчі спостереження будуть зведені тут до мінімуму.

Хроніки ж, як і споріднені з ними пам’ятки (літописи, мемуари, щоденники, історико-літературні та публіцистичні твори, реляції, “летючі листки”, частково епістолії), відносяться до наративних джерел. Крім “WD” треба відзначити ряд історичних та історико-літературних творів, написаних як самим С. Твардовським, так і іншими польськими хроністами, письменниками та поетами (Веспазіян Коховський, невідомий автор Віршованої хроніки, Самуель Грондський, Станіслав Любомірський, Альберт Віюк Коялович, Йоахім Пасторій, Альбрехт Станіслав Радзивил, Станіслав Освенцім, Анджей М’ясківський та ін.) (149; 150; 157). Тут є маса даних щодо армії Речі Посполитої та її дій, опис багатьох битв та боїв, часом – унікальні дані про стан українського війська та діяльність його вождів, нерідкими є й т.зв. “визнання ворога”. Велике значення мають також українські літописи, створені Самійлом Величко, Григорієм Грабянкою та ін. (40). Ці та інші твори XVI–XVIII ст. використовувалися Твардовським при написанні “WD” або відчули на собі її вплив. Вони є важливими для даного дослідження навіть коли були цілковито незалежними від “WD”, оскільки описували ті ж події, що Твардовський (хроніка Феодосія Софоновича, літопис Самовидця) (59; 60).

Більшість використаних нами джерел даної категорії було створено в середовищі шляхти Речі Посполитої, яка нерідко брала особисту участь у придушенні Національно-визвольної війни українського народу. Якщо врахувати й специфічний характер даних творів, призначених для широкого розповсюдження з пропагандистською метою, то зрозумілим стає значна політична тенденційність та відверта ворожість їхніх авторів до українських повстанців, які нерідко були зображені майже виключно чорними фарбами, інколи у карикатурному вигляді.

До документальних джерел належить велике й дуже різноманітне коло джерел, створених переважно у Речі Посполитій, Українській козацькій державі – Гетьманщині, Московській державі та деяких інших. Тут представлена розпорядча документація державних органів влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики (універсали та накази представників українського уряду – гетьмана, генеральної старшини, полковників та сотників; універсали, в т.ч. привілеї, маніфести, глейти, накази представників владних структур Речі Посполитої, в першу чергу королів, канцлерів, великих та польних гетьманів, вищих ієрархів католицької Церкви; жалувані грамоти, укази, пам'яті царя, членів царського уряду, представників місцевих органів, насамперед порубіжних воєвод). Особливу категорію складають матеріали станово-представницьких органів Речі Посполитої, тобто документація пов'язана з діяльністю сеймів та сеймиків (сеймові конституції, сеймові інструкції, сеймові діаріуші (щоденники). Нами були використані також матеріали дипломатичного характеру, тобто міжнародні договори й угоди, як от: тексти Зборівського (1649) та Білоцерківського (1651) мирних договорів; міждержавне листування, дипломатичні інструкції, записи міжнародних переговорів, посольські звіти та донесення. Врешті були використані матеріали офіційного діловодства, створені внаслідок діяльності судово-адміністративних та фінансових державних установ. Оскільки даний різновид документальних тогочасних джерел українського й кримськотатарського походження майже не зберігся (серед найважливіших джерел можна вказати хіба що на реєстр Війська

Запорізького 1649 р.) (58), то були використані матеріали, що походять від згаданих установ Московської держави (прикази) та Речі Посполитої (городські та земські суди тощо). Згадані установи породили значну кількість різноманітної документації, серед яких особливу цінність мають складені у Московській державі “отписки”, чолобитні, “распросные речи”, а у Речі Посполитій – городські та земські книги, у котрих містяться шляхетські скарги та апеляції, судові вироки, свідчення різних, приватно-правові акти. Сюди ж можна віднести дуже цінний різновид документальних джерел, котрим є конфесати, тобто протоколи допитів, і в першу чергу конфесати українських повстанців, свідчення яких нерідко є унікальними (151, с. 97–101). Специфічне місце, проміжне між документальними й наративними джерелами, посідає така численна категорія джерел як епістолії. Серед них особливу цінність мають різноманітні донесення та листи, у котрих розповідається про хід військових дій, про новини військово-політичного та дипломатичного характеру. Вони нерідко виконували собою роль газет (часом частина з них друкувалася в тогочасних газетах або “летючих листках”), тому набули значного поширення, а деякі освічені шляхтичі навіть створили на їх основі фундаментальні рукописні збірники. Досить згадати понад десяток рукописних збірників Якуба Міхаловського або збірники краківського міщанина Марціна Голінського (184, с. 37–87).

В цілому документальні джерела містять у собі взагалі достовірнішу інформацію, ніж наративні, вони перевищують останні й кількісно. С. Твардовський волів звертатися переважно до узагальнюючих наративних творів при описі недавнього минулого. З цієї причини наративні джерела мали для нас при написанні дисертаційної роботи більше значення.

Слід підкреслити, що “WD” досліджується нами як джерело з історії України, а не скажімо Речі Посполитої чи Швеції, тому при аналізі відповідних звісток хроніки ми вищезгадані документальні та наративні джерела використали насамперед для критичної перевірки достовірності даних Твардовського стосовно українських подій.

Враховуючи, що об'єктом дослідження є одне джерело – віршована хроніка Твардовського “Wojna domowa”, варто використати й інший спосіб класифікації, точніше – систематизації вищезгаданих джерел. У такому разі їх можна умовно розділити на три категорії: 1) творча спадщина С. Твардовського і в першу чергу власне “WD”; 2) джерела, які стосуються біографії Твардовського, формування й поширення його творчої спадщини; 3) різноманітні документальні та наративні джерел, які висвітлюють ті ж події, що й Твардовський, причому останній при написанні “WD” використав частину з них.

Природно, що при використанні всієї значної маси джерел ми спиралися на доробок попередників, в першу чергу на кількадесят археографічних публікацій істориків ХІХ–ХХІ ст. В них були вміщені публікації джерел переважно українською, російською, польською, англійською та іншими мовами. В першу чергу ми використали публікації текстів польських хронік та історико-літературних пам'яток, здійснених польськими істориками та літературознавцями (А. Пшибось, Р. Кшиви, Я. Окунь, М. Нагельський та ін.), також публікації українських літописів (Й. Бодяньський, Я. Дзира, О. Левицький, Ю. Мицик, В. Шевчук, та ін.). Якщо йдеться про документальні джерела, то нами були використані відомі археографічні видання як от: “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси” (далі – Акти ЮЗР), “Архив Юго-Западной России” (далі – АЮЗР), “Воссоединение Украины с Россией” (далі – ВУР), “Документы об Освободительной войне украинского народа”, “Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр.” та інші, здійснені видатними українськими істориками (В. Антонович, І. Бутич, М. Грушевський, М. Костомаров, І. Крип'якевич, П. Куліш, М. Петровський та ін.) (128–131; 183). Були використані також документальні видання іноземних джерелознавців та археографів, в першу чергу польських (А. Гельцель, А. Грабовський). Інколи ці публікації являють собою дуже велику бібліографічну рідкість. Так, уривки деяких документів, що стосувались біографії С. Твардовського, були включені їхнім

дослідником Я. Токарським до складу своєї розвідки, опублікованої у 1936 р. на сторінках газети “Kurjer Poznański”. Єдиний примірник цієї газети зберігається у науковій бібліотеці Львівського університету, де й був нами використаний.

Були використані також неопубліковані джерела і, відповідно із специфікою обраної теми дослідження, матеріали з архівів та відділів стародруків, а саме прижиттєві видання творів С. Твардовського та його сучасників. Ці джерела зберігаються в архівосховищах України (ЦДА України у Києві, Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (відділ стародруків), Національна бібліотека України ім. В. Стефаника у Львові (відділ стародруків), наукові бібліотеки Київського та Львівського університетів) та Польщі (Бібліотека Варшавського університету). У останньому випадку ми використали деякі мікрофільми та ксерокопії з мікрофільмів, люб’язно надісланих нашими колегами з Польщі. Це стосується наприклад фрагментів видання “WD” 1661 р. видання. Наголос у своїх архівних кверендах ми свідомо зробили на пошуках творчої спадщини С. Твардовського, також рукописів та книг, які могли б пролити додаткове світло на процес створення і поширення “WD”, на історичні та суспільно-політичні погляди С. Твардовського, на значення свідчень “WD” щодо історії України тощо. У архівах нам вдалося знайти певну кількість джерел, котрі переважно стосуються подій Національно-визвольної війни українського народу. Вони зберігаються головним чином у складі тих фондів, що містять у собі мікрофільми джерел з польських архівосховищ. Більшу увагу було приділено пошуку прижиттєвих видань творів С. Твардовського, насамперед “WD”. У зібранні НБ України ім. В. Вернадського зберігаються також унікальні примірники інших творів С. Твардовського, в першу чергу примірник віленського видання “Легації” (1706) (3). На жаль, деякі примірники “WD”, які були в бібліотеках України ще до війни, потім були втрачені чи то внаслідок воєнних лихоліть, чи то крадіжок. Так, за нашими даними до війни у бібліотеці Львівського університету зберігався

примірник якогось видання “WD”, але в радянський час він зник. Інший примірник “WD” (Каліш, 1681) зберігався з 40-х рр. XX ст. у Історичній бібліотеці (Київ) під № 122863, але пізніше (до 2003 р.) він теж зник.

На підставі вищесказаного можна зробити висновок, що джерельна база дослідження є достатньо повною і цілком репрезентативною. Вона дає змогу встановити роль і місце “WD” Твардовського в системі джерел з історії України, і її значення як джерела з історії України, насамперед історії Національно-визвольної війни 1648–1658 рр.

Розділ II

Формування історичних поглядів С. Твардовського у контексті його життєвого і творчого шляху

II. 1. Біографія С. Твардовського

Дрібношляхетський рід Твардовських був старим і розгалуженим. До нього відносять зокрема Петра Огоньчика з Куяв (протопласт роду Огоньчиків), який згадується в історичних джерелах під 1247 р. (305, с. 6). Гербом Твардовських був “Огоньчик”: стріла гостряком догори у червоному полі; в обрамленні щита вирізняється корона зверху, за якою зображені дві срібні руки. Перша печатка із зображенням герба “Огоньчик” відноситься до 1384 р., а його зображення знаходиться у знаменитій хроніці Яна Длугоша (XV ст.). Герб “Огоньчик” вживали крім Твардовських десятки шляхетських родин у Польщі, зокрема Балінські, Веселовські, Дзялинські, Лісовські, Маковські, Радзіковські, Сераковські, Токарські, Хмелевські, Черські та ін. (227, с. 111–112; 275, с. 37–38).

Предки поета-хроніста споконвіку сиділи на своїх землях у Великопольщі і майже не виїжджали за її межі. Первісним родовим гніздом Твардовських був Твардов на Познанщині. Додаток до прізвища (“зі Скшипни”) як вважав Юліуш Кшижановський вживався хроністом “для більшого блиску або для відрізнення від Твардовських неясного походження” (251, с. 349). На наш погляд додаток “зі Скшипни” вживався швидше для вирізнення молодшої гілки роду, яка проживала у близькій від Твардова Скшипні – селі над маленькою річкою Лютиною (притокою Варти), що знаходилось у Пleshевському повіті. Однак право власності на Скшипну втратив уже дід (чи прадід) хроніста. Потім ним було придбане село Лютиня на берегах

однойменної річки неподалік від Скшипни. Про Скшипенських і Твардовських мало що знають навіть автори славетних польських гербовників Бартош Папроцький та Каспер Несецький. Останній наприклад знайшов тільки двох предків поета, які жили до XVII ст. Один з них, Ян, був познанським каноніком і їздив до Риму, а другий, Вавжинець (Лаврентій), взяв шлюб з якоюсь Барбарою Ковальською. Як вважав С. Туровський, цей шлюб мав місце близько 1550 р. (305, с. 6).

В польській історіографії тривалий час існували різні думки з приводу років життя С. Твардовського та місця його народження. Так, називали місцем його народження і Твардов, і Скшипну. Дехто з дослідників (Б. Хлебовський) вважав, що Твардовський помер у грудні 1660 р. Але знайдений Генріком Баричем твір С. Твардовського “Nagrobek p. Samuela Twardowskiego, poety polskiego, sam do siebie pisał 1661” (“Епітафія пана Самуеля Твардовського, польського поета, яку він сам собі написав у 1661 р.”) виразно засвідчує, що поет-хроніст у 1661 р. був ще живий і готувався до смерті, пишучи собі віршовану епітафію (196, с. 547; 288; 93). Саме тут, в “Епітафії”, поет чітко вказав, що він народився у Лютині, отже, не випадково називав у інших творах річку Лютиню “рідною”. Цей же вірш заперечив усталену точку зору про смерть поета-хроніста наприкінці 1660 р. Насправді ж він був живим ще влітку 1661 р. Найскладніше визначити рік народження С. Твардовського. Дослідниками називались різні дати: спочатку відносили цю подію приблизно до 1600 р. (133, с. 393; 274, с. V; 251, с. 349; 114, с. 203; 281, с. 486), або до періоду між 1595–1600 рр. (228, с. 331; 242, с. 70; 313, с. 259; 201, с. 361–366), пізніше – приблизно до 1595 р. (215, с. 5, 353; 267, с. 507). Дисонансом на цьому тлі стало твердження Яна Токарського, який у 30-х роках XX ст. провів обстеження архівів Познаньщини і знайшов документи до історії Твардовських, на підставі яких дійшов висновку, що хроніст народився між 1560 та 1565 рр., отже зайнявся творчою діяльністю лише на схилі життя (302; 303). Однак інші дослідники не сприйняли тезу Токарського про перенос дати народження поета-хроніста майже на 40 років раніше і у своїй

переважній більшості вважають, що хроніст народився приблизно 1595 р. Як видно, Токарський сплутав поета-хроніста з якимсь його тезкою-родичем.

Ще автори перших узагальнюючих праць з історії польської літератури вказували, що батьком хроніста був Миколай Твардовський, гродський писар у Каліші. Пізніше було уточнено, що хроніст був старшим сином Миколая Твардовського гербу “Огоньчик” та Катажини з Понентовських, які побралися найпізніше у 1594 р. (257, с. 157; 240, с. 470). У вищезгаданій епітафії поет чітко вказує, що його батьком був “Миколай зі Скшипни”, а мати “з Понентова”. Було встановлено, що крім нього у Миколая Твардовського був син Станіслав (помер перед 1635 р.) і дочки (Єва та Анна). Про матір хроніста, Катажину з Понентовських, відомо тільки те, що вона померла між 1612 і 1620 рр.

Потім виявили дані про родичів С. Твардовського. Існував якийсь Войцех Скшипенський, дідич на Скшипні, що помер після 1519 р., але не ясно, ким він доводився хроністу. Одночасно з ним жив Марцін Скшипенський або Твардовський, дідич на Твардові (помер до 1519 р.). Це був прадід хроніста. У нього було четверо дітей (Софія, Анна, Мацей – дідич на Твардові, який помер після 1558 р., і дід хроніста Миколай (помер до 1583)). Миколай Твардовський служив у 60-тих рр. XVI ст. міським гродським писарем у Каліші, причому акти, написані ним, свідчать, що він писав дуже вправно. Він був одружений з Доротою Гняздовською (померла до 1600 р.), дідичкою на Лютині. Від цього шлюбу було п’ятеро дітей: Себастьян (помер до 1593 р.), Мацей, одружений з Агнешкою Закжевською, Марцін, Софія, врешті батько хроніста – Миколай (помер між 1624–1635 рр.). Останній взяв шлюб з Катажиною Понентовською найпізніше у 1594 р. і у них було четверо дітей: Станіслав (помер до 1635 р.), Ева, Анна і врешті Самуель (92, с. VIII).

З віддаленої рідні хроніста відомо про таких представників роду Твардовських. Анджей зі Скшипни Твардовський, бидгоський жупник і земський підсудок, був комісаром у справі розмежування Сілезії, Польщі та Бранденбургу у 1642 р.;

послом (депутатом) на сейм 1646 р., де він заявив про себе як один з найактивніших оборонців прав великопольської шляхти перед королем Владиславом IV (237; с. 115, 198); депутатом на радомський трибунал 1650 р. і на сейм 1653 р. Інший родич хроніста – Зигмунт був секретарем короля Владислава IV, він, як і Анджей, теж був комісаром. Різні посади обіймав тоді Криштоф Твардовський, який разом з Олександром та Миколаєм Твардовськими брав участь у комісії із сілезьких справ у 1649 р., а потім (у 1655 р.) був депутатом на радомський трибунал, також познанським гродським писарем, депутатом з Каліського повіту (чи воєводства) і генеральним підвоєводою конфедерації 1668 р. Досить відомим був також Мацей Твардовський – писар гродський познанський і депутат на радомський трибунал у 1694 р., одружений з Софією Рей, з котрою мав двох синів (Зигмунта і Яна). Через невірне прочитання відповідного фрагменту гербовника Каспера Несецького дехто з польських авторів XIX ст., наприклад О.Чеховський, помилково вважали Мацея батьком поета (Свецький), а дехто (Яблоновський) вважав Яна та Самуеля однією особою. Очевидно ще одним віддаленим родичем Самуеля Твардовського був інший польський поет доби бароко – Каспер Твардовський (помер до 1641 р.), який написав і видав у 1617 р. “Купідонові лекції” (“Lekcjі Kupidonowe”) та ін. віршовані твори (208, с. 195–244; 291, с. 113, див. 89; 90; 91).

С. Твардовський дістав непогану домашню освіту, а пізніше, очевидно у 1613–1620 рр., навчався у відомому єзуїтському колегіумі арцибіскупа Карнковського в Каліші, про що й сам згадував. На користь цього, як твердить О.Чеховський, свідчать і деякі рядки “WD” (208, с. 198). Каліський колегіум був старим навчальним закладом і знаходився тоді в періоді свого розквіту, вважався одним з кращих у Польщі. Тут вчилася тоді близько 300 учнів. Головними предметами єзуїтської програми були тоді латина, граматики і синтаксис, давньоримська література (особливо ретельно тут вивчали Цицерона), красномовство і стилістика. Твардовський здобув тут ґрунтовні гуманітарні знання, в першу чергу з історії та філології (насамперед латини),

там він полюбив античну літературу, особливо поезії Горація. Твардовський добре знав, крім польської, латинську, італійську та іспанську мови. Між іншим, у праці Теодора Вежбовського було наведено автограф С. Твардовського, зроблений каліграфічним скорописом на латиномовному примірнику творів Сенеки (*Annaei Senecae atque aliorum tragoediae...*) (Франкфурт-на-Майні, 1625) (101, с. 66). Саме тоді Твардовський визначив своє кредо і залишався вірним йому до кінця, вірячи, що літературна праця повинна гарантувати йому вічну пам'ять і славу. Тут поза сумнівом відчувається вплив Горація, якого поет-хроніст вивчав у шкільні роки. Сучасники С. Твардовського – автори XVII ст., як от Анджей Кушевич – доктор Краківської Академії, перший видавець твору Твардовського “Легація”, та Самуель Криштоф Наревич – віленський єзуїт і видавець славили хроніста як вченого (“*Vir eruditione et nobilitate insignis*”, тобто “муж ерудиції та значного походження” (Кушевич у вступі до латинської переробки “Легації”). Але пізніше Б. Хлебовський відзначив перебільшення сучасниками рівня знань, який міг дати Твардовському колегіум (208, с. 202).

Після смерті матері ситуація для майбутнього хроніста очевидно змінилася на гірше. (у 1620 р. батько одружився вдруге з Анною Магнускою, якій аж у 1635 р. хроніст виплатить 500 флоринів). Настав новий період життя хроніста, який мусив полишити навчання і поміняти перо на шаблю. Ян Окунь та інші сучасні дослідники вважають ймовірним, що хроніст брав участь у військових походах, починаючи з 1615 р. (96). Ст. Туровський був обережнішим і припускав, що Твардовський брав участь у московських походах 1616–1617 рр. та Хотинській війні 1621 р. Він резонно зауважив при цьому, що не слід відносити до Твардовського його звістки про битви, розповідь про які ведуться поетом від першої особи (305, с. 8, 10; 219, с. 106–115; 240, с. 471). І знов питання прояснила епітафія, у котрій хроніст говорить про свою участь у Хотинській війні 1621 р. (“*w polu Marsowym zagrzał sobie czoła pod Chocimiem i indziej*”) (257, с. 157). Важливий додаток “*i indziej*”, тобто “та в інших місцях”, свідчить про те, що військовий досвід здобувався хроніс-

том не тільки у Хотинській війні, але й досі не ясно, в яких саме кампаніях. Для історика України дуже важливим є факт участі поета-хроніста у Хотинській війні, оскільки про козаків-запорожців та про гетьмана Сагайдачного він знав не тільки з чужих оповідань.

Згідно з тогочасними звичаями шляхтич, який хотів зробити добру кар'єру, мав доповнити шкільне виховання практичною службою при дворі короля чи якогось магната. Це давало йому можливість увійти в курс політичних справ, набути необхідного досвіду. Твардовський пішов цим шляхом, але доля дала йому можливість набагато краще виявити свої таланти. Після переможної для Речі Посполитої Хотинської війни 1621 р. виникла потреба у ратифікації умов мирного порозуміння від 9.10.1621 р. і навіть добитись зміни його двох пунктів (214, с. 226). Це порозуміння Твардовський, між іншим, прагнув представити як успіх польської мілітарної сили, а не як поступку туркам. До Стамбулу було скеровано велике посольство на чолі з українським магнатом, князем Криштофом Збарзьким, який обіймав у Речі Посполитій посаду конюшого коронного. Крім головного завдання князь мав викупити з полону учасників Цецорської битви 1620 р., які ще залишалися живими, також добиватися зміщення вождя буджацьких татар (ногайців) Кантемира з посади бейлербея. Враховуючи небезпеку подорожі, посла супроводжував значний почет, до котрого приєднався великий купецький караван. До складу посольства входив у і С. Твардовський. Дослідники біографії Твардовського часто вказують, що майбутній хроніст виконував обов'язки секретаря посольства. Сам Твардовський у своєму творі "Легатція", про який мова піде нижче, вказував, що насправді цю посаду офіційно обіймав шляхтич Ужендовський. Можливо саме останній написав офіційний звіт великого посольства 1622–1623 рр. (278). Однак той факт, що Твардовський (очевидно з власної ініціативи) вів власний щоденник посольства, говорить про те, що хроніст де-факто був другим секретарем посольства або принаймні особистим секретарем К. Збарзького.

Збірним пунктом посольства був Кам'янець-Подільський і звідси у вересні 1623 р. воно вирушило на Стамбул через Ясси. У молдавській столиці посольство урочисто зустрів молдавський господар Кантимир. Після недовгого перепочинку посольство продовжило свій шлях. Воно перейшло Дунай, побувало у м. Рушук і Розград, де тоді лютувала пошесть, подолало гори й ступили на болгарську землю. Чим далі посольство просувалось на південь, тим рідше лунала слов'янська мова. У підкореній турками Греції посольство побувало у м. Селібрі, а потім у Боюк Чакмаджі, врешті прийшло до Стамбулу (Константинополя). Як секретар свого мецената князя Збарзького Твардовський так само мужньо переніс усі труднощі небезпечної мандрівки у ворожій чужині. Увагу молодого поета приваблювало на шляху все: і незвичайна природа Балкан, і Чорне море, і руїни давньогрецької цивілізації, і місця, пов'язані з давньогрецькими міфами, особливо про Орфея та Евридіку, із стародавньою та середньовічною історією, в першу чергу поля битв. Він прагнув ознайомитися також зі звичаями місцевих жителів. Твардовського тішило те, що він знаходиться “у приятельській землі”, чує зрозумілу йому “слов'янську мову” і пізнає тут “войовниче плем'я наших предків”. Мав рацію Хлебовський, коли писав, що ця подорож стала “для молодого великополянина практичним курсом географії та історії” (23; 228, с. 333–334). Очевидно це спонукало його взятися за перо не тільки з метою фіксації обставин подорожі (він написав щоденник подорожі прозою, який на жаль не зберігся), а й створення на його основі аж через 10 років поетичного твору “Легація”, про який мова піде нижче. У іншій своїй праці Б. Хлебовський підкреслював, що жоден з видатних польських поетів, народжених у Великопольщі, не знайшов у своїй провінції ариени для літературної діяльності, за винятком групи сатириків і моралістів середини XVII ст. (Опалінські, Криштоф і Лукаш, Рисінський, врешті Твардовський у таких своїх творах як “Прекрасна Паскваліна” та частково “WD”); що блискучий розквіт таланту Твардовського завдячує “участі в посольстві Збарзького і перебуванню на

дворі Вишневецьких”, серед прекрасної природи “Волині та Русі” (208, с. 216).

Посольство прибуло до Стамбулу у недобрий час. Невдоволене поразкою під Хотином і невплатою жалування яничарське військо збунтувалося. Великий візир спробував утихомирити військо обіцянками данини, яку на сотні возів нібито везло посольство. Лише мужня поведінка князя Збараського врятувала і посольство, і купецький караван, який рухався для торгівлі в Стамбул. Протягом року тривали переговори у Стамбулі і Твардовський, який сам брав у них участь, добре знав про його перебіг. Річне перебування посольства в столиці Османської імперії справило на Твардовського величезне враження, посилювало у ньому тяжіння до поезії. Після завершення переговорів і укладення мирного договору посольство Збараського лягло на зворотний курс і на Великдень 1624 р. прибуло на батьківщину. Очевидно у Конськоволі Твардовський розстався з князем Збараським (той рухався до Варшави, щоб прозвітувати королеві Сигізмунда III про результати посольства) і протягом майже 10 років про хроніста в джерелах нема жодних відомостей. Хлебовський слушно припускав, що Твардовський повернувся до родинного кола і заперечував припущення Ходиницького й Чеховського про те, що він супроводжував королевича Владислава IV у подорожі до Західної Європи, в т.ч. й до Італії (травень 1624—1625 рр.). Певні контакти у майбутнього хроніста з королевичем Владиславом видно були, ймовірно завдяки двоюрідному брату хроніста Зигмунту Твардовському, який виконував функції секретаря при Владиславі і тоді, і пізніше, коли Владислав став королем. Але імені Твардовського не бачимо у документації учасників подорожі королевича Владислава, і сам Твардовський ніде не згадує про свою участь у ній, хоча й написав пізніше поему “Владислав IV”. Відзначимо, що матеріальне становище хроніста не поліпшилось суттєво після участі у посольстві. Князь Юрій Збараський нарікав на розорення, яке спричинило це посольство його брату Криштофу, бо останній мусив нерідко покривати видатки зі своєї кишені (214, с. 241). У 1624 р. Твардовський мав сплатити 2 тис. злотих боргу

(можливо цей борг якраз і виник внаслідок участі хроніста у довготривалому посольстві). Він тоді набув від батька всі частини рідної Лютині і заставив їх Каспарові Скшипінському за 3500 злотих. З цього моменту він почав за його власним визнанням “оббивати двірські пороги”, але докладніше про цей період його життя і досі нічого не відомо.

У 1626 р. вибухла польсько-шведська війна, причому шведи дійшли аж до Торуня. Проти них виступили з України війська гетьмана Калиновського, у складі яких були й загони князя К. Збараського. Твардовський у своїх творах стисло торкнувся цих подій, тим більше, що хід кампанії склався драматично. Зокрема, у 1627 р. у Торуні захворів на тиф і помер князь Криштоф Збараський. Смерть першого патрона й покровителя хроніста перекреслила надії хроніста на успішне продовження кар’єри, яку він так щасливо розпочав. 1627 р. був взагалі нещасливим для Речі Посполитої. Сильні зливи, що не припинялись у липні-серпні, знищили врожай, польські ріки, насамперед Вісла, широко розлились і принесли руйнування будинків, голод і епідемії. Твардовський писав про тогочасний голод, вказував, що тоді стали хлібом “ряска і лісові жолуді”, порівняв тодішній потоп з тим, про який говорилось у давньогрецькому міфі про Девкаліона та Пирру, вболівав над нещастям своєї вітчизни (поема “Владислав IV”). Очевидно тяжке фінансове становище, викликане природним лихом 1627 р., змусило Твардовського звернутися за допомогою до брата померлого посла – князя Юрія Збараського. Той відгукнувся на прохання і подарував Твардовському село Зарубинці під Збаражем, куди поет негайно переселився. Але новий патрон несподівано помер (30.07.1631 р.) і був похований у Кракові. Твардовський поспішив до старої польської столиці, щоб взяти участь у похороні.

Тим часом на влоцлавське біскупство (єпископство) було обрано Мацея Лубенського (пізніше він стане примасом, тобто найпершим з польських католицьких біскупів). Брати – біскупи Мацей та Станіслав Лубенський були відомі своєю любов’ю до літератури, Станіслав Лубенський сам писав літературні твори і опікувався молодими талантами, був приятелем “польського

Горація” – поета Мацея Сарбевського. 5 жовтня 1631 р. він приїхав, щоб зайняти свою кафедру. З нагоди цієї події Твардовський написав і видав оду (“Na wjazd...”), яка стала його першим друкованим твором. Її написанням поет прагнув також привернути до себе увагу нового потенційного покровителя. У 1633 р. він написав нову оду, присвячену вже Станіславу Лубенському, плоцькому біскупу (“Na dzień przeniesienia...”). Однак всі ці заходи хроніста не дали бажаних результатів і тому Твардовський звернув погляди до українських магнатів. Як припускають польські дослідники (Я. Окунь та ін.), це сталося після 1631 р., тобто того року, коли зі смертю князя Юрія Збарзького припинилась династія цих українських князів. Твардовський спробував здобути прихильність і нового короля Владиславу IV, обраного на престол по смерті Сигізмунді III у 1632. Він написав у 1632 р. вірш “Щаслива елекція” (“Pod elekcją szczęśliwą”), але це не принесло змін у його становищі.

По смерті останнього з роду Збарзьких все майно було успадковане їхніми родичами – князями Вишневецькими. Криштоф та Юрій Збарзькі доводилися дядьками по матері молодому князеві Янушу Вишневецькому (1598–1636), котрий обіймав посади конюшого великого коронного (1633–1636) та кременецького старости (306, с. 213). Я. Вишневецький був освіченою людиною, цікавився літературою та мистецтвом і пробував себе в ролі мецената. Після дворічної подорожі на Захід він зібрав на своєму дворі гурток освічених людей, про яких згадував і сам Твардовський. Логічно, що саме йому поет-хроніст присвятив нову поему, видану у Кракові у 1633 р., тим більше, що книга була опублікована за рахунок Я. Вишневецького. Вона розповідала про посольство Збарзького і мала відповідну назву: “Przeważna legacja...”, тобто “Надзвичайно важливе посольство...” (далі – “Легация”). Жанр віршованої реляції мав багату традицію у старопольській літературі і С. Твардовський мав тут чимало попередників. Однак віршований опис подорожі на Близький Схід особливо приваблював читача XVII ст. з причин і політичних, і звичаєвих, і пізнавальних. Взагалі контакт з ісламським світом відіграв величезну роль у

формуванні сарматської ідеології та стилю життя (257, с. 158). Деякі дослідники (222, с. 785–789) на підставі уривку з авторської передмови робили висновок, що Твардовський раніше вже писав якісь поетичні праці. При написанні “Легації”, як встановив Роман Кшиви, поет використав десяток історико-мемуарних праць, які стосуються посольства К. Збарзького.

Дослідники поетичної творчості Твардовського відзначали його беззаперечний поетичний талант, який вперше виявився саме в “Легації”. За словами Хлебовського цю поему можна порівняти з “брильянтом в оправі без смаку”, оскільки блискучі описи природи, екзотичного Сходу переплітались з невисокої якості панегіриками, створеними за тогочасними трафаретами. У першій частині поеми розповідалось про приготування посольства до виїзду, у трьох наступних – містився опис подорожі і переговорів у Стамбулі, а у останній (п’ятій) – щасливе укладення миру та події наступних трьох років після повернення з Туреччини. Вихід у світ поеми “Легація” не лишився непоміченим Янушем Вишневецьким і Твардовський невдовзі опинився при князівському дворі у Вишневці на Волині чи то в ролі дворянина, чи придворного поета.

Бував тоді Твардовський також і у Збаражі, де князь Януш стояв з військом для оборони краю від можливого ворожого нападу. Це був тривожний час. Король Владислав IV з головними силами свого війська воював тоді під Смоленськом, а інші кордони боронили слабкі сили магнатів. Використовуючи сприятливу ситуацію, до околиць Кам’янця-Подільського підступила стотисячна турецька армія Абази-паші, прагнучи реваншу. В очікуванні наказу із Стамбулу Абаза – паша провокував конфлікти на кордоні, але туркам наприкінці 1633 р. дали щасливу відсіч невеликі війська гетьмана Станіслава Конецпольського, котрого підтримав загін князів Вишневецьких. У його складі ймовірно перебував і сам Твардовський (257, с. 356). У січні 1634 р. нові турецькі сили вдерлись на Поділля і знову проти них вирушили Конецпольський і Вишневецький, а потім і сам король, що виграв Смоленську війну. Турки зупинили наступ, але шляхта всупереч сподіванням короля не палилася до війни

і тому довелось укласти новий мирний договір. У цей час Твардовський переклав з латини польською (і очевидно дещо розширив) панегірик Карвата Вокіцевича (Вуйцікевича), яким краківські єзуїти вітали зайняття краківського каштелянства Станіславом Конєцпольським і який був виданий у Кракові у 1633 р. Цей переклад під заголовком “Серадзь світиться...” (“Sieradz się świeci pod wjazd Stanisława Koniecpolskiego”) було видрукувано у 1634 р. Переклад “Серадзі” Твардовський присвятив і двом біскупам, вищезгаданому Станіславу Лубенському та великому канцлеру коронному (у 1628–1635 рр.) Якубові Задзикові. Останній користався особливою довірою короля, бо брав участь у смоленському поході і доклав зусиль для укладення Поляновського миру. Твардовський почав також писати новий вірш, присвячений королеві Владиславу IV і його перемозі у Смоленській війні (“Szczęśliwa moskiewska ekspedycja najjaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego” (Warszawa, 1634). Додамо, що нині цей твір має академічне видання, впорядковане Й. Окунем, М. Юзьвяком і М. Кураном (98).

20 листопада 1634 р. помер малолітній син Владислава IV – королевич Олександр Кароль. Ця смутна подія стала приводом до написання Твардовським панегірика “Pamięć śmierci najjaśniejszego Aleksandra Karola, królewicza polskiego... 1634, 20 listopada” (“Пам’ять смерті найяснішого Олександра Кароля, польського королевича... 1634, 20 листопада”), виданого (196) того ж року у Любліні в типографії П. Конрада. Формально вірш був присвячений королеві Анні Катажині Констанції. Тут же поет знову присвятив увагу перемозі короля у Смоленській війні.

В цей час фінансова ситуація Твардовського дещо поліпшилась. У 1635 р. він остаточно продав Лютиню (Каспарові Скшипінському) за 9 тис. зл., заплатив борг батькові (на суму 1300 флоринів) і переїхав на Поділля, під опіку князя Януша Вишневецького. З 1636 р. у його житті й творчості починається новий етап. Ймовірно поет відійшов від придворної служби, навіть призупинив написання панегіриків. Він видно постійно перебував тоді у Зарубинцях, займався господарством, облаштував

будинок. (256, с. 143; 272, с. 143). Між іншим, цей будинок проіснував до Другої світової війни, навіть збереглася фотографія 1928 р., яка дає уявлення про те, як він виглядав. Твардовський взяв щасливий шлюб із шляхтянкою з Великопольщі, отже зі своєю землячкою, Ельжбетою з Гаю (Гаєвською) або Оборницькою. Видно першою їхньою дитиною була дочка Маріанна, яка померла в дитинстві і якій поет присвятив вірш-плач (трени), подібно до свого улюбленого польського поета XVI ст. Яна Кохановського, котрого спіткало таке ж лихо і котрий віршами висловив свій глибокий біль за непоправною втратою. За припущенням Р. Рибі цей вірш-плач було написано у 30-х рр. XVII ст., ймовірно бл. 1634 р. (283, с. 45–46). Якщо це так, то шлюб з Ельжбетою Твардовський взяв бл. 1633 р., коли ситуація поета-хроніста під опікою князя Я. Вишневецького поліпшилась. Відомо, що крім померлої в дитинстві Маріанни (Я. Окунь чомусь вважає, що вона померла до 1661 р.) у Твардовського були й інші діти: Станіслав (помер до 1693 р., був одружений з Ядвігою Пацинарською), Войцех (помер до 1677 р.) та Зигмунт (помер до 1676 р., був одружений з Ядвігою Хелковською). Не лише королю та членам його родини Твардовський присвячував панегірики. Тоді ж Твардовський написав вірш “*Robudka spoty*” (“Сигнал честі”), у котрому прославив малолітнього сина князя Януша Вишневецького – Дмитра, також і самого Януша (особливо за участь у антитурецькому поході 1633–1634 рр.), і його предків. Але невідомо, чи ця ода поліпшила становище поета.

Все ж покровительство князя Януша і його фінансова підтримка дозволили Твардовському піднятися до нових вершин у своїй творчості. Він переклав деякі оди Горація польською мовою.

Приблизно в цей же час Твардовський спробував свої сили і як перекладач з латини, насамперед деяких од свого улюбленого давньоримського поета Горація (65–8 рр. до н.е.), писав і різноманітні вірші, епітафії, серед яких бачимо навіть епітафію своєму собаці Гарсонку. (281, с. 486). Він спробував свої сили і у цілком новому жанрі, написавши у 1636 р. велику поему

“Daphnis drzewem bobkowym...” (“Дафна, яка стала лавровим деревом...”), надруковану у 1638 р. в Любліні в типографії Анни, вдови Конрада. Вона була присвячена молодій магнатській парі: Янушу Вишневецькому та Євгенії Тишкевич і являє собою драматизовану пастораль, в основі якої лежить відомий давньогрецький міф про кохання Аполлона до німфи Дафни. Коли поема була вже написана, несподівано під час полвання захворів князь Януш, котрий після двотижневої хвороби передчасно помер 9 листопада 1636 р. Варто відзначити, що невдовзі після цього, у 1639 та 1641 рр., померли брати князя Януша – Олександра та Юрій, а також їхній батько, руський воєвода Костянтин. Це був тяжкий удар для поета-хроніста, який позбавився свого щедрого мецената. Все ж він зумів дати хід рукопису “Дафни”, що опинився в руках люблінського книговидавця Єроніма Паскатія і був видрукований останнім у 1638 р. “Дафна” була прихильно зустрінута читачами і у 1661 р. Твардовський навіть здійснив перевидання твору. У 1639 р. побачило світло й друге видання “Легації”, що свідчило про подальше зростання слави Твардовського – поета (третє видання твору вийшло вже по смерті хроніста у Вільні, у 1706 р. (Відзначимо, що в наш час “Дафна” дістала академічне перевидання, здійснене Я. Окунем) (92; 102). Однак вихід у світ цих двох книг не поліпшив суттєво фінансового становища їх автора. Ймовірно з цієї причини у 1639 р. хроніст мусив покидати Поділля і повертатись до Великопольщі. Можливо це було пов’язане і з тим, що він дістав спадщину після Марціна Твардовського, дядька по батькові.

Ще під час перебування у Вишневі Твардовський познайомився з Петром Сенютою та іншими представниками цього волинського магнатського роду, який зокрема володів маєтностями над р. Горинь (Ляхівці) та у Великопольщі (Кобилін, Здуни та ін.). У 1639–1642 рр. хроніст дістав у власність від останнього село й фільварок Старогард (Старигрод), також с. Держаново у Каліському повіті. Оскільки рідна сестра Сенюти – Катерина вийшла заміж за Владислава Лещинського – сина Рафала Лещинського та Анни Радзімінської, представника

наймогутнішого магнатського роду Великопольщі, це сприяло входу Твардовського у коло слуг і цього роду. Брат Владислава Лещинського – Богуслав (бл. 1612–1659), був до речі учнем славетного чеського педагога Яна Амоса Коменського, навчався і подорожував Західною Європою, належав до протестантської конфесії чеських братів. Протестантські традиції були сильні і в родині дружини В. Лещинського Анни Денгоф, у шлюбі з якою він перебував з 1638 р. Тільки у 1642 р. з огляду на політичну кар'єру Б. Лещинський став католиком. 2.11.1642 р. він став великопольським генералом, а ще пізніше, у 1658 р., – підканцлером коронним. Твардовський став комісаром кобилінських маєтностей князя Богуслава і саме у нього зберігав свій капітал (6 тис. зл.). У 1641 р. Твардовський отримав у оренду від ленчицького каштеляна і коронного референдарія Ремігіана Залеського Волю Плешівську, а пізніше (у 1647 р.) дістав від Петра Сенюти маєтність на Великому Заліссі біля Кобилина. На новому місці він бере досить участь у публічному житті, виступаючи в ролі ревізора і арбітра в судових справах, наприклад у червні 1644 р. в Кобилині.

Ще у листопаді 1639 р. Твардовський прибув до Варшави, очевидно, щоб взяти участь у роботі сейму. Але цей сейм був зірваний внаслідок скандалу, що виник через образу коронним канцлером Єжі Оссолінським одного з депутатів (дрогицького підкоморія Станіслава Барановського). Даний випадок спонукав Твардовського до написання вірша “*Na sejm rozegwany*” (“На зірваний сейм”) (56, с. 45–48). У ньому відчувалось посилення громадсько-політичних мотивів у творчості поета, його вболівання за долею вітчизни, прогресуючий розлад якої відчувався все більше. Твардовський боронив тут також князівські титули, що їх носили деякі давні роду Русі-України (Вишневецькі, Збараські та ін.). У 1640 р. він знову спробував свої сили у жанрі сатири, написавши й видавши під псевдонімом S. T. Z. S., тобто Samuel Twardowski ze Skrzywny, поему “*Satyr na twarz Rzeczy Pospolytej*” (“Сатира на обличчя Речі Посполитої”). Йдучи за класиком польської літератури Яном Кохановським, творця поеми “*Satyr albo dziki męz*” (“Сатир або ж дикий

чоловік”) поет вклав до уст міфічного сатира, котрий нібито жив у карпатських лісах, критику ряду недоліків тогочасного суспільства. Його “Сатир” декілька разів був передрукований до 1645 р., але мало хто знав про справжнє ім’я автора поеми, яку дехто з науковців приписував поетові Рисінському. Тільки у другій половині ХІХ ст. було встановлено ім’я справжнього автора поеми.

Коли згаданий вище Богуслав Лещинський в якості великопольського генерала в’їхав у Познань (6.07.1643 р.), це надихнуло свідка події Твардовського написати поему-панегірик “*Rałas Leszczyńskich*” (“Палац Лещинських”), яку він видав тоді ж у Лешні в типографії Даниеля Веттеруса. Недавно його примірник знайшов у замку Скоклостер у Швеції Роман Кшиви. Нове видання твору побачило світло у Лешні ж у 1645 р.) (95). До видання поеми була додана гравюра із зображенням палацу. Дослідники не дійшли одностайної думки щодо того, чи це зображення реального палацу, чи уявного. Між тим, Твардовський використав ряд історичних джерел, в першу чергу хроніку Яна Длугоша, генеалогічні перекази. У цьому творі знаходимо цікаву історію роду Лещинських, починаючи з ХІІ ст., тут були вказані важливі події, в яких активну участь брали Лещинські (Лівонська війна, Цецорська битва 1620 р. та ін.), згадано про зв’язки цього роду з іншими князівськими та магнатськими родами Речі Посполитої, в т.ч. й українськими (Острозькі, Сангушки, Сенюти). Тут містяться й деякі оригінальні звістки, як от про розгром татар польним гетьманом литовським і брацлавським воеводою Романом Сангушко, внаслідок якого “Рось бачить і чимало кривавих могил до Умані” (95, с. 42). Наступного року він видав у Лешні в типографії Д. Веттеруса панегірик на честь шлюбу між Якубом Розражевським і Анни Пшиемською (урожд. Опалінською), укладеного 2.10.1644 р. (“*Jaśnie wielmożnej parze jego mści panu Jakubowi z Rozrażewa Rozdrażewskiemu etc. i jej mści paniej Annie ze Bnina Przyjemskiej... epithalamium*”). Даний твір вважався втраченим і тільки у 60-х рр. ХХ ст. його виявив і опублікував Маріан Качмарек. Твардовський не випадково присвятив панегірик саме

цій події, адже молоді були родичами Опалінських, з котрими, як і з Розражевськими Твардовський підтримував міцні контакти. Батько молодого, Ян Розражевський, був прославлений поетом у двох творах (“Легація” і “Владислав IV”) (233).

Твардовський почував себе на малій батьківщині досить впевнено. З джерел до історії його життя відомо, що у 1646 р. він з дружиною відвідав Познань, видав того ж року нову поему: “Książę Janusz Wiśniowiecki” (“Князь Януш Вишневецький”). Хоча оспіваний ним князь Януш помер ще у 1636 р., але Твардовський згадав його і у 10-у річницю смерті. Вихід поеми був вдячно сприйнятий сином Януша Вишневецького – Яремою. Твардовський отримав від останнього с. Зарубинці у заставу за 5 тис. злотих, що було досить вигідним. Ось так він знову опинився на Україні...

На початку 1648 р. вибухла Національно-визвольна війна українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої. Після перемог українського війська під Жовтими Водами та Корсунем у травні 1648 р. повстання блискавично поширилось по всіх етнічних українських землях, що перебували під владою Речі Посполитої. Коли українські й татарсько-ногайські війська наблизились до Поділля, Твардовський мусив тікати із Зарубинець на Захід. Цей епізод своєї біографії поет описав у “Wojni domowej” такими словами:

*“... Тут вже не чекав
І я довше і як і інші втікав,
Признаюсь, що (тікав) не ліново: цінності тільки домашні
Мав із собою та ветхі паперові зібрання,
Забравши у малій скриньці. Хоча (хіба це дивина?)
Втікав і Піндар: але був у цьому щасливіший,
Бо коли горіли Фіви, то Філіп оборонив
Його там музей. Мене ж ніхто не боронив,
Жоден звук Аполлона ані голос Лебеда
Небесної Мельпомени. О солодкої пам'яті
Дідизно! О над Ніблою улюбленіша пасіка!
Нині я від своєї оздоби дуже далеко”*

(1, I, с. 36).

Цікаво, що Твардовський не виставляє себе тут як героя, хоча був заслуженим ветераном, він іронізує над собою. У цій звістці важливим є і те, що він захопив із собою якісь папери. Звичайно, це мали бути якісь важливі ділові документи (привілеї на маєтності, “квити”, тощо), але серед них могли бути також і творчі заготовки.

Прибувши до Великопольщі, Твардовський опинився поруч із двома своїми протекторами – Петром Сенютою і Богуславом Лещинським, котрі надали йому допомогу. Не випадково, саме тоді була видана поема Твардовського “*Robudka...*” (“Сигнал”). Це був перший відомий відгук Твардовського на події Національно-визвольної війни українського народу. “Сигнал” був опублікована навесні 1649 р. без означення місця видання. Цей твір було присвячено белзькому каштеляну Анджею Фірлею, якого король Ян Казимир призначив першим “регіментарем” коронного війська 28.02.1649 р. Фірлей збирав свої війська у Олиці, отже даний твір виник як слушно припускає його дослідник Петр Борек наприкінці березня, або що імовірніше, протягом квітня 1649 р. Інший дослідник – Я. Новак-Длужевський знайшов у ньому плагіаторські фрагменти (63, с. 18–19). Невдовзі пробачила світло й інша поема С. Твардовського “*Władysław IV, król polski i szwedzki*” (“Владислав IV, король польський і шведський”) (Лешно, типографія Данієля Веттеруса, 1649; друге видання там же, 1650), яка писалася з 1638 р. Цей твір поет присвятив пануючому тоді королеві Яну-Казимиру, братові покійного Владислава IV і порівняв його з міфічним Ахіллом (153; 310; 228, с. 331). Видно перу Твардовського належить і поема “Катафалк”, видрукувана у 1649 р. у невідомому місці (34). Її головним його героєм є покійний теребовельський староста Микола Фірлей, якого автор порівнює з “нерозквітлим Нарцисом”.

Через деякий час Твардовський ймовірно супроводжував Б. Лещинського на елекційний сейм у Краків. Елекція, на котрій новим королем було обрано Яна-Казимира, стягнула чимало польської шляхти. Зокрема тут були присутніми й родичі хроніста: Анджей, Зигмунт (колишній секретар Владислава IV),

Олександр, Криштоф і Миколай Твардовські зі Скшипни. Сам хроніст згадав пізніше про вибір королем Яна Казимира у “WD”.

Після Зборівського миру (18.08.1649 р.) польська шляхта стала повертатись до своїх українських маєтностей. Очевидно повернувся і Твардовський, але застав свою маєтність спустошеною, а замість підданих селян – “якихось жорстоких циклопів”, що вже не хотіли коритись панам (1, II, с. 4). Хлебовський пов’язує з цими відвідинами злам у творчості Твардовського, внаслідок якого “співець кохання, природи й рицарських почуттів стає побожним моралістом і в’їдливим сатириком” (45). Не стільки руїна маєтності, скільки загроза нового наступу українських військ спричинила нове повернення Твардовського до Великопольщі (ймовірно у 1650 р.). У 1650 р. Твардовський став управителем маєтності Сенюти в Заліссі під Кобилінім, але того ж року зазнав нових неприємностей. Панегірик С. Твардовського “Владислав IV” разом з кількома творами інших польських авторів за словами московського посольства на чолі з Г. Пушкіним викликав невдоволення царя Олексія. 23.03.1650 р. під час другого туру переговорів московські послы вказали в числі авторів, які начебто образили царя, його батька та бояр Твардовського “з Торчина”, і вимагали кари для них, а також передачі Москві в якості компенсації Смоленська з усіма сіверськими фортецями та 500 тис. злотих як компенсацію. Наступного дня вже на третьому турі переговорів польські представники чітко вказали на те, що Москва шукає тільки приводу для конфлікту і що цар не міг читати книгу Твардовського, бо та вийшла в світ “тільки після сейму, кілька тижнів тому” і не могла так швидко потрапити до Москви. Московські послы не могли заперечити, що вони купили “книги Твардовського тут, у Варшаві” (46, с. 317–323). Про даний інцидент пише й сам Твардовській у “WD”, але чомусь не згадує про свою причетність до цієї справи (1, II, с. 7). Врешті вдалось досягти певного компромісу, обмежившись тим, що особливо образливі та обурливі місця згаданих творів будуть спалені прилюдно, що й було зроблено. У Варшаві на головній площі Ринок кат спалив

ці книги або окремі їхні сторінки, зокрема з поеми Твардовського було спалено 10 сторінок. Після даної акції весь тираж поеми швидко розійшовся, бо всім було цікаво знати, що ж так образило царя.

Були й інші неприємності в житті хроніста, викликані вже конфліктами із сусідами – шляхтичами: Прокопом Колачковським та Мельхіором Конажевським, котрі всіляко чинили йому шкоди в оренді й нападали на його людей. Згодом Колачковський був засуджений до ув'язнення і Твардовський міг вільніше дихнути. Тільки 11 квітня 1655 р. завдяки посередництву приятеля відбулося примирення між Твардовським та його вищезгаданими сусідами.

У тексті “WD” є звітка про кампанію 1651 р., яка почалася перемогою поляків під Красним, потім їхньою втечею з-під Вінниці, продовжилась битвою під Берестечком, а завершилась Білоцерківським миром. Твардовський від свого імені: “Ми тут, вони (поляки) там (під Вінницею) гинуть, сп'янілі від смаку перших новин з Красного і думали, піднесені вже цим щастям, що наші вже поблизу Чигирина, і женучи Хмельницького до Дону, гострять шаблю йому самому на шию” (1, II, с. 15). Але ця надія виявилась марною і довелось виступати в похід у складі посполитого рушення. Твардовський, хоч і вважав такий спосіб ведення війни анахронічним, однак теж взяв участь у ньому. Знаходимо у “WD” навіть його особисті враження від побаченого: “очі наші бачили” так багато голів під Берестечком, що було більше, ніж під Фермопілами та Марафоном, хоч там зібралася вся сила Європи та Азії (1, II, с. 21). Після перемоги під Берестечком посполите рушення відмовилося йти на схід і повернулося до домівок. Тут Твардовський зайнявся приватними справами і активною творчою працею. Перемога над українськими повстанцями під Берестечком стала потужним стимулом у його творчості і він закінчив частину своєї головної праці – віршованої поеми “Wojna domowa” і ця частина під заголовком “Wojna domowa późniejsza przez najjaśniejszego króla polskiego i szwedzkiego poparta i ukończona szczęśliwie 1651 roku” (Громадянська війна пізніша, у якій взяв участь польський і

шведський король і яка щасливо закінчилась у 1651 році”) побачила світло у Лешні очевидно у 1651 р. (дослідники обмежують час її видання 1651–1655 рр.). Їй судилось стати пізніше другою частиною у повному виданні “WD”. Очевидно наступного року (1652 р.) поет-хроніст одружив свого сина Станіслава. У цей же час посилюється його релігійний настрій. Свідченням цього є його вступ разом із дружиною у 1653 р. до братства св. Анни в Кобиліні.

Одночасно поет він розпочав роботу над перекладом, точніше вільною переробкою, іспанського романсу і видав його у 1655 р. у Кракові в типографії Лукаша Купіша під назвою “Nadobna Pasqualina” (“Прекрасна Паскваліна”) (далі – Паскваліна). Сам видавець помер тоді і друкування “Паскваліни” завершувалось під керівництвом удови Л. Купіша. Як слушно відзначив Хлебовський, якщо “Дафна” відбиває “веселий сенс життя, без турбот про завтра”, то над “Паскваліною” тяжіє “понура... атмосфера козацько-шведських війн, атмосфера релігійної реакції, яка перетворює веселих розпусників у покутників у каптурах” (208, с. 237). “Паскваліна” була присвячена політичному суперникові Лещинських – познанському воєводі Криштофу Опалінському (1609–1655), відомому тогочасному державному й культурному діячеві, який і фінансував це видання, літератору й публіцисту. Відзначимо, що брати Криштоф і Лукаш (1612–1662) Опалінські, магнати й письменники, досить різко критикували пануючий устрій Речі Посполитої, висміювали пиху, хижацьке властолюбство, гонитву за грошима та посадами. Сатиричні твори Криштофа були пронизані тим же песимістичним духом, що й “Паскваліна”, і це видно було додатковим стимулом до підтримки магнатом Твардовського (257, с. 162–163). В наш час “Паскваліна” була зразково видана завдяки зусиллям вищезгаданого Я. Окуня (94, с. 3).

Під час “потопу” 1655 р., коли шведський король Карл X Густав вступив до Варшави і його підтримала значна частина польської шляхти (король Ян-Казимир втік до Сілезії), Твардовський опинився в числі прихильників нового правителя, можливо під впливом свого нового покровителя Криштофа

Опалінського. У липні 1655 р. він разом з іншими шляхтичами – прихильниками Опалінського підписав під Устям акт капітуляції. Більше того, він присвятив тоді Карлу X похвального вірша під назвою “Omen królowi szwedzkiemu...” (“Предзнаменування шведському королеві...”), який активно поширювався в рукописних листівках. Цей вірш дав підставу сучасним дослідникам назвати Твардовського “ідеологом відступництва від Яна Казимира” (221, с. 343; 268, с. 336). Але ситуація невдовзі швидко перевернулася. Великопольща стала ареною жорстоких боїв між польською та шведською арміями, причому фортуна була на боці Яна Казимира. Внаслідок цього, а також і спустошень, які чинили шведи в Кобиліні, Твардовський мусив тікати до посполитого рушення Речі Посполитої, яке збиралося у похід на Каліш, Поза сумнівом саме тоді він перейшов до стану прихильників Яна-Казимира. Після вигнання шведів, Твардовський повернувся до своєї маєтності у Великопольщі. Він визнав свою політичну помилку, що мучила його сумління. Власне, “Wojna domowa” засвідчила перемену його політичних поглядів, але він промовчав у ній про роль познанського воєводи Опалінського під Устям. У 1657 р. за свідченням А. Чеховського перевидав у Лешні другу частину “WD”, але це видання не дійшло до нашого часу (215, с. 14). У 1659 р. Твардовський був обраний шляхтою сеньйором братства св. Анни в Кобилінському повіті, а у 1660 р. вступив до братства Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії.

Що стосується справи життя Твардовського – створення “WD”, то він у 50-х рр. XVII ст. активно працював над цією поемою. Він закінчив першу частину “WD”, котра побачила світло як окреме видання у Кракові в типографії удови Л. Купіша у 1660 р. під заголовком “Wojna Domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą, a potym Szwedami i Węgry przez 12 lat tocząca się dotąd, na 4 części podzielona. Księga I. Ojczystą Mużą od Samuela ze Skrzypny Twardowskiego” (Громадянська війна з козаками й татарами, московитами, а потім із шведами та угорцями, яка точиться протягом 12 років до цього часу, на 4 частини розділена. Книга I писана вітчизняною музою Самуелем зі Скшипни

Твардовським”). У ній охоплювались події 1648–1651 рр. Олександр Чеховський – один з перших дослідників “WD”, у своїй дисертації, захищеній 18.07.1894 р. у Познані і видрукуваній німецькою мовою підкреслив, що “WD” є зокрема “скарбом для лексикографів”, навів ряд архаїзмів та діалектизмів з даної поеми, а також слів, запозичених Твардовським з італійської, турецької та української мов (215, с. 28).

Таким чином, головні праці Твардовського були в основному видані, навіть двократно, що для XVII ст. виглядає як справжня винятковість. Хроніст інтенсивно працював тоді над 3 і 4 частинами “WD”, котрі відповідно охоплювали 1652–1653 і 1654–1660 рр. Частина 4 поеми писалась явно із поспіхом, вона за одностайною думкою дослідників поступається своїм художнім рівнем попереднім, особливо першим двом. Дослідники говорять навіть про явний занепад таланту Твардовського, що на наш погляд було викликано тяжким станом його здоров'я. На початку “WD” Твардовський вмістив присвяту – панегірик князеві Яремі Вишневецькому, де вихваляє також його племінників Дмитра і Костянтина, а також панегірик королеві Яну-Казимиру. Дві присвяти вміщено і у завершальних частинах “WD”. Одна з них (до кн. 3) адресована Анджею Тшебицькому а друга (до кн. 4) Єжі Любомирському, маршалкові великому коронному і гетьману польному коронному. Варто нагадати, що А. Тшебицький обіймав посади регента канцелярії великої коронної (1649–1653), коронного підканцлера (1653–1658), краківського біскупа (1658–1679). Є. Любомирський був маршалком великим коронним та польним гетьманом коронним. Твардовський зайнявся підготовкою до друку “WD”, яку мав закінчити описом мирного договору між Річчю Посполитою та Швецією. Поет-хроніст вже втратив надію дочекатися миру. У “WD” він написав про свої “натруджені літа”, внаслідок чого він є прикутий хворобою до ліжка, про Парку, котра може будь-коли зулупити годинник його життя. У своїй передмові до видання “WD” 1660 р. він підкреслив, що ця книга “коронує всі інші його праці. Тим більше, що вона буде остання”. Відчуваючи свій кінець, поет саме так попрощався з читачами. Як від-

значила Р. Рибка: “це виняткове прощання, бо поет скеровує свої слова до своїх, читачів поляків, з котрими його в’яже національний зв’язок” (286).

3 травня 1660 р. було нарешті підписано Оливський мир і Твардовський зітхнув із полегшенням. Тоді він прагнув тільки закінчити “WD” і видрукувати її накладом Єжі Форстера у Кракові в типографії удови Лукаша Купіша. Однак тоді побачила світло тільки I частина твору. Слід відзначити, що оригінал – автограф “WD” (точніше тільки II–IV її частин) опинився потім у зібранні М. Ф. Невеського, потім послідовно – у бібліотеці Залуських (на рукописі були записи Юзефа Анджея Залуського), Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі (з кінця XVIII ст.), Університетській бібліотеці у Варшаві (з 1923 р.), де й загинув під час придушення гітлерівцями Варшавського повстання 1944 р. На щастя у 1932–1934 рр. над ним ретельно працював Алоїзій Ковальковський при написанні магістерської праці з історії в семінарі проф. Романа Поллака, який встановив суттєві розбіжності між оригіналом і виданням “WD” 1681 р. (244, с. 83–95). При цьому поет-хроніст не втрачав надії на краще, перевидав “Дафну” (1661) і навіть писав нові вірші. У травні 1661 р. він приготував також вірш “Epitalamium” (“Епіталама”) на шлюб Петра Опалінського (сина К. Опалінського) з Анною Сенотою, що був видрукуваний у Кракові в типографії вдови Л. Купіша: “Epitalamium Piotra i Anny Opalińskich” (“Епіталама Петра й Анни Опалінських”) (287). Твардовський готував до друку і повний текст “WD”, і зібрання своїх поетичних творів, але побачила світло тільки перша частина “WD”. Всі чотири частини “WD”, зібрані разом, стали пам’ятником поету-хроністу, спорудженим його шанувальниками. Вся “WD” побачила світло у Каліші у 1681 р. під заголовком, який майже дослівно повторює заголовок I її частини. Щоправда, текст був виданий досить недбало, далася взнаки й цензура з боку єзуїтів – ініціаторів видання, на що вказав дослідник творчості С. Твардовського А. Ковальковський. Він відзначив зокрема, що єзуїти не включили в друкований текст “WD” критичний відгук Твардовського щодо пихи та здирства ксьондзів, щодо зради князя Богуслава

Радзивила. Була пропущена і присвята до цілого твору і до 4-ої книги, зате вставлена присвята князеві Стефану Браницькому тощо. Ковальковський дуже критично оцінив видання 1681 р., яке “по суті мало надається до студій над “Громадянською війною” (244, с. 91–92; 201, с. 363). Наступного, 1682 р., у Каліші побачила світло ще одна посмертна книга С. Твардовського, яка мала назву: “Miscellanea selecta...”. Це було зібрання його різноманітних віршів (лірика, панегірики, епітафії, переклади з Горация та Мацея Сарбевського).

Дослідник творчості С. Твардовського А. Сайковський уточнив час його смерті. Він дійшов висновку, що вона сталася у червні 1661 р. у Заліссі (Великому Заліссі) (287). Поет-хроніст був похований у костелі бернардинів у Кобиліні (склеп було зруйновано у ХІХ або ХХ ст.). Покійний залишив по собі дружину Ельжбету й синів. У 1666 р. два сини поета-хроніста (Зигмунт і Станіслав) займались залагодженням фінансових справ батька в Зарубинцях. Два з трьох синів С. Твардовського були одружені, відомо про чотирьох дітей (сина Миколая та і трьох дочок: Констанцію, Людвіку і Катажину) одного з цих синів (Станіслава) та Ядвіги Пацинарської. Онук поета-хроніста, Миколай (помер найпізніше у 1704 р.), був одружений з Маріанною Валішевською. Онучки Констанція й Катажина взяли шлюб відповідно з Войцехом Голуховським та Анджеєм Лешицем Межевським. Онучка Людвіка (померла після 1690 р.) прийняла чернечий постриг у Шьремі (Великопольща) (94, с. 3). Про правнуків же С. Твардовського нічого не відомо... Насамкінець відзначимо, що у зібранні поезій С. Твардовського, виданому у 2002 р., наводиться портрет поета-хроніста. Але судячи з усього це не прижиттєвий портрет, а уявний портрет, створений у ХХІ ст. (83).

Останнім часом польські вчені схиляються до думки, що деякі анонімні поезії ХVІІ ст., були створені саме С. Твардовським. Так, Адам Карпинський схильний саме у Твардовському бачити автора творів з ліричного циклу, приписаних Романом Полаком Станіславу Геракліушові Любомирському. Даний цикл складений з п'яти акростихів під назвою “Somni descriptio”,

також “Fortunae descriptio” і стількох же “Invidiae descriptio”. Незалежно від того, вважає Я. Пельц, кого визнати автором цих поезій, писаних по-польськи, треба визнати, “що це поезія високого рівня”, а з них найкраща є “Descriptio somni” Я. Пельц (277, с. 236–302). В той же час висловлена на сторінках одного з бібліографічних покажчиків думка про ідентичність Твардовського з Самуелем Шимановським (270, с. 362) викликана якимось непорозумінням.

Потужний вплив творчості С. Твардовського. Ян Гавінський у своєму “Нагробку Самуелю зі Скшипни Твардовському” (“Nagrobku Samuelowi ze Skrzypny Twardowskiemu”) славить пам’ять поета головню як творця героїчного епосу, за оспівування “марсових справ”. Подібну епітафію написав Твардовському класик польської літератури та історіографії XVII ст. Веспасіян Коховський, який назвав покійного “слов’янським Вергілієм” (70, с. 243), йому присвятив увагу автор фундаментального гербовника др. чверті XVII ст. Каспер Несецький (266, с. 156), котрий між іншим підкреслив заслуги Твардовського саме як автора історичних поем і панегіриста. Перше наукове зібрання творів С. Твардовського здійснив у 1861 р. Казимир Юзеф Туровський (80), потім виходили різні його твори окремими виданнями, але академічна публікація його спадщини здійснюється тільки в наш час. Побачили світло головні його твори, за винятком “Громадянської війни” та “Катафалка”. І це якраз ті, котрі мають найбільшу цінність в якості джерела з історії України. Слід відзначити, що нині творчість С. Твардовського привертає до себе посилену увагу польських науковців. Досить вказати на солідні розвідки Маріана Качмарека, котрий уважно проаналізував історичні поеми С. Твардовського з літературознавчої точки зору (232; 234), невеликі за обсягом дослідження істориками творів Твардовського, в т.ч. й “WD”(255; 254; 219; 49, с. 137–140). Але й досі “Wojna domowa” не перевидавалась і не була об’єктом джерелознавчого дослідження, а “Легация” та інші твори на історичну тематику не видавалися в перекладі українською і не досліджувались в якості джерела з історії України. Це важливе завдання ще має бути виконаним.

II. 2. Головні твори С. Твардовського

Самуель Твардовський належить до числа найплідніших старопольських письменників і до того ж одним з тих небагатьох, котрим вдалося за свого життя видати свої головні твори. Творча спадщина поета-хроніста дуже різноманітна тематично і жанрово. На думку сучасних польських літературознавців він відзначився насамперед як епічний поет. (242, с. 70). Такий висновок вони зробили поза сумнівом, маючи на увазі “WD”. Але хроніст уславився і як автор ще ряду інших важливих творів.

Ймовірно, що Твардовський пробував свої сили як поет і письменник ще під час навчання в єзуїтському колегіумі в Каліші, але не збереглося нічого з написаного ним до 20-х років XVII ст. Першим твором, який одразу зробив його відомим, стала славнозвісна поема “Леґація”. Вона писалася як паломницька реляція одразу ж після повернення поета-хроніста з посольства К. Збарзького, але була опублікована із запізненням через фінансові труднощі. Як уже говорилося, тільки сприяння князя Януша Вишневецького зробило можливим її видання. Книга побачила світло 1633 р. у Кракові у типографії Франциска Цезарі під довгим заголовком: “Przeważna legacyja jaśnie oświeconego księżęcia Krzysztofa Zbarazkiego, koniuszego koronnego, krzemienieckiego, soleckiego, wiślickiego, rubieszowskiego etc. starosty, od najjaśniejszego Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego, do napotężniejszego sołtana, cesarza tureckiego Mustafy w roku 1622, na pięć rozdzielona punktów, z dotknięciem krótko przez ucieszne dygresje stanu pod ten czas rządów, ceremonij i zwyczajów pogańskich przez Samuela z Skrzypnej Twardowskiego” (“Важливе посольство ясно освіченого князя Криштофа Збарзького, конюшого коронного, кременецького, солецького, віслицького, рубешівського і т.д. старости, від найяснішого Сигізмунда III, польського й шведського короля, до найпотужнішого султана, турецького імператора Мустафи у 1622 році, розділена на п’ять пунктів, у яких коротко висвітлюється завдяки втішним відхиленням від теми тодішніх поганських урядів, церемоній та звичаїв зусиллями Самуеля зі Скшипни

Твардовського”). Через шість років “Легація” була перевидана (Краків, 1639), причому Твардовський ніскільки не змінив текст, цілком поклавшись на типографських працівників. Останні сумлінно відтворили перше видання книги, повторивши навіть його друкарські помилки (249, с. 248). Третє видання (Вільно, 1706), яке здійснили віленські єзуїти, вийшло вже по смерті Твардовського. Як встановив Р. Кшиви це був передрук видання 1639 р., однак з деякими незначними змінами, які стосувались герба на звороті титульної сторінки. Крім того, твір було присвячено князю Михалу Сервацію Корибуту Вишневецькому. Віленське видання “Легації” знаходиться у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (3). Через понад 150 років його було передруковано Казимиром Юзефом Туровським (80).

Слід відзначити, що сучасник С. Твардовського – львівський райця Самуель Кушевич, який між іншим брав участь у переговорах з Богданом Хмельницьким під час облоги Львова українськими повстанцями у 1648 і 1655 рр. і відомий також своїми листами про події 1648 р., переробив “Легацію”, переклав латиною і видав з деякими власними доповненнями прозою у Гданську під заголовком “Narratio legationis Zbaravianae et regum apud Ottomanos anno 1622 gestarum” (Dantisci, 1645). При цьому Кушевич дещо скоротив текст “Легації” і водночас доповнив його з інших джерел. Наприкінці XVII ст. саме цю версію “Легації” було перекладено польською мовою Войцехом Вольським і видано під прізвиськом останнього (Wolski W. Legacyej do cesarza tureckiego Mustafy przez jaśnie oświeconego księżę Zbarawskie j. méi m.p. Krzysztofa... roku 1622 odprawionej, a przez Samuela Kuszewicza... do druku podanej, pilnie opisanie). Специфікою даного видання є те, що воно друкувалось на сторінках краківських календарів за 1693–1701 рр. Так, початок твору у редакції Вольського побачив світло у календарі на 1693 р.: “Nemerolegejon abo nowy i stary kalendarz na rok 1693” (Kraków, [1692]). В наш час “Легація” була зразково видана Р. Кшивим, який ґрунтовно її прокоментував. Досить сказати, що з 469 сторінок даного видання книги більше половини

припадає на коментар, а також на іменний та географічний покажчики, словник архаїчних та орієнтальних слів та виразів. Саме на це видання (96) зроблені наші посилання у тексті даної роботи.

Повернувшись зі Стамбулу, князь Збараський прибув до Варшави, щоб прозвітувати королеві Сигізмунду III і сейму Речі Посполитої про результати посольства. Його офіційний звіт містив важливі дані про найважливіші зустрічі з турецькими державними діячами та західними дипломатами, про становище Османській імперії у цей період, зокрема про плани використання козаків у майбутній турецькій війні. Князь відзначав послаблення турецького флоту на Чорному морі, підкреслював, що турецькі “вояки на узбережжі такі «мужні», що ледве не помирають (зі страху), коли мусять йти проти козаків, котрих повно на Чорному морі” (55, с. 158). Але при всій повазі до звітів князя Збараського, вони в певних моментах поступаються “Легації”, бо промовчують про ряд важливих подій.

У першій частині “Легації” розповідалось про приготування посольства Криштофа Збараського до виїзду, у трьох наступних містився опис подорожі і переговорів у Стамбулі, а у останній (п’ятій) – опис щасливого укладення миру та подій наступних трьох років після повернення з Туреччини. Те, що Твардовський переробив свій щоденник на поетичний лад узгоджується з правилами написання епосу. Тоді вважалось, що поезія є виразнішою й ефектнішою, ніж проза, вона дозволяє краще змалювати постаті героїв. Окреме місце у першій частині “Легації” складає панегірик князя Збараським та Вишневецьким (подається і зображення герба останніх), приділяється певна увага і князям Четвертинським. При цьому Твардовський (що характерно для нього!) підходить до справи не тільки як поет, але і як історик, уважно розглядаючи історію роду Вишневецьких на тлі політичної історії Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, підкреслює, що у обох родів є спільний предок – Корибут, який і заснував Збараж та Вишневець. Взагалі у “Легації” понад 100 строф присвячено родоводу Корибутовичів, предків головного героя твору – К. Збараського.

Твори подібного типу не були новиною у польській літературі та історіографії. У Речі Посполитій, як і у багатьох інших європейських країнах, існувала глибоко закорінена традиція описів подорожей на Святу Землю, до зарубіжних земель, особливо екзотичних. Треба сказати, що в шляхетському середовищі цей вид літератури був дуже поширений. Польська шляхта була легка на ногу, а якщо не мала можливості здійснювати далекі подорожі, то вгамовувала свою спрагу до мандрів і екзотики читанням чужих подорожніх записок і щоденників. До того ж така зацікавленість подорожами до мусульманської країни мала й практичну потребу і пояснювалась насамперед політичними, а не тільки пізнавальними та звичаєвими причинами. Від Османської імперії походила постійна загроза для Речі Посполитої, а від результатів посольств багато в чому залежали доля війни чи миру. Не випадково, що на цьому полі Твардовський мав багатьох попередників і наступників. Досить згадати космографії авторів XVI – початку XVII ст. Марціна Бельського та Олександра Гваньїні, твори Мацея Стрийковського, Е. Пельгжимовського, паломницькі записки князя Миколая Криштофа Радзивіла – “Сирітки” (50; 44). Нерідко пам’ятки такого роду створювали дипломати. У цьому зв’язку варто згадати імена таких польських послів, як Марцін Боржимовський, Еразм Отвіновський, Францішек Госцецький, Войцех М’ясківський, Є. Оссолінський (100; 76) та ін.

Дослідники поетичної творчості Твардовського відзначали його беззаперечний поетичний талант, який вперше виявився саме в “Легації”. Але за словами Хлебовського цю поему можна порівняти з “брильянтом в оправі без смаку”, оскільки блискучі описи природи, екзотичного Сходу переплітались з невисокої якості панегіриками, створеними за тогочасними трафаретами. Хроніст вів під час подорожі “приватний діаріуш”, про який він сам згадував у передмові до читача (96, с. 28, 157) і який, на жаль, не зберігся. Тут він як дипломат занотовував все варте уваги, але робив це і як письменник, плануючи створити щось більше, ніж сухий звіт. Його зміст Твардовський виклав потім у вишуканій літературній формі і видав типографським способом.

Поет-хроніст спирався на історичні факти, описував події, свідком або учасником яких він був сам, але використав також цілий ряд писемних джерел. Вже у першому друкованому творі Твардовського виявилось виразне тяжіння автора до епіки, його прагнення пробудити в читачах патріотичні почуття. Пишучи “Легацію”, Твардовський користувався давно ствердженою теоретиками старопольської епічної літератури (М. Сарбевський, Скалігер) моделлю, згідно з якою найдосконалішим зразком епосу є “Енеїда”, рідше – “Іліада” та “Одіссея”. Усе полотно твору, всі головні події мали розгортатися навколо центральної фігури героя, поведінку якого можна взяти за взірць. Саме таким вимогам відповідала “Легація”, що була написана, як свідчить сам автор у передмові до читача, для того, аби вдячна пам’ять про такого мужа як Криштоф Збараський завжди жила у людських серцях (96, с. 28). Мотивом цього епосу стала реальна подія (посольство до Туреччини), а його головним героєм є князь Збараський, який успішно виконав нелегке завдання загальнодержавної ваги. Його приклад у виконанні свого обов’язку перед батьківщиною і у подоланні всіляких перешкод мав бути взятий за взірць для виховання молодого покоління. У “Легації” чітко вимальовується ідеал життя, відданого на вівтар батьківщини, так само як і в пізнішій поемі Твардовського “Владислав IV” (199, с. 374). Цей мотив стане пізніше одним з провідних у “WD”.

Поема “Палац Лещинських” була написана й видана з okazji вступу (6.07. 1643 р.) на уряд генерального великопольського старости Богуслава Лещинського. Унікальний примірник першого видання поеми загинув під час Другої світової війни, а від другого видання (1645 р.) лишився тільки один дефектний екземпляр, зате існують ще два рукописних списки. Третє видання поеми побачило світло у збірнику творів Твардовського (“Miscellanea selecta”) (Каліш, 1681), причому відомий є і його варіант (Каліш, 1682). Це видання було дещо змінено внаслідок цензури з боку єзуїтів (були вилучені фрагменти антиклерикального характеру та з описами принад познанських жінок). У 1770 р. згаданий збірник разом з “Палацом

Лещинських” було опубліковано у Вільні, врешті видано К. Й. Туровським (80). Пізніше з “Палацу Лещинських” передрукували окремі фрагменти і тільки у 2002 р. Р. Кшиви здійснив академічне видання всього твору (95).

Урочисті події такого роду як прибуття у Познань Лещинського, всілякі паради, тощо приваблювали до себе увагу польських поетів, письменників та істориків аж до кінця існування Речі Посполитої. Твардовський описав поетапно урочистий в'їзд Лещинського з передмістя на площу Ринок у Познані, змалював порядок і вигляд ескорту. Після звернення до муз, поет описав Познань, заглибився в історію міста, розповів про його розташування та мешканців, насамперед про його керівників. Потім розповідається про святковий вигляд міста, про познанських студентів, які вітали князя. Поет вихваляє тут діяння князя та представників його роду, подає дуже важливу інформацію з історії роду Лещинських.

У центрі уваги поета – князь Богуслав Лещинський і його палац, який начебто збудувала сама Слава. Джерелом такого задуму став один із сюжетів твору Цицерона “Про державу”: опис сну полководця Сціпіона Африканського Старшого. За думкою античного мислителя ті, хто мають значні заслуги перед батьківщиною, дістають призначене їм місце на небі. (250, с. 11–12). Сюжет із сном Сціпіона був досить популярним і в середньовічній літературі, а у польському письменстві його вдало розвинув Ян Кохановський, який християнізував думку Цицерона: небо, яке бачить Сціпіон у сні, це – Емпіреї. Твардовський же замінив небо палацом Слави і там знайшов місце для тих, хто вірно служив батьківщині (у даному випадку – Лещинські). Особливо велику увагу поет приділив опису князівського палацу, змальованого надзвичайно ефектно, наче казковий. Поет звернув увагу і на опис творів мистецтва палацу (скульптур та рельєфів) подібно як свого часу Гомер описував щит Ахілла (потім цей прийом застосовував Вергілій). Як влучно відзначив Я. Пельц: “літературний твір описував тут мистецтво. Мистецтво ж нав'язувало до літератури” (277, с. 236–302).

Для історика особливо цікавим є початок поеми, у котрому розповідається історія роду Лещинських. Твардовський спирався тут переважно на хроніку Яна Длугоша і очевидно на генеалогічні перекази. За свідченням поета-хроніста цей рід бере свій початок аж з 965 р. У поемі згадано найважливіші історичні події, в яких активну участь брали Лещинські, а саме: Лівонська війна, Цедорська битва 1620 р. та ін., вказано на зв'язки Лещинських з іншими князівськими та магнатськими родами Речі Посполитої, в т.ч. й українськими (Острозькі, Сангушки, Сенюти). Про ці та інші українські князівські роди (Вишневецькі, Заславські, Корецькі та ін.) у поемі містяться стислі оповідання. Тут містяться і деякі оригінальні звістки, як от про розгром татар польним гетьманом литовським і брацлавським воеводою Романом Сангушко. Цей розгром “Рось бачить і чимало кривавих могил до Умані” (95, с. 42).

Повна назва твору “Сигнал...” звучить так: “*Pobudka wychodzącemu wojsku pos Ołykę pro 1 maii anno 1649*” (Сигнал війську, яке виходить під Олику 1 травня 1649 року) (63, с. 113–120). Цей невеликий твір (менше 200 рядків) був опублікований навесні 1649 р. без означення місця видання. Його було присвячено белзькому каштеляну Анджею Фірлею, котрого король Ян Казимир призначив першим “регіментарем” коронного війська 28.02.1649 р. Фірлей збирав тоді свої війська у Олиці, отже даний твір виник, як слушно припускає його дослідник Петр Борек, наприкінці березня або ймовірніше протягом квітня 1649 р. (63, с. 24), отже І. Франко помилявся, коли вважав, що даний твір був опублікований у Лешно у 1651 р. (186, с. 189). Інший дослідник – Я. Новак-Длужевський встановив, що Твардовський переніс до “Сигналу” значні фрагменти двох рукописних віршів “*Na pogrom j.m.p.p. hetmanów pod Korsuniem parodyja*” і “*Ojczysta parodyja po pilawieckiej*” (268, с. 111–113).

“Сигнал” є досить типовим зразком поезії, яку І. Франко влучно окреслив терміном “бомбастична”. У ній дуже мало конкретних фактів. Лейтмотив цього твору і його зміст легко передати одним абзацом: плач за колишньою могутністю Речі Посполитої, коли поляки могли “установлювати закони Балтиці,

пришпилювати Дунай”, коли “всі нас боялись”, нарікання на сучасний стан Речі Посполитої, коли поляки, маючи велике військо, мусили втікати, стали “посміховиськом близьким сусідам”. У “Сигналі” знаходимо гіркі слова Твардовського з приводу зманіженості поляків, коли навіть у їхньому військовому таборі “від парфумів та всілякої нецноти смердять намети”, з приводу сваволі польських вояків, котрі грабують людей, п’ють “людські сльози як звичайну воду”, внаслідок чого Хміль і Кривоніс ходять в парчі. Висловивши слова осуду, Твардовський закликав поляків до помсти, до єдності, до походу проти “гультяїв” за Дніпро, на береги Сули, нагадував їм про меч – “щербець”, яким згідно з легендою польських хронік перший польський король Болеслав I у 1018 р. рубонув по Золотих воротах у Києві на знак повернення сюди польської влади. Якщо ж ще раз ми втечемо, попереджував Твардовський, то “навічно загинемо”. Наприкінці твору поет-хроніст висловив упевненість у тому, що цей похід Фірлея до Олики викує кайдани для Хмельницького. Хоча даний твір не має особливої цінності, однак він присвячений реальній історичній події, до того ж у ньому були висловлені деякі ідеї, котрі будуть повніше розкриті у “WD”.

У 1634 р. Твардовський видрукував у Варшаві у типографії удови Я. Росовського поему-панегірик “*Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Najjaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego*” (Щаслива московська експедиція найяснішого Владислава IV, польського і шведського короля) (98), де оспівується перемога короля Владислава у Смоленській війні 1632–1634 рр. У цій ділянці він є був першим. Дещо раніше на цю подію відгукнувся його сучасник – пересічний поет Генрік Хелховський, який видрукував у Торуні у 1634 р. твір “Правдива вість з Москви” (22). За визначенням М. Качмарека Твардовський створив епінікіон, тобто переможну пісню (цей жанр започаткував ще давньогрецький поет Піндар) У Твардовського кожному епізоду походу короля під Смоленськ присвячено окрему пісню (всього 16), причому Твардовський насичує їх міфологічними образами. Тут прославляється смоленський похід

короля, описуються найважливіші бої і капітуляція московської армії під командуванням боярина Шеїна. Тут можна знайти згадки про участь королевича Владислава IV у походах на Московську державу в часи Смути, про його обрання московським царем, отже натякалося, що таке може й повторитися. Найважливішою для історика України є 3-я пісня твору, у котрій розповідалося про приготування до оборони Смоленська поляками. Тут згадувались і окурені димом сіверські “міста й багаті країни”, спустошення, які чинили московські війська. Згадується у творі і про дії запорозьких козаків, але без деталізації даного сюжету. Як можна судити з тексту присвяти, поет вручив свій твір королеві поблизу Дніпра. Цікаво, що ця книга стала однією з найпопулярніших у тогочасній Польщі (241). До цієї поеми прилягає окремий вірш-епітафія “Якуб Воевудський забитий під Смоленськом 10 січня” (Jakub Wojewódzki pod Smoleńskiem zabity 10 stycznia), присвячений полеглому при обороні Смоленська шляхтичу, видно приятелю Твардовського.

Невдовзі після “Сигналу” побачила світло й інша поема С. Твардовського: “Władysław IV, król polski i szwedzki” (Владислав IV, король польський і шведський), видана 1649 р. в Лешно, у типографії Данієля Веттеруса (друге видання вийшло там же наступного року). Цей твір, що писався з 1638 р., Твардовський присвятив пануючому тоді королеві Яну-Казимиру, братові покійного Владислава IV, якого порівняв з міфічним Ахіллом (99). В центрі уваги твору – постать короля Владислава IV, який змальовується як герой, а основною справою його життя поет-хроніст вважає переможну Смоленську війну 1632–1634 рр. Твардовський охоплює у своїй розповіді період з 1598 по 1635 рр., приділяючи велику увагу т.зв. “Смуті” у Московській державі, Хотинській війні 1621 р. та ін. війнам з участю Речі Посполитої. Описуючи діяння короля та його оточення, в т.ч. й заслужених офіцерів (Тизенгауз, Мадалинський та ін.), Твардовський, як і багато хто з польських поетів та письменників, починаючи з П. Кохановського, наслідував італійського поета Торквато Тассо “Звільнений Єрусалим”. Щоправда, польські творці прагнули на місце легендарного Готфрида поставити

свого вітчизняного героя, який мав би перевищити античних Ахілла та Гектора. Як слушно вказали дослідники (С. Шмидт, Я. Пельц), постать коронного гетьмана Станіслава Жолкевського у поемі “Владислав IV” Твардовський наділив рисами трагічного римського вождя Луція Емілія (276; 296, с. 159–173). Взагалі Вази дбали про пропаганду свого позитивного іміджу у суспільстві. Так, художник Т. Долабелло намалював Сигізмунда III, який з тріумфом в’їжджав до взятого ним Смоленська. Це у свою чергу викликало наслідування з боку гравера Давида Чернінга, який представив переможного Владислава IV на тлі тріумфальної арки. Саме ця дуже виразна гравюра і була використана на фронтисписі видання поеми Твардовського “Владислав IV”, додавши книзі популярності. Нагадаємо, що саме ця поема викликала особливу лють московського уряду і на його вимогу була спалена.

При написанні поеми “Владислав IV” Твардовський використав якийсь, незнаний ближче, щоденник Смоленської війни. За припущенням польського дослідника Я. Новак-Длужевського його було надано Твардовському з королівської канцелярії (269, с. 20). Твардовський у своєму творі не ставив за мету створення докладної хроніки подій війни. Він, як і більшість поетів XVII–XVIII ст. обмежився стислим викладом подій кампанії у хронологічній послідовності, але увагу звернув лише на окремі епізоди, істотні для поета. У творі були стисло описані огляд королевичем польського війська під Оршею, вітання Владислава IV в таборі в Глушиці польним гетьманом литовським Криштофом Радзивилом (30.08.1633), інформація про ситуацію в Смоленську і довкола нього (опис “острогов”), врешті оволодіння Владиславом IV Покровською горою в ніч на 23.09.1633 р. Слід зазначити, що ці дві поеми Твардовського (“Щаслива московська експедиція...” і Владислав IV”) з точки зору історика Смоленської війни були ґрунтовно досліджені польським дослідником Міхалом Кураном і тому детально на даному питанні не варто зупинятися. Відзначимо тільки, що М. Куран встановив деякі джерела поеми, наприклад з твору Еберхардта Вассенберга “*Gestorum gloriosissimi ac invictissimi Vladislai IV*”

(Гданьск, 1640), вказав на автоповтори Твардовського, в т.ч. і з панегірика “Князь Януш Вишневецький”. Твардовський переклав також з латини анонімну епіграму і включив її до тексту як свій твір (253). М. Качмарек вказав на використання Твардовським віршованих реляцій Е. Пельгжимовського і Я. Жабчиця (28). В цілому поема “Владислав IV”, які і “Щаслива московська експедиція...” є деяким доповненням до уже відомих нарративних джерел з історії військового протистояння Речі Посполитої і Московської держави у першій половині XVII ст., які все активніше публікуються нині польськими археографами (73; 67). Для історика України тут мають особливу цінність окремі згадки про запорозьких козаків, що брали участь у цій війні на боці Речі Посполитої.

Для польської літератури часів Бароко є характерним посилене зацікавлення іспанською, італійською та французькою літературами, які виявили на неї потужний вплив. Одним з виявів цього інтересу стало поширення в польській літературі такого жанру барочної лірики як ідилія (пастораль, “селянка”), що засвідчили вже твори таких поетів як Ш. Шимонович і Б. Зіморевич. Особливо важливим різновидом жанру була драматична пастораль, призначена для інсценізації. До нього належать перекладений Я. А. Морштином “Амінтас” італійського поета Торквато Тассо, “Ерміда” С. Г. Любомирського, “Лібуша” В. Погоцького і звичайно ж “Дафна” С. Твардовського.

Оригінальна назва твору: “Daphnis drzewom bobkowym” (Дафна, яка стала лавровим деревом). Він був уперше надрукований 1638 р. у Любліні (2-е його видання побачило світло 1661 р., 3-є – 1702 р.). Це перший серйозний досвід Твардовського у написанні художнього твору. Його ідилія складається з 15 сцен з прологом та епілогом, з діалогів та монологів. В основі сюжету лежить давньогрецький міф про німфу Дафну та бога Аполлона, вперше викладений у “Метаморфозах” Овідія. Остання повість притягувала до себе багатьох митців середньовіччя і ранньомодерної доби, особливо італійських. На зламі XVI–XVII ст. було створено ряд шедеврів на цю тему – опери, скульптури, картини. Твардовський, хоча й знав твори давньо-

римського поета, однак волів опертися на лібрето опери-балету “Dafnis”, що з була поставлена на сцені театру короля Владислава IV у Варшаві 10.12.1635 р. Автором лібрето був очевидно королівський секретар з італійських справ Віргіліо Пуцителлі (Virgilio Puccitelli), якому належить авторство більшості опер, поставлених у королівському театрі у 1635–1648 рр. На жаль, лібрето даної опери не збереглося. На думку польських дослідників літературної творчості Твардовського (251, с. 345) поет-хроніст запозичив звідти фабулу й драматичну конструкцію з поділом на сцени, але доповнив їх, додав пролог та епілог, також сцени з описом природи, увів нові діючі особи (пастухи, німфи). Головна дія, бурхливе й нещасне кохання Аполлона до німфи Дафни, розгортається на тлі кохання інших пар з різною поведінкою, але всі вони підвладні силі могутнього почуття, про що співають сирени з почту Венери. На відміну від італійських авторів, що досить легковажно зображували трактували флірт закоханого бога, Твардовський, що підтримував суворий ригоризм контрреформаційної моральності, серйозно підійшов до цього почуття, поглибив драматизм у поемі. Пишучи твір на міфологічну тему, Твардовський актуалізував його. Тут можна знайти навіть опис звичаїв двірських пань, осуд їхньої легковажності. Поет-хроніст не був аскетом, однак у його “Дафні” і деяких інших творах лунає заклик до збереження високих моральних норм. В епілозі поеми Твардовський, говорячи про лавр – символ слави, не забуває оспівати й заслуги короля Владислава IV.

“Дафна” належить до творів високого бароко і має всі ознаки цього літературного стилю: тут і багатство символіки, особливо помітних у в образах природи, що змінюється, її кольорів, рухів, світла і тіні, звуків; незвичні поетичні асоціації, порівняння тощо. Головна ідея твору – це звеличення одухотвореного кохання, вірності принципам і духовним цінностям. Успішне художнє розкриття даної ідеї багато в чому визначили популярності “Дафни”, яка знаходить масового читача і в сучасній Польщі.

Твардовський увійшов до історії польської літератури і як провісником нового стилю в ній. Це сталося завдяки його поемі

“Nadobna Pasqualina” (Прекрасна Паскваліна), що побачила світ у 1655 р. в Кракові. У ній розповідається про прекрасну іспанку Паскваліну, яка стала жертвою заздрощів і ненависті богині кохання Венери. Цей твір містив у собі риси пасторальної поезії, але літературознавці воліють віднести його до романсу. Цей давній літературний жанр з’явився у Польщі у XVI ст. і фактично ототожнювався з новелою, що сформувалася в Італії XIV–XVI ст. (“Декамерон” Бокаччо), але різниця між ними з часом зникла. “Паскваліна” Твардовського була написана у переломний час розвитку романсу, коли з’явилися нові напрямки цього жанру. Її фабула і текст не мали попередників в Польщі до Твардовського та й після нього не стали чомусь взірцем для наслідування. Характерною особливістю “Паскваліни” є змішання різних елементів (псевдоісторичних, пригодницьких, фантастичних, еротичних, алегоричних, моралізаторських), що пізніше, особливо на початку XVIII ст., набуде поширення у романсах.

“Паскваліна” є одним з найзагадковіших творів у доробку Твардовського. Зазвичай поет замовчував факт використання літературних першоджерел, як от у випадку з “Дафною”, але у випадку з “Паскваліною” він дещо підняв завісу таємничості: на титульній сторінці першодруку вказано, що “Паскваліна” “з іспанської нещодавно перемінила вбрання”. Отже, поет чітко вказав, що в основі його твору лежить іспанське джерело і зробив це ймовірно для того, щоб виправдатися перед духовною цензурою за дещо легковажну поему. Тільки у 1952 р. у одному з варшавських архівів було знайдено анонімний прозовий переклад польською невідомого іспанського твору кінця XVI – початку XVII ст. про Паскваліну, але іспанський оригінал (спільне джерело для Твардовського і анонімного автора) і досі не виявлено. Прозовий переклад засвідчує іспанське походження тексту оригіналу і має реалістичніший характер: у оригіналі дія розгортається в часи захоплення Іспанією Португалії у 1581 р. і відображає проіспанські та прогабсбурзьські позиції автора, звеличує іспанського короля Філіпа II, а цього зовсім немає у “Паскваліні” Твардовського. Дослідники припускають,

що Твардовський міг прочитати іспанський оригінал твору при дворі князя Я. Вишневецького, або у 1643 р., коли писав “Палац Лещинського” (описи палацу слави Лещинського і палацу Венери у “Паскваліні” мають багато спільного). За дещо відмінною думкою історика польської літератури Юліана Кжижановського Твардовський використав італійську або латинську версію чи переробку знаменитого пасторального романсу іспанця Жоржа де Монтемайора “Діана” (1559) (251, с. 345). Твардовський доклав зусиль, переробляючи першоджерело, він значно збільшив обсяг твору і пристосував першоджерело до смаків польського читача, наприклад, палац Венери він описав як польський великопанський двір. Поет-хроніст змінив час і місце дії героїв. Так, у його поемі Венера живе у Лісабоні, куди втекла з о. Кіпр, який захопили війська турецького султана Селіма II (сина Роксолани!). Войовничий бог Марс разом з португальським військом подорожує до Америки, де збагачується військовим досвідом, навіть підкладає міни під укріпленні мури міст! Поема Твардовського містить у собі насичені міфологічні сюжети, розгорнуті риторичні пасажи, навіть політичні екскурси, а це дещо знизило художній рівень “Паскваліні”. І все ж Твардовському вдалось створити і цього разу шедевр. Про популярність “Паскваліні” свідчать наприклад її краківське перевидання 1683 і 1701 р., поширеність твору за межами Польщі, насамперед у східнослов'янських народів. Так, єдиний примірник видання поеми 1683 р. походить з бібліотеки відомого російського культурного діяча кінця XVII ст. Сильвестра Медведєва.

Взагалі, більшість істориків польської літератури вважає, що Твардовський досягнув найбільших результатів не у “WD”, де він поєднав епіку з публіцистикою, не у “Владиславі IV”, де він поєднав епіку з панегіриком, а в поемах “Дафна” і “Прекрасна Паскваліна”, що розповідають про долю людини. Тут головним діючими особами є жінки, а не військові чи королі; тут розглядаються не політика чи історія, а проблеми кохання та вибору життєвого шляху, тобто ті проблеми, які активно дискутувалися в часи бароко.

Повна назва анонімного друкованого твору “Катафалк” звучить таким чином: “Katafalk rycerski wielmożnemu jego mości panu Mikołajowi z Dambrowice Firlejowi, staroscowi trembowelskiemu, rotmistrzowi j. k. m...” (“Рицарський катафалк вельможному його мості пану Миколаєві з Домбровице Фірлейові, теребовельському старості, ротмістрові його королівської мості...”). Єдиний його примірник зберігається нині у відділі стародруків Бібліотеки Варшавського університету (34). Це досить великий за обсягом твір (152 стор.), написаний з приводу смерті одного з представників відомого магнатського роду Речі Посполитої Фірлеїв (Миколая), якому і є присвячений. Головна сюжетна лінія твору – прославлення Миколая Фірлея і опис його подвигів. Автор починає біографію свого героя з його молодих літ, коли М. Фірлей вчився вправно сидіти на коні та стріляти з лука, коли він сміливо ходив на ведмедя та на дикого вепра. Потім говориться про те, як герой вміло шикував війська, ставив табір, брав участь у Пилявецькій битві (під керівництвом Я. Вишневецького), “сім разів водив хоругви в атаку, бродив у крові поган”, врешті автор порівняв покійного з легендарним Агамемноном.

Поема являє собою панегірик і Миколаю Фірлею зокрема, і роду Фірлеїв в цілому. Слід відзначити, що цей жанр був надзвичайно популярним у Речі Посполитій. Досить сказати, що у XVI ст. було видано близько 700 панегіриків, а у XVII ст. – понад 6000! Тут описуються заслуги Фірлеїв (переважно на полі бою), особливо в часи Національно-визвольної війни українського народу, підкреслюється їхній зв’язок з родами Заславських, Лещинських, Сенют, Шамотульських та ін. Тут містяться й лаконічні (по кілька рядків) панегіричні рядки, що стосуються цілого ряду магнатських родів Речі Посполитої (Потоцьких, Вишневецьких, Збараських, Лянцкоронських, Лашців, Тишкевичів і т.д.). Виклад подій у поемі сягає легендарних часів, починаючи від Леха I (тут автор “Катафалку” користався з тогочасних популярних хронік М. Бельського, О. Гваньїні, М. Кромера, М. Стрийковського) (44; 65; 66; 86). Тут описується стан Речі Посполитої, що має масу ворогів з усіх боків, які

чатують “на бідного поляка”: “тут козак до зброї, від нього (поляка) вивчений, все зле нам жене” (Tu kozak do broni, od niego wycwiczony, wszystko zle nam goni). Припущення про написання “Катафалка” саме Твардовським вперше висунув видатний польський історик літератури і бібліограф Кароль Естрайхер (223; с. 443; 201, с. 364), але його думка лишилась нерозвинутою. “Катафалк” потім майже не привертав до себе уваги і тільки нещодавно потрапив у поле зору польського літературознавця Юліуша Хросьціцького. Останній, сприйнявши точку зору Кароля Естрайхера, вказав на символічне значення назви даного твору: на катафалках тоді звичайно вміщували персоніфікації чеснот покійника, вирізьблене з дерева та гіпсу його тіло. До того ж він відзначив, що у польській поезії XVI–XVIII ст. існує чимало творів, написаних у даному жанрі, зокрема поема А. Рольського “Катафалк смутножалобний. На поховання... Барбари Петриці” (Краків, 1639). Хросьціцький зупинився і на вступі до поеми, де автор радив Аполлонові залучити собі на допомогу при спорудженні катафалка Миколаю Фірлею бога-коваля Вулкана, також античних майстрів Фідія, Лизіппа, Праксителя та ін. (213). “Катафалк” однак виходить далеко за рамки свого жанру. Автор подає тут досить розгорнутий історичний екскурс, починаючи від часів кіммерійців, скіфів та половців (з них він виводить русинів-українців), згадує літописні легенди про Чеха та Леха, про варягів Рюрика та його братів, зупиняється на походженні козаків, згадує про похід князів М. Вишневецького та С. Корецького на Молдавію (1616), війну під Бушею (1617), битву на Цецорських полях (1620), причому відзначає, що у турецькому війську були слони (34, с. 122). Він детально переповідає історію роду Фірлеїв, яких виводить від польського короля Владислава I Локотка (панував у 1306–1333 рр.), і твердить, що перший з них був внуком польського короля Казимира III (панував у 1333–1370 рр.). При цьому він детально описує героїчних діяння Фірлеїв на полях битв і на державній службі, подає детальний опис герба й прапору даного роду. При цьому автор затримується і на побіжному описі прапорів повстанців (“Руські знаки. Дракони (smoki) на

прапорах”, “...бридкі, суворі дракони показують пащеки, блищать кривавою жорстокістю. А дракона вражає досвідчений рицар”) (34, с. 27). На наш погляд, на прапорах повстанців зображувався св. великомученик Юрій Переможець, але в тенденційному описі автора “Катафалка” увага зосереджується не на ньому, а на змії (драконі), яку св. Юрій пробиває списом.

Звичайно, проблема атрибуції “Катафалка” потребує спеціального дослідження, але не можна не побачити спільних рис даного твору з “WD”, насамперед глибокого зацікавлення відносно недавнім історичним минулим та генеалогією, панегіричне оспівування в обох творах діянь головного героя, зацікавленість античною спадщиною (посилання на Гомера, міфологічні образи) тощо. Не можна не вказати і на можливу причину зацікавлення Твардовським родом Фірлеїв, про що свідчить також написання ним твору “Сигнал” та згадки про Фірлеїв, зокрема Ганни, у “Палаці Лещинських”: дід Богуслава Лещинського (покровителя хроніста) – Анджей (помер у 1606 р.) був одружений Анною Фірлей (померла у 1600 р.), яка таким чином доводилася Богуславу Фірлею бабусею. Отже, і історичні погляди, і літературний стиль автора “Катафалка” мають чимало спільного з поглядами та манерою письма С. Твардовського. Особливу увагу привертає тяжіння автора “Катафалка” до історії Національно-визвольної війни і тотожне її трактування з С. Твардовським, наприклад вороже ставлення до українських повстанців, в т.ч. і до їхніх вождів – Б. Хмельницького (його автор “Катафалка” порівнює із “гультьєм Спартаком, тяжкого римлянам”) та М. Кривоноса. Слід вказати і на тотожне ставлення до історії роду Фірлеїв та Вишневецьких, особливо до Адама Фірлея – регіментаря коронного війська в 1649 р. і князя Яреми Вишневецького (останній всіляко прославляється і в “WD”), підкреслення родинного зв’язку Фірлеїв з Сенютами, Лещинськими, Заславськими, Шамотульськими, тобто тими родами, під покровительством яких перебував Твардовський. Можна відзначити також, що автор “Катафалка” стисло згадує ряд битв Національно-визвольної війни (Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька, бої під Полонним, Махнівкою, Немировом,

Баром, Росоловцями та ін.), які потім привернуть увагу Твардовського в “WD”. Отже, порівняння обох творів (“Катафалка” та “WD”) дає додаткові підстави для того, що вважати автором анонімного “Катафалка” С. Твардовського.

Таким чином, навіть загальний огляд головних творів С. Твардовського (крім “WD”) засвідчує його талант не тільки як поета, але й хроніста. У вищезгаданих творах явно простежується його зацікавлення історією та генеалогією, при їх написанні Твардовський спирався на достатньо широке коло джерел, в т.ч. й власних спостережень та свідчень очевидців. Деякі із розглянутих вище поем, особливо “Легація” та “Катафалк”, мають певну вартість як історичні джерела з історії України і є у такій якості своєрідним доповненням “WD”.

Розділ III

“Wojna domowa” С. ТВАРДОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНИЙ ТВІР

III. 1. Джерельна база “Wojny domowej”

Уже з першого погляду “WD” вражає своїм значним обсягом і повнотою висвітлення подій з історії України, насамперед з історії Національно-визвольної війни. Але відповідь на питання про джерела “WD” дати нелегко, бо Твардовський дуже неохоче проливає світло на свою джерельну базу і доводиться покладатися переважно на співставлення текстів різних пам’яток з “WD”. Насамперед є підстави вважати, що поет-хроніст описав деякі важливі події на підставі власних вражень. Так, у “WD” є свідчення того, що її автор брав участь у Берестецькій битві (“наші очі бачили”) (1, II, с. 21). На нашу думку й інший фрагмент “WD” містить свідчення про те, що її автор був безпосереднім учасником також карального походу на Україну навесні 1651 р.: “Вони (поляки) там (під Вінницею) гинуть, а ми сп’яніли від смаку перших новин з Красного думали, піднесені вже цим щастям, що наші вже поблизу Чигирин, і, женучи Хмельницького до Дону, гострять шаблю йому самому на шию” (2, II, с. 45). Але, як свідчить аналіз біографії Твардовського, він не був учасником переважної більшості зображених подій і тому доводиться шукати інше коло джерел.

Почнемо з того, що Твардовський – вихованець езуїтського колегіуму у Каліші був добрим знавцем Біблії і культурної спадщини античного часу. Прекрасно володіючи латинською мовою, він багато читав і перекладав з давньоримської класичної поезії, а історичні та літературні твори античних авторів були для нього поруч з Біблією важливим зразком для наслідування,

водночас джерелом натхнення й інформації про історичне минуле. Сам Твардовський посилався на свої джерела зрідка, але й ці нечисленні посилання вказують на знання поетом-хроністом безсмертних творінь Гомера (“Іліада”, “Одіссея”), Горація, Вергілія (“Енеїда”), Овідія, Плінія Старшого, Сафо, Цицерона, Тита Лівія та ін. Звичайно, згадані пам’ятки стосуються історії античних Греції та Риму, однак саме під їхнім впливом у “WD” з’являються порівняння діючих осіб із Агамемноном, Ахіллом, Гектором та іншими героями Троянської війни, також з Олександром Македонським, Сципіоном Африканським, Ганнібалом тощо, проводяться паралелі між подіями Національно-визвольної війни та подіями античної історії. Так, Пилявецьку битву Твардовський порівняв з битвою при Каннах, а критикуючи шляхту, яка прибула під Пилявці як на учту, він згадав розкішні обіди Антонія та Клеопатри (1, II, с. 23, 42).

Твардовський був добре обізнаний і з історичними та літературними творами XV–XVII ст., можливо і з деякими середньовічними хроніками. Маємо на увазі насамперед популярні в Речі Посполитій XVII ст. хроніки Марціна та Йоахима Бельських, Олександра Гваньїні, Яна Длугоша, Марціна Кромера, Мацея Стрийковського, Павла П’ясецького (у останнього Твардовський використав сюжет про походження запорозьких козаків) (41, с. 74–90; 72, с. 43–46). Велике враження на нього справила поема італійського поета Торквато Тассо “Звільнений Єрусалим” (“Готфрид”), доробок польських поетів часів Бароко (Петро і Ян Кохановські, М. Сарбевський та ін.). У своєму творі “Палац Лещинських” Твардовський посилався на латиномовну “Історію Польщі” Я. Длугоша (95, с. 25–26). У “Легації” Твардовський аналізував походженням князів Збаразьких і сперся тут на думку М. Стрийковського, котрий вивів цей рід від великих князів литовських, а тих у свою чергу, віддаючи данину легенді, – від римського сенатора Публія Лібона (96, с. 31). Там же він наводить помилкову думку Плінія Старшого, згідно з якою гети, язиги, генети “один народ із сарматами”, а спираючись на Тита Лівія пише про епірського царя Пирра (96; с. 32, 82, 95). Звістка про турецького султана Баязида I, якого у

1402 р. розбив і взяв у полон Тимур, після чого возив його у золотій клітці, була явно запозичена Твардовським з “Хроніки європейської Сарматії” (Краків, 1611) (44) Олександра Гваньїні або раніших польських хронік, насамперед Марціна та Йоахима Бельських (видання 1586 р.). При написанні “Владислава IV” Твардовський активно використав твір Еверхарда Вассенберга “*Gestorum gloriosissimi ac invictissimi Vladislai IV*” (Гданьськ, 1640) і реляцію Пельгжимовського, а при написанні “Московської експедиції” – якимсь діаріушем подій, можливо з кількох реляцій. Деякі факти з цього твору подібні до тих, що наводяться у звіті сейму К. Радзивила і у “Діаріуші московської війни” учасника війни Яна Москожевського.

Деякі сегменти джерельної бази творів Твардовського вже привертали увагу дослідників. Маємо на увазі насамперед його “Легацію”. При її написанні, як встановив Роман Кшиви, поет використав десяток історико-мемуарних праць, що стосуються посольства К. Збаразького, причому частина з них походить від самого керівника посольства або інших його учасників, наприклад: “*Relacya poselstwa księcia Zbaraskiego do Turek in anno 1623*”; “*Relacyja rządów monarchii tureckiej od księcia Krzysztofa Zbaraskiego...*”, “*Ordynek wjazdu posła wielkiego Christofora z Zbaraża...do Konstantinopola w dzień św. Marcina w roku 1622*”, також “*Bunt na cara tureckiego roku Pańskiego 1622*” (Kraków, 1623) (250, 249). Думається, що Твардовському важко було не помітити і друковану реляцію про вбивство Османа II, видану у Кракові у 1622 р. (“*Historia zabicia tureckiego cara Osmana...*”), яку докладно вивчив Конрад Завадський (314, с. 127–128). Тим більше, що у цьому виданні було вміщено два листи до К. Збаразького, писаних польським дипломатом С. Сулішевським (від 2.05.1622) і князь Самійло Корецький (від 30.05.1622 р., з неволі). Серед попередників Твардовського М. Качмарек назвав, крім Т. Тассо, Павла Пальчовського (Paweł Palczowski. *Wyprawa wojenna króla jego mości do Moskwy. – Wilno, 1606; 2-e wyd.: “Kołąda moskiewska”. – Kraków, 1609; S. Liffel. Gody moskiewskie. – Kraków, 1607*), Марціна Пашковського, Адама Владиславіуша та Яна Старчевського, котрі писали свої твори,

відгукуючись на якусь важливу подію (М. Пашковський в “Posiłek Bellony Sauromackiej szlachetnemu rycerstwu Dymitra Iwanowicza w. cara moskiewskiego przeciw Szujskiemu i inszym zdrajcom jego. – Kraków, 1608; Władysławius. Wiersz o zwycięstwie nad Szujskim, wzd. Krotofile ucieszne. – Kraków, 1609), врешті поетів, які оспівували перемогу під Хотиним у 1621 р. зокрема Петр Горчин, Ян Боянівський, Юзеф Бартоломей Зиморович, П. Напольський і той же М. Пашковський (12). У розповіді про заклик Сигізмунда III до запорожців, щоб вони взяли участь у польсько-шведській війні у Прибалтиці, Твардовський посилався на листування цього короля із козаками (96, с. 51). Наприкінці “Легації” Твардовський стисло переказав частину реляції Збараського, адресовану королеві, у якій керівник посольства радив зокрема “ні в якому разі не рухати їх (козаків) з Низу, бо вони є бичем для поганина, котрого (поганин) боїться”. Далі він згадує, що князь Збараський “пакти і всі турецькі листи, котрі взяв був із коронного скарбу, виклав перед ними (турками)” (96, с. 237, 221). Взагалі, аналіз джерельної бази “Легації” свідчить, що Твардовський мав доступ не тільки до документів посольства до Туреччини 1623 р., але й коронної канцелярії, ймовірно і до архівів магнатських родів. Не випадково в поемі “Владислав IV” опис воєнних операцій під Смоленським був виконаний ним на підставі “діаріуша цієї війни, добутого... видно з королівської канцелярії” (268, с. 20). Так детально ми зупинились на джерельній базі “Легації”, щоб повніше виявити коло його джерел, тим більше, що даний твір часом використовувався Твардовським при написанні “WD”. Досить вказати на стислу звістку “WD” про дніпровські пороги.

Як нам вдалося встановити, при написанні “WD” Твардовський охоче використовував друковані польські літературно-публіцистичні твори та офіційні пропагандистські реляції, присвячені подіям Національно-визвольної війни. Це в першу чергу анонімні офіційні реляції про Зборівську та Берестецьку битви, брошура з текстом Білоцерківської угоди 1651 р., роздруковані з ініціативи уряду Речі Посполитої великими тиражами (переважно латинською мовою). Ці видання мали переконати

Захід у величі перемог польської зброї, навіть тоді, коли згадані битви насправді були поразками як от у випадку зі Зборівською. Внаслідок цього, тут явно перебільшувались успіхи польської армії і відповідно применшувався успіх українських повстанців і татар. Як засвідчує проведене нами порівняння текстів, дана реляція лежить у основі того фрагменту “WD, в якому висвітлюється Зборівська битва. Текст цих брошур вміщений у відомих археографічних публікаціях, в т.ч. й російськомовних (46, с. 298–308).

Що стосується друкованих публіцистичних творів, то їхніми авторами були насамперед Войцех Радванський, поет і інженер, учасник оборони Збаража, який написав поему “Збараський похід...” (“Zbaraska ekspedycja...”) (Варшава, 1649), Миколай Фрикач – творець поеми “Заняття польського рицарства...” (“Zabawy rycerstwa polskiego...”) (Люблін, 1650), Марцін Кучваревич – автор поеми “Реляція Збараського походу...” (“Relacja ekspedycyjej Zbaraskiej...”) (Люблін, 1650). Важливе місце належить тут і Яну Бялобоцькому, що написав і видав тоді кілька історичних поем, насамперед: “Смолоскип військової слави” (“Pochodnia wojennej sławy...Jeremia Michała Korybuta... Wiszniowieckiego...”), “Висвітлення мужності для пояснення Смолоскипа” (“Klar męstwa...”), “Ясна погода вітчизни” (“Pogoda jasna Ojczyzny”), “Зміна постанови непостійної козацької сфери” (“Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej”), “Брат татарин або союз вовка з псом проти господаря” (“Brat Tatar abo liga wicza ze psem na gospodarza”) (64). Зокрема, Бялобоцький описав у цих своїх творах ряд генеральних битв Національно-визвольної війни, насамперед Корсунську і Старокостянтинівську. Особливу цінність складають його описи у “Смолоскипі” відступу князя Яреми Вишневецького з Лівобережної України до Замостя. Бялобоцький, як і Кучваревич, був прихильником і панегіристом Вишневецького, тому особливо вороже ставився до Національно-визвольної війни українського народу, всіляко очорнював українських повстанців. Однак цей поет був свідком і активним учасником багатьох визначних подій даної війни і одним з перших відгукнувся на

неї (найперша із згаданих його поем “Смолоскип...” була написана у 1648 р., а видана у 1649 р.; наступні – у 1649–1652 рр.). У польській літературі висловлювалися закиди Бялобоцькому за наслідування Твардовського (259, с. 860–861), але як бачимо, було навпаки: Твардовський запозичував у Бялобоцького, котрий був учасником цих подій. Запозичення Твардовського у всіх цих згаданих поетичних творах були достатньо значними і є одна з причин приховування ним своїх джерел. Все ж у той час уже існували певні поняття про плагіат і Твардовський не хотів наражатися зайвий раз на неприємності.

На згаданих творах базується значною мірою розповідь Твардовського про кампанію 1649 р.: бої на Волині та Поділлі навесні 1649 р., про Збаразьку та Зборівську битви. Із вказаних творів найбільшою увагою Твардовського тішилася тут поема Кучваревича, яка відзначалась ґрунтовністю, тим, що вона вже являла собою зразок віршованої хроніки, навіть із детальною хронологією подій як у літописці. Твардовський запозичує з Кучваревича не тільки факти, але й трактовку подій, навіть рими. Прикладом такого використання є опис у “WD” весняних боїв на Волині та Поділлі (1, III, с. 47–51). Тут Твардовський воліє покладатися на добре відомі друковані поеми Фрикача, Кучваревича, а також на лист С. Лянцкоронського до львівського підсудка від 13.06.1649 р. По суті цей фрагмент “WD” є скороченням відповідної частини поеми Кучваревича. Виняток складають лише дрібні відмінності. Так, вказано, що повстанський полковник Донець має “величезний” полк, а замість прізвища Розражевського вказано – “великопольський воевода”. Трохи невдало переказано у “WD” епізод з чарівницею – сестрою Донця, бо згідно з Кучваревичем вона ще на першому герці пробувала чарувати, а, переконавшись у поразці, крикнула брату, щоб він утікав. У Твардовського ж сказано, що вона гарцювала на бахматі, тобто арабському коні, а мова (у цьому її виголосі) трохи стилізована під українську на відміну від польської мови Кучваревича. Пор.: “Uchodź przedzej, bo cię tu pewna czeka strata” (Кучваревич) і “A uchodź”, – wołała, – “Uchodź, brate, ne zderzysz!”

(Твардовський). До того ж Твардовський вказує, що Солоха охороняла Хмельницького від чар і порівнює її з Горгоною. Далі йде розповідь про дії Чарнецького під Степанем. Це теж взято з Кучваревича. Останній не локалізував подію, однак датував її 2 червня. Твардовський скорочує і водночас ампліфікує текст свого джерела, розповідає, куди саме втікали селяни (болота, ліси). У переліку польських частин під Заславом він уточнив, що Розражевський прибув “з великополянами” і “лівськими людьми”; уточнив також, що діяли не просто “Аксаки”, а “два Аксаки”. Розгромивши повстанців, поляки за словами Твардовського били їх у ставу “як качок” “по виспах і островах”, а за Кучваревичем – “як качок на воді” Твардовський доповнив дещо свідчення Кучваревича з незаних ближче джерел. Так, він уточнив, що взявши Корчик, поляки захопили тут гармати і 11 прапорів повстанців; додав звістку про дії Чарнецького під Степанню; певні деталі взяття Звягеля і деблокади Меджибожа. Цікавою є згадка про те, що після капітуляції Острополя вождю оборони міста Кривоносенку вдалось відкупитися. Твардовський був невдоволений цим і занотував: “А він мав бути принаймні в справедливому нашому жалю за батька слушно бути на палі”.

Судячи з усього, Твардовський використав і перший в польській історіографії узагальнюючий твір з історії Національно-визвольної війни, тобто латиномовну хроніку Йоахима Пасторія (“*Bellum scythico-cosacicum*) (Війна скифо – козацька) (Гданьськ, 1652). Пасторій був офіційним історіографом короля Яна-Казимира, а його твір був у той час загальновідомим (157). Як встановив А. Керстен, Твардовський при описі оборони Ясногірського монастиря під Ченстоховою (1655 р.) використав твір ксьондза Августина Кордецького “Нова Гігантомахія” (Краків, 1658) (238, с. 261, 263).

Ясна річ, що Твардовський доповнював свою розповідь з рукописних документальних джерел, але це простежити складніше. Все ж можна сказати, що розповідь про взяття Острополя С. Лянцкоронським базується на вищезгаданому листі цього магната, а дані про каральний похід М. Калиновського на

початку 1651 р. на Поділля багато в чому виявляють подібність із листом М. Калиновського до коронного підканцлера А. Лещинського від 5.03.1651 р. (25).

Хід переговорів у Переяславі у лютому 1649 р. був описаний поза сумнівом на підставі добре знаного в історіографії щоденника посольства, складеного Войцехом М'ясківським, а також на підставі листів самого А. Киселя, керівника посольства. Досить навести цей уривок з "WD":

*"Хмельницький уже вважає себе князем
Всієї Русі, і легковажить
Достоїнство королівське і офірований
Його милістю й відданий прапор.
Не раз він дихав фурією [...]
Не по Віслу чи Сан загнати нагайками ляхів
Погрожуючи, а навіть аж за горами
Дати їм роззирнутися [...].
Були колись кавалери [поляки], тепер швидше зайці
І подібні до жалюгідних мавп..."*

(1, I, с. 46–47; 43).

У основі розповіді про шлюб Тиміша Хмельницького з Роксандою Лупу у 1652 р., як підмітив ще М. С. Грушевський, лежить відома реляція, складена кимсь із високопоставлених осіб, наближених до молдавського господаря. (21, III, с. 76; 107; 115 с. 477–480). Значне місце у третій книзі "WD" присвячено українському посольству до короля приблизно у серпні 1652 р. (його очолювало два дипломата, імена яких не названо) (1, III, с. 79–81). Видно тут Твардовський використав реляцію, яка була скопійована шляхтичем-мемуаристом Марціном Голінським (її текст наводить М. Грушевський (115, с. 457–458)). Щоправда, подібні збірки з оригіналів та копій листів були дуже поширені в тогочасній Польщі і не обов'язково зі збірки Голінського Твардовський міг її взяти. Ще більше уваги присвятив Твардовський польському посольству до Хмельницького, яке очолювали М. Зацвіліховський і З. Чорний. Грушевський, аналізуючи дану звістку (115, с. 455–463), зробив дуже важливе спостереження. Він встановив, що весь розлогий опис Твар-

довського ґрунтується на реляції коронного гетьмана С. Потоцького (його копія є у збірнику М. Голінського), а оповідання Твардовського у порівнянні з оповіданням Потоцького “не дає нічого конкретного, понад літературні ампліфікації... Твардовський йде за реляцією Потоцького, додаючи дещо від себе” (115, с. 461).

Про перемогу Калиновського над брацлавським полковником Данилом Нечаєм під Красним на початку 1651 р. Твардовський довідався з рукописних “новин” і до речі неодноразово згадував у “WD” про цей різновид джерела (щось середнє між рукописною газетою та листом). Звістка ж про збір Хмельницьким орди, якій близько від себе “по обох Інгульцях призначив становисько”, тобто на ріках Інгулі та Інгульці, запозичена начебто з інструкції сеймикам від 4.12. 1651 р., про яку писав М. Грушевський (1, III, с. 68; 115, 395). Використовував Твардовський, як встановлено нами, і деякі анонімні щоденники Збараської, Зборівської та Берестецької битв, листи активних учасників подій, наприклад Самуеля Кушевича та королівського секретаря Анджея М’ясківського, свідчення очевидців, про що буде сказано нижче.

Дуже цікавими є згадки Твардовського про документи Богдана Хмельницького. Інколи він досить детально переказує у “WD” їхній зміст, інколи обмежується лише стислою згадкою. Деякі з цих листів уже відомі науковцям і надруковані у зібранні документальної спадщини гетьмана. Це стосується наприклад документів посольства Гунцеля-Мокрського до Б. Хмельницького і пункти відповіді королеві від Війська Запорозького у листопаді 1648 р. (1, I, с. 39–40; 45, с. 83). Є у “WD” і розповідь про третього посланця Хмельницького на сейм 1653 р., наводиться тут і зміст гетьманського послання. Це ймовірно відомий лист Б. Хмельницького від 23–30.06.1653 р. (1, III, с. 86; 45, с. 292).

Є цікава згадка і про лист Хмельницького до обложених у Збаражі жовнірів. У зібранні кореспонденції гетьмана подано тільки одне його послання цього часу (від 2.08. (23.07).1649 р.), адресоване Вишневецькому. Але між ними є різниця: у листі з

“WD” гетьман дуже уїдливо пише про безнадійність становище обложених, отже ймовірно тут переповідається інший, незнаний досі, лист Хмельницького, тим більше, що в інших джерелах згадується про якийсь лист гетьмана до німецьких найманців Збаражі (1, I, с. 74; 45, с. 656). При розповіді про переддень Батозької битви у “WD” згадується про лист Хмельницького до Калиновського з вимогою очистити шлях. У достовірності цього послання не сумнівався М. Грушевський і навів його у своєму переказі (31, III, с. 71; 115, с. 436). У розповіді “WD” про облогу Хмельницьким Кам’янець-Подільського привертає увагу оригінальна звістка про дезінформаційний лист гетьмана до шляхти, яка укрилася у місті. У ньому повідомлялось, що поразка під Батогом була втричі нищівнішою, ніж Корсунська, і що король втік до Німеччини, а Польща лишилася без війська (1, III, 75). На сьогодні відомий лише один лист Хмельницького до кам’янецької шляхти від 17.06.1652 р. з пропозицією капітуляції, але він витриманий у реалістичному дусі. Однак не можна виключати й спроб гетьмана увести в оману обложених і можливо Твардовський не помилявся у даному випадку. Нижче (1, III, 77–78) у “WD” наводиться розлогий лист Хмельницького до короля, у котрому гетьман пояснював причини Батозької битви і покладав провину на Калиновського. Цього листа нема у зібранні кореспонденції Б. Хмельницького, досі не виявлено і його копій чи згадок про нього. Безвідносно, чи Твардовський користався з листів Хмельницького безпосередньо, чи передав переказ їхнього змісту з якихось інших джерел, його дані у цьому відношенні є дуже цінними.

Звичайно ж Твардовський при написанні “WD” використовував і усні джерела, свідчення очевидців та учасників подій, але детальніше розкрити це питання поки що важко. Використовуючи джерела, Твардовський активно їх переробляв, викладав зміст у віршованій формі, щедро пересипав свій виклад метафорами та алегоріями, порівняннями з особами та подіями античної історії. При цьому він піклувався і про відповідність джерельних свідчень своїй історичній концепції, що було неважко зробити, оскільки автори використаних ним джерел

походили з тих самих кіл, що і сам Твардовський і притримувались практично тих же самих поглядів на Національно-визвольну війну.

Треба визнати, що “WD” в якості джерела з історії України має компілятивний характер. Однак Твардовський використав велику кількість джерел, які не збереглися, також особисті враження та свідчення очевидців, внаслідок чого у “WD” міститься велика кількість оригінальних звісток, які проливають додаткове світло на історичне минуле. Значною мірою завдяки цьому “WD” належить одне з провідних місць серед іноземних нарративних джерел з історії Національно-визвольної війни.

III. 2. Історичні погляди С. Твардовського

Перш за все слід звернутися до виявлення характерних рис світогляду С. Твардовського. Вони виявляють чимало спільного з домінуючою в тодішній Речі Посполитій ідеологією “сарматизму”. Сучасні дослідники вважають, що сарматський міф бере свій початок аж від X ст., але як цілісна система він сформувався у XVI ст., причому особливо відзначився у його розробці польський хроніст Марцін Кромер. Згідно з цим міфом сармати є предками слов’ян, насамперед поляків (1). Новий етап у формуванні ідеології “сарматизму” припав на середину XVII ст., коли Річ Посполита занурилась у вир тяжких війн, коли виникла гостра потреба у консолідації пануючого класу і відродженні його рицарського духу. Тепер під “сарматом” в старопольській історіографії та літературі розуміли поляків, навіть лише польських шляхтичів, які начебто мали виключне право на величезні території Центральносхідної Європи, включно з басейнами Волги, Дону й Оки. Селянам та козакам надавалось зневажливе ім’я хамів, їх оголошували нащадками гетів чи гепідів. Взірцевими правителями Польщі в очах ідеологів “сарматизму” були польські королі Болеслав Хоробрий, Казимир I Справедливий і Казимир III, бо вони особливо відзначились у війнах. У цей період у шляхетському середовищі

посилились ксенофобські настрої, гостро критикувались навіть західноєвропейські народи. Шляхта глорифікувала свої давні права та звичаї, була переконана у своїй національній та культурній відрубності, у неї формувалось почуття особливого “польського духу”. Якуб Собеський, батько майбутнього короля, навіть заявив, що той, хто не любить шляхетських свобод і вітчизняних прав, є виродком. Характерною рисою польської історіографії другої половини XVII ст. стала апологія месіанізму, особливо при висвітленні боротьби проти Османської імперії (219, с. 247–261, 268; 162). Гасло нового хрестового походу проти Османської імперії було домінуючим у польській публіцистиці та історіографії XVI–XVII ст. Досить вказати на твори М. Пашковського, М. та Й. Бельських, О. Гваньїні, П. П’ясецького, Ш. Старовольського, М. Стрийковського та ін. (41). Саме у такому контексті слід розглядати формування світогляду С. Твардовського, бо він “не виходить поза межі сарматської ідеології, цілком сприймаючи взірцеві моделі громадянина і вояка, так само як і коло їхніх обов’язків щодо вітчизни і віри предків”, але навіть в межах даного дискурсу він виявляє навіть з точки зору польського дослідника обскурантизм і негативно ставився до суспільного прогресу.

Не можна не відзначити і того факту, що на початку XVII ст. у Речі Посполитій з’явилися блискучі переклади класичних творів італійської рицарської епічної поезії XVI ст. “Шалений Роланд” (1516) Лодовико Аріосто та “Готфрид або визволений Єрусалим” (1581) Торквато Тассо, які здійснив класик польської літератури Петро Кохановський. Ці поеми, особливо “Готфрид”, виявили значний вплив на польську літературу та історіографію, насамперед на С. Твардовського, В. Коховського, В. Потоцького та ін. (257, с. 155). Поема Тассо про “священну війну” проти сарацин, за звільнення гробу Господнього, про героя хрестових походів Готфрида Бульонського була дуже актуальною для польського читача, який не з других рук знав про Османську імперію та загрозу, яку вона несла з собою християнській Європі. Письменників та хроністів приваблював і образ головної діючої особи – справжнього героя, здатного віддати

своє життя на благо вітчизни. Не випадково Твардовський вважав згадані поеми зразковими і з самого початку, починаючи з “Легації”, прагнув написати епічні твори, які ще до появи WD принесли йому лаври творця “програми національного епосу” (286).

С. Твардовський походив з польської католицької шляхти і його світогляд є багато в чому типовим для цього прошарку суспільства Речі Посполитої XVII ст. До того ж він був вихованцем езуїтів і це багато в чому визначило релігійні погляди автора “WD”. Він був глибоко віруючим католиком і для нього Бог був “альфою і омегою” всього суцього. Найвищим авторитетом для хроніста було Святе Письмо, яке він прекрасно знав і на яке час від часу посилався або ж використовував. Твардовський був провіденціалістом (168, с. 68–73), вбачав головною причиною всіх подій Перст Божий, Провидіння і не випадково так часто на сторінках його творів знаходимо авторську апеляцію до Бога. Досить сказати, що повстання в Україні, а пізніше й напад шведів на Польщу Твардовський розглядав як кару Божу полякам за їхні гріхи.

Але при цьому він залишив певний простір людській волі. Такого роду провіденціалізм найповніше відбився у творах французького богослова XVII ст. абата Боссюе. Це яскраво виявляється при аналізі Твардовським причин Національно-визвольної війни українського народу, про що буде сказано нижче. Цікаво, що будучи ревним католиком, поет-хроніст виявив певну толерантність. Досить згадати хоча б його зв’язки з протестантами, друкування ряду книг саме у протестантського типографа Д. Веттеруса. Часом деякі думки та висловлювання Твардовського, наприклад критика ним представників духовенства (хоча й досить делікатна), поетична захопленість жіночими принадами, викликали негативну реакцію католицької цензури. Свідченням цього хоча б дещо скорочений і змінений друкований варіант “WD” порівняно з рукописним автографом (244, с. 93–204).

Твардовський був співцем шляхетських вольностей, при цьому він не міг не бачити, що устрій Речі Посполитої стає

архаїчним, а це може призвести до тяжких наслідків. Тому ще до вибуху Національно-визвольної війни Твардовський виступив з критикою деяких особливостей державного устрою Речі Посполитої і негативних виявів суспільної моралі та звичаїв, хоча й виявив певну непослідовність. З одного боку у вірші “*Na sejm rozegwany w Warszawie 13 listopada 1639*” він став у обороні князівських прав, на які посягнув сейм 1638 р. Причиною цього могло бути й те, що поет-хроніст входив до оточення князів Збараських та Вишневецьких (можливо його твір був інспірований Янушем Вишневецьким). Поза сумнівом вогонь критики був скерований ним проти коронного канцлера Єжі Оссолінського (268, с. 58–59), політичного опонента Вишневецьких і майбутнього вождя “мирної” партії. З другого боку Твардовський виступив з критикою королівського двору та його звичаїв, діючи в тому ж дусі, що його деякі попередники і сучасники (А. Моджевський, Ш. Марціус, Л. Опалінський та ін.). Близько 1640 р. побачила світло значна за обсягом сатира проти придворних, яку написав Анджей Рисінський (“*Satyra na twarz dworska*”) і майже одночасно до цієї теми звернулись С. Твардовський (“*Satyra na twarz Rzeczypospolitej*”) та Лукаш Опалінський. (“*Coś nowego*”). Твардовський висловив у своєму “Сатирі” вболівання над долею держави, навів приклади давніх Риму та Афін, які занепали через внутрішні усобиці. Зрив сейму був для поета – хроніста грізним знаменням і він вказував на ознаки політичного розкладу держави. Він критикував шляхту й католицьке духовенство, засудив балаканину на сеймах, корупцію, здирства, продажність судів, в першу чергу люблінського трибуналу – вищої судової інстанції у Речі Посполитій поза королівським судом, поширений звичай шляхти, особливо придворної, мавпувати чужоземних порядки та одяг, прислужництво придворних. Поет-хроніст скаржився також на брак довіри шляхти до короля і сенаторів, засуджував неправедне накопичення духовенством багатств (визиск селян), а потім передачу цих багатств родичам духовних осіб. Він критикував і новомодний одяг, який уособлював для нього занепад рідних традицій (“оці наші в німецьких *alamodach* двірські

драгуни”, “настали нині дивні в одягу манери з іноземних *alamod*”). Відзначимо, що критика такого роду була достатньо поширена і не тільки в Речі Посполитій. Досить вказати на німецького публіциста кінця XVII ст. Фрідріха Крамера (вчителя пруського короля Фрідріха Вільгельма I), який у трактаті “Німецько-французька модна душа” гостро критикував галломанію, в т.ч. *a la mode frans* (185, с. 46–47).

І в “WD” достатньо критики магнатів і шляхти, як от при описі капітуляції перед шведами під Устям (1, IV, с. 139) У своєму прагненні знайти рецепт від нещастя Батьківщини Твардовський навіть пропонує деякі дійсно радикальні реформи устрою Речі Посполитої, насамперед заборону сумнозвісного “ліберум вето” (1, IV, с. 117), коли навіть один шляхетського депутата (“не позваляю”, тобто “проти”), призводив до зриву сеймів, як от у 1652 р. Поет-хроніст вимагав обмеження прав і свобод шляхти: “Зичив би я тобі швидше, з жалю це кажу, дещо зменшити ці великі вольності”, щоб вона (Річ Посполита) “не знала ані великої неволі, ані повної свободи”. Тоді й уряд приймав би швидші рішення і мав би спокійнішу голову. А так Річ Посполита, у якій зриваються сейми, лишається всім ворогам на поталу. Ось і Хмельницький уже хоче “зруйнувати нас до кінця”, а Москва хоче забрати собі Смоленськ.

Вибух Національно-визвольної війни у 1648 р. викликав справжній шок у польському суспільстві. Як слушно зауважила Н. М. Яковенко “ця війна – для обивателя несподівана, а з огляду на участь у ній татар іще й безбожна – бачилася в категоріях доти не бувалої, замалим не апокаліптичної” (192, с. 210) Але цей же шок породив цілу зливу публіцистичних творів, автори яких прагнули встановити причини війни і рецепт її припинення (збройним чи мирним шляхом), висловлювалися “за” чи “проти” конкретних державних, політичних та військових діячів Речі Посполитої, причому до числа цих осіб найчастіше входили королі (Владислав IV і Ян-Казимир), коронний канцлер Єжі Оссолінський, коронні гетьмани й регіментарі, князі Ярема Вишневецький та Владислав-Домінік Острозький-Заславський, дипломат Адам Кисіль. Останнім часом цей пласт історичних

джерел з історії Національно-визвольної війни привертає до себе все більше увагу дослідників (203; 63; 271; 52). Серед цієї маси творів важливе місце належить Твардовському. Вже у вірші “Сигнал” поет вказав на таку причину поразки коронного війська у 1648 р. як моральний занепад польського суспільства і закликав до воєнної мобілізації нації. Ці ідеї були висловлені також анонімними авторами поезій “Na pogrom j. m. p. hetmanów pod Korsuniem paradyja”, “Ojczyzta paradyja ro pilawieckiej”. Того ж року ймовірно саме Твардовський написав “Катафалк”, присвячений прославленню роду Фірлеїв, зокрема Адама Фірлея, який командував військами, що діяли проти українських повстанців навесні 1649 р.

Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр., яка поклала початок процесу розпаду магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, водночас відкрила світу Твардовського як видатного польського поета-епіка, публіциста й хроніста, творця фундаментальної “Громадянської війни”. Відзначимо, що дана пам’ятка створювалася у не зовсім звичний спосіб. Спочатку хроніст відгукнувся на перемогу польської зброї під Берестечком і видрукував у Лешно між 1651–1655 рр. віршовану брошуру на її честь. Ця брошура, де висвітлювались події 1650–1651 рр., склала пізніше II частину (книгу) “WD”. Заохочений успіхом, поет звернувся до висвітлення початкового етапу Національно-визвольної війни і написав I книгу “WD”, яка складалась із трьох підрозділів (“пунктів”) і охоплювала період від початку війни у 1648 до Зборівського миру. Її він видав у 1660 р. Пізніше він продовжив роботу у цьому напрямку і зайнявся створенням величної поеми-хроніки. Під його пером народилась частина III (охоплювала період від Батога до Жванця), а потім і завершальна, IV частина, яка описувала події 1653–1660 рр. (закінчувалась польсько-шведським Оливським миром) і складалась із п’яти підрозділів. Об’єднавши в єдине ціле всі ці частини, Твардовський здав їх до друку у останній рік свого життя. У 1681 р. каліські єзуїти видали цензурований текст “WD”, присвятивши її графу Стефану Браницькому. Додамо, що Стефан Миколай Браницький, стопницький, брянський,

ратненський, кросненський староста, був потім стольником (1685–1699) і підляським воєводою (1699–1709) (306, с. 159).

Таким чином, “WD” у своєму повному обсязі охоплює події 1648–1660 рр. (якщо не брати до уваги історичних екскурсів), а описує в першу чергу Національно-визвольну війну українського народу 1648–1658 рр., меншою мірою – інші війни (польсько-шведську війну 1655–1660 рр. тощо).

Беручись за виконання такого амбітного завдання, поет-хроніст вирішив зафіксувати для сучасних і майбутніх поколінь події цієї війни, писати правду і тільки правду, створити на матеріалі польсько-української війни середини XVII ст. національний епос, подібний гомерівському, прославити героїзм польського вояка, що зміцнило б польський дух і допомогло б полякам подолати кризу й відродити колишню могутність Речі Посполитої. Інша річ, що поки Твардовський описував один період війн, як уже насувався інший, а поет уже фізично не встигав висвітлити всі ці події, тим більше на належному рівні (літературна якість книги IV “WD” за загальним визнанням є нижчою, ніж попередніх). Спроби створити щось подібне були і до Твардовського. Але в порівнянні з творами Радвана, Жабчиця, Горчина чи Напольського “WD” вирізняється незвичністю авторських амбіцій, масштабністю проблематики, не кажучи про безпрецедентні розміри твору, якщо йдеться про історичну епіку. Чимало попередників Твардовського оспівувало віршами численні війни, але вони обмежувались літописною реєстрацією обраного фрагменту історії, стосовно до панегіричної похвали військових діянь могутніх покровителів. Жоден з них не спробував подати певну цілість історії, не спромігся на представлення драматичного ходу перемог і поразок. Твардовський же майстерно подав “безкінечні описи кривавих битв і сутичок, сцени сповнені жаху і патріотичного піднесення, патетичні і саркастичні коментарі, історичні документи поруч з особистими враженнями, багатство фактів, баталістичних реалій, літописних деталей, моралістичних і дидактичних тенденцій, сарматських переконань і смаків, сатиричних екскурсів та героїчних мотивів, що складає епічний вимір образу нації на повороті історії” (16).

Слід підкреслити, що Твардовський творив не звичайну, а віршовану хроніку. Цим пояснюється специфічний виклад подій, характерними рисами якого є наявність розлогих похвал, панегіричних і риторичних відступів, екскурсів у міфологію та історію давніх греків та римлян, численних ампліфікацій (поширень) тексту. Внаслідок цього виклад подій у “WD” з точки зору історика виглядає надто вже “розводненим”. Не випадково Іван Франко для окреслення стилю, характерного для подібних історико-літературних творів, у котрих зазвичай апологетизувалися дії польського війська, влучно вживав термін: “бомбастичні вірші” (від польського слова “bombastyczny”, тобто пишномовний). Твардовський навіть особливо не переймався хронологією подій, не подавав дат (тільки інколи він прив’язував події до днів тижня), що аж ніяк не сприяло точності викладу. Творець “WD” не проводив чіткої межі між історією і літературою, писав швидше як поет, а не історик, що знижує значення його твору як джерела з історії Національно-визвольної війни.

Перейдемо тепер до концепції Твардовського. Насамперед, варто відзначити, що поет-хроніст дуже часто вживає термін “Україна” (“Ukraina”), маючи на увазі, як і переважна більшість старопольських авторів, Наддніпрянщину (1, I, с. 5–7). Інколи він вживає і варіант даної назви: “po tamtych Ukrainach Wschodowych oboich” (1, III, с. 67), тобто: “По тих обох східних Українах”, маючи на увазі Гетьманщину обох боків Дніпра. Для означення всіх етнічних українських земель хроніст використовує термін “Русь”, достатньо чітко розмежовуючи його з “Московією”.

В першу чергу це стосується проблеми походження запорізького козацтва та передісторії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Власне з висвітлення останньої він почав “WD”. Хроніст вважав, що “кривавішої війни”, ніж та, що вибухла у 1648 р., “ніколи не було з часів, відколи поселилися тут, в цих безмежних полях, сармати, мужністю, відвагою і славою тоді багаті” (1, I, с. 1), а щоб зрозуміти причини війни, слушно увів у тканину розповіді невеликий сюжет

під назвою “Що таке козаки?” (в деяких інших місцях “WD”, а також поеми “Владислав IV”) він повертався до цього питання). Концепція походження запорізького козацтва у Твардовського є досить продуманою, але далеко не бездоганною. Він підкреслює ідентичність русинів-українців з козаками, але вважає при цьому, що ті й другі є нащадками звироднілого племені сарматів. Тут бачимо певний відхід від традиційних постулатів “сарматського” міфу. Хроніст вірно вказує також, що козаки здавна займалися рибальством на Дніпрі (“ловили осетрів у Дніпрі”), полювали на лисиць та кіз. Звідси він, як і хроніст Павло П’ясецький, вважав необхідним вивести назву “козак”, пропонуючи оригінальний різновид версії: козаки так були прозвані через те, що полювали на кіз (1, I, с. 1). Однак теорія про походження назви “козак” від “кози” була анахронічною уже в XVI ст.

Згідно з Твардовським козаки займались також розбоями, нападали на татар і турків на суші й на морі, а на зиму відправлялися “на волость”, навесні ж із настанням теплої пори, “оживали як мухи, ...водою спускалися в острови та луги... через дніпрові пороги” (1, I, с. 2–3). Жили вони за словами хроніста “без жодного уряду і жодної зверхності”, корилися польським монархам, котрі приборкували їхні повстання і тільки король Стефан Баторій (панував у 1576–1586 рр.) дав їм “кращий уряд”, тобто:

*“Дав їм гетьмана і то, де вони б свої ради,
І артилерію мали, і воєнні склади,
Призначив Трахтемирів, разом з його повітом,
І полкам свої зимівлі. Довго цим вони були задоволені”*

(1, I, с. 2–3).

Твардовський подає тут оригінальну і не позбавлену здорового глузду причину проведення Баторієм козацької реформи: необхідність протидіяти “турку”, тобто Османській імперії. М. Грушевський, який досліджував дану реформу, вказував, що саме від Баторія “ведеться традиція різних практик і порядків козацьких”, що цей король, зовсім не прихильний до козаків, “виступає в сій традиції як патрон козащини, віщун її будучої

слави, і Твардовський, прославляючи нову Українську Річ посполиту утворену Гадяцьким трактатом, бачив у ній здійснення Баторієвих прокоувань:

*“W czym nie prożna owa
Żartem praktowana wrożka Stefanowa,
Że kiedyś z tych łotrzyków rzecz bydzz pospolita
Mała wołna”*

(1, IV, с. 264, 113, с. 159).

Грушевський вказував також, що Твардовський поруч з М. Бельським, П. Пясецьким та Грондським прислужився до розбудови відомої “баторієвої легенди”, яка розвивалася в козацьких колах як мінімум від Г. Грабянки (11, с. 577). Відзначимо, що у “Катафалці”, який можливо належить перу Твардовського, подано іншу версію походження слова “козак”: воно походить з татарської мови. У даному випадку автор має рацію, бо слово “козак” є дійсно тюркського походження (182, с. 215). В той же час у “Катафалці” дане слово виводиться і від “голяцького способу життя” козаків, бо вони начебто не дбають про якісь достатки, полюбляють пити горілку, яку роблять у мідних гарнцях, та грають на кобзі. Подальший фрагмент цілком відповідає концепції Твардовського: козаків реформував король Стефан Баторій, який щедро дав їм “права і вольності”, але вони були невдячні своїм добродіям і пішли на них полками на чолі з Косинським і Наливайком. Це повстання довелось придушувати князеві Острозькому і врешті “кат на варшавському ринку вчинив справедливість”, тобто закатавав Наливайка. Далі стисло згадуються повстання першої половини XVII ст., особливо Куруківське перемир’я 1625 р. та “Кумейкська війна” (повстання П. Павлюка) (34). Але автор “Катафалка” відверто бреше, твердячи, що “козаки і русь ніколи не були мужніми”. Це суперечить хоча б “Легації” Твардовського, де висловлена протилежна думка. Однак тут знаходимо повнішу розповідь про ранню історію козаків: цілий розділ, який подається після згадок про Смоленську війну 1632–1634 рр. (34). На думку автора “Катафалка”, козаки це те ж саме, що й русь (34), а їхні предки мешкали в полях, почавши від Південного Бугу аж до

дніпрових порогів, також до гирла Дону й Волги, до Чорного моря. Тут вони полювали на диких коней, ведмедів, лисиць та іншого звіра, ловили рибу, причому уточнюється, що цим займались козаки – “балакшеї”, про яких згадують й інші джерела. Потім це “плем’я рибалок” розмножилось, вони стали ходити морськими походами проти греків (Візантії), потім і проти турків. Оскільки турки направляли на козаків татар, то козаки му-сили протидіяти й татарським нападам. Спираючись очевидно на хроніку Гваньїні, автор “Катафалка” висловлює свою думку про походження русинів-українців від киммерійців, скіфів і по-ловців, пояснює цим наявність на прапорах повстанців драко-нів і ящірок (34). На його думку цей край став боронити король Казимир III, що навряд чи відповідає правді, а першим козаць-ким гетьманом став поляк Оришовський. Можна констатувати, що погляди Твардовського і автора “Катафалка” на ці проблеми є майже тотожними.

У “Легації” Твардовський вказував на успіхи козаків після реформи Баторія: козаки наводили жах на турків, заїжджали в Азію на відстань понад тисячу миль, “вирубали Трапезунд, Си-ноп цілковито спустошили, і під Константинополь сам не раз підходили, ... не менш і на землі бували щасливіші”, маючи на увазі Хотинську війну 1621 р. і підкреслюючи видатну роль за-порожців у цій війні. Його свідчення як безпосереднього учас-ника цієї війни важить багато. Треба сказати, що дана сюжетна лінія особливо добре представлена саме у “Легації”, де змаль-овувався хід посольства К. Збараського до Туреччини та перего-ворів, на яких час від часу спливало козацьке питання, також проблеми конфліктів між запорожцями та ординцями, козаць-ких походів на Чорне море. За словами Твардовського в разі необхідності з дніпровських порогів на море могло вийти 1000 козацьких човнів. У розповіді “Легації” про Цецорську та Хотинську війни Твардовський відзначав, що під Хотином на чолі війська Речі Посполитої стояли запорожці, а їх шиковав до бою “значний чеснотами і мужністю, досвідчений Сагай-дачний”. На полях “Легації” поет дав пояснення: “Сагайдач-ний – гетьман запорожців” (96, с. 46). До козацької проблеми

Твардовський побіжно звертався і в інших своїх поемах, наприклад у “Московській експедиції” та “Владиславі IV”. У останній він згадує, що турецький султан Осман II, вирушаючи в похід під Хотин, визначив у Стамбулі місце для мечеті, яка мала бути збудованою коштом здобичі, взятої в Польщі. Цю звістку повторив між іншим поет В. Потоцький у своєму творі “Хотинська війна” (234, с. 11). Як відзначив дослідник ідеології “сарматизму” Станіслав Цинарський, францисканський чернець В. Демболенцький у творі “Походження єдиновласної світової держави” (1633 р.) зі слів Єзекіїля у Святому Письмі вивів право Польщі на панування над всією Азією, Африкою і Європою. С. Твардовський не хворів на подібну мегаломанію, тим не менш вбачав місію Речі Посполитої у війні проти мусульманської Османської імперії, пророкував завоювання нею Туреччини, Болгарії та Македонії (212, с. 259). Додамо при цьому, що Твардовський ставив Берестецьку битву набагато вище не тільки Хотинської, але й Фермопільської, Марафонської і Каннської, “бо тут голів стільки бачили наші очі, яких Фермопіли або Марафон (не) лічили, хоч там зібралася вся сила Європи та Азії”. Він постійно також ставив героїв Речі Посполитої на один рівень з античними, а то й вивищував їх. Так, князя Самійла Корецького поет назвав “сарматським Леонідом”, порівнюючи його із знаменитим вождем 300 спартанців, що полягли на Фермопілах, Ярему Вишневецького – із Ахіллом, із Сципіоном Африканським, переможцем Ганнібала (1, II, с. 21).

Від розгляду проблеми походження запорізького козацтва та початкових етапів його історії Твардовський поступово переходить до пошуку причин збройних повстань проти Речі Посполитої, на чолі яких стояло козацтво і яке несло загрозу не тільки “сарматському” народу – шляхті, але й всьому християнству (96, с. 61; 1, II, с. 54). Його думки з цього приводу розкидані по різних місцях та інших творів і є досить суперечливими. При розгляді причин повстань першої половини XVII ст. Твардовський вказує на декілька: природні інстинкти козацької черні; надто суворі каральні заходи Речі Посполитої щодо козаків, зокрема тяжкі умови угоди на Масловому Ставу 1638 р., коли у

козаків забрали навіть право обирати гетьмана; зловживання королівських комісарів. При цьому він риторично звертається до повсталих селян: “Звідки у вас ця злість, о хлопи... до своїх панів?”, закликає їх краще звернути “цю отруту” “на турків і бридких поганців... визволити нещасних полонених, що гинуть у тюрмах і на тяжких працях, на Родосах і різних морських галеотах, своїх братів або цієї ж віри, з своїх народів, сербів і болгар, і тих, що коло Дністру та Дунаю” (1, I, с. 103). Тут простежується співчування хроніста планам турецької війни, що її задумував ще король Владислав IV і у цьому Твардовський не був поодиноким. Додамо, що він апологетизує Владислава IV, називає його Великим, а це завдяки успішній, як вважав хроніст, внутрішній та зовнішній політиці короля (війни проти Московської та Османської держав, умиротворення козаків). Владислава на думку Твардовського перевищив тільки його брат Ян-Казимир, але це вже явний панегіричний перебір. Саме з іменем Владислава IV Твардовський пов’язував “золотий спокій (мир)” щодо періоду 1638–1647 рр. і дане визначення прижилося в польській і певною мірою в українській історіографіях.

Але це була тільки прелюдія до розповіді про Національно-визвольну війну українського народу у “WD”, причини якої подані хроністом досить своєрідно. Перше, що кидається у вічі, то це зосередження уваги хроніста на постаті Богдана Хмельницького, якого він вважає уособленням зла, називає “Люцифером”, “гультьям”, “тираном”, “зухвалим” “хитрим лисом”, “руйнівником світу”, тощо (1, I, с. 2) і головним винуватцем війни. Визволення України від ляхів не є єдиною причиною піднятої ним війни. За Твардовським смерть і спустошення виникають з дикої природи козацького вождя і товаришують йому у всіх починаннях. Нищення існуючого ладу стають для нього якоюсь фаталістичною необхідністю. Гіперболізація постаті Хмельницького як кровожерливого тирана знаходить своє обґрунтування у світопоглядовому плані поеми. Пролиття моря шляхетської крові, перетворення людної і родючої України у пустелю – це явні ознаки Божого гніву. Якщо козацтво є для

нього бичем Божим, то Хмельницький – зняряддям у руках Бога і виконавцем Його вироків, він визначає кару за всі гріхи польського суспільства (I, I, с. 29; III, с. 68). Взагалі характеристика вождя Національно-визвольної війни українського народу у “WD” є досить цікавою і неоднозначною. За словами Твардовського Богдан Хмельницький був досить значним козаком, який “знав і війну, і письмо”, був відомий у Війську Запорізькому, внаслідок чого “роздувся надмірною пихою”. Хроніст не забуває відзначити підготовку короля Владислава IV до війни проти Османської імперії, у зв’язку з чим король мав контакти з Хмельницьким і дав йому великі повноваження, навіть “всю морську армаду”. Далі натякається на те, що за свої заслуги Хмельницький отримав багато землі, говориться про заселення ним слободи. Згідно з “WD” тоді, наприкінці XVI ст., у цьому регіоні виникли староства Речі Посполитої, в т.ч. й “Чигирин”. Поблизу Чигирини “якийсь Хмельницький” (хроніст не розрізняє Михайла Хмельницького, який заснував Чигирин і Суботів, та його сина Богдана) мав свій хутір. Це викликало заздрість шляхтича-сусіда Чаплинського, котрий не міг змиритися з багатством “селянина” і добився того, щоб ці землі були передані йому, щоб він міг заснувати там свої міста. Коли Хмельницький почав добиватися правди, то потрапив на кілька днів у тюрму і не знав, що чинити далі, не маючи покровителя. А коли ж у нього забрали дружину, це змусило Хмельницького взятися за шаблю. Твардовський цитує тут історичні слова, сказані вождем українських повстанців: “Живе Бог! І козацька не вмерла мати!” (Zyje Bóg! I kozacka nie umarła matka). З цього моменту Хмельницький почав готувати змову, але вість про це дійшла до великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. З наказу останнього було послано листа до переяславського полковника Кричевського, що він арештував Хмельницького, але той вчинив навпаки. Тут поет-хроніст робить риторичний відступ. Він нарікає на Потоцького, який недооцінив небезпеки, запитує у нього, чому він не заваляв Хмельницького Сизифовим каменем, не закував його у потрійні кайдани, не згноїв у тюрмі. Якби Потоцький так вчинив, тоді б Речі Посполитій

було б легше, а так у неї заплакані очі, вона через сльози й світу не бачить, бо Хмельницький випустив з Еребу (підземного царства у давньогрецькій міфології) еріній Тисифону та Мегеру (богинь помсти та гніву у давньогрецькій міфології), внаслідок чого наче пекло відкрилося.

Але у своїй відвертій ворожості щодо Хмельницького поет-хроніст часом віддає йому належне. Так, він змушений визнати розум і відвагу гетьмана, ставить його на одну дошку з Ганнібалом і Олександром Македонським. Він порівнював військо поляків з військом римського полководця Красса, отже цим самим уподібнив Хмельницького до Спартака; описав гетьмана як людину обдаровану якоюсь демонічною силою: навіть старі жовніри на згадку про Хмельницького кидають зброю і втікають. Таке суперечливе ставлення до Б. Хмельницького та деяких інших вождів Національно-визвольної війни (Данило Нечай, Іван Богун), коли за ними у “WD” визнавались якісь позитивні риси, ймовірно викликано тим, що у середовищі козацької старшини були представники шляхти. Але в той же час більшість старшин, особливо Максим Кривоніс і Тиміш Хмельницький змальовані у “WD” лише чорними фарбами. Так, гетьманіч змальований як “грубий і нікчемний, цілковитий дурень” (тут вжито українське слово: “dureń”). Твардовський шкодує тільки, що Тиміш не помер закатованим, в муках, що він не скінчив життя на палі, але “досить і того, що здохлий пес не кусає”, що стосується рядових повстанців та їхніх союзників – татар і ногайців, то Твардовський не знаходить для них жодного доброго слова, порівнює із сараною, називає “швидкими гарп'ями”, “гордими циклопами”, “гідрами і жорстокими церберами”, “гієнами”, “гультяями”, “наволоччю”, “мерзенним хлопством”, “шаленим хлопством, заюшеним кров'ю більш, ніж лекельні гідри”, “шаленою черню”, яка живе дикими й низькими інстинктами, “зграєю селян”, “багатоголовою гідрою” і т.д. і т.п.

Будучи типовим представником польської шляхти, Твардовський в цілому притримувався офіційної точки зору панівних кіл Речі Посполитої на суть подій в Україні, тобто відверго

вороже ставився Національно-визвольної війни українського народу. Для Твардовського це не війна двох держав, а війна громадянська (*domowa*), це є внутрішньою справою Польщі, черговим повстанням селян (*chłorów*) проти шляхти. Саме цими міркуваннями він і керувався, обираючи назву свого твору – “Громадянська війна”. Взагалі характерною рисою світогляду Твардовського є однозначний захист ним імперії, ігнорування прав “русі” (українців) на власну державу. Твардовський все ж відчував наявність релігійного утиску щодо Православної Церкви, але не розвинув цей мотив. Можна сказати, що все ж дві важливі риси характеру війни були вірно підмічені хроністом, але відверте ігнорування того, що це був конфлікт і національний, що в ході війни формується Українська держава – Гетьманщина, поставило Твардовського в ряди апологетів колоніальної політики панівних кіл Речі Посполитої.

При аналізі причин війни та поразок Речі Посполитої Твардовський постійно підкреслює, що Бог покарав Річ Посполиту за гріхи і висловлює переконання у тому, що після тяжких випробувань Він врешті змилюється над нею. Коли ж хроніст звертається до раціональних причин війни, то він покладає головну провину на українську сторону, насамперед на “нечувачу злість хлопів на панів і їх одвіку схильну до все нових змін натуру” (1, II, с. 77, 99). Разом з тим, він не обмежується звичними трафаретами, знаходить причини і у вадах державного устрою Речі Посполитої, у занепаді морального духу шляхти, врешті і у зловживаннях шляхти, їх надмірному визиску селян. Твардовський згадує наприклад конкретні тяжкі податки, які потім вдарили по шляхті: “О! Очкове, рогове, оренди, ставщизни, поємщизни, пресуди і сухомельщизни!”. Ще він винуват у трагедії війни “наш гонор”, “безкарну сваволлю, внутрішню недовіру, пиху і аж надто буйної свободи”. Такий занепад духу у польської шляхти зробив можливим найганебнішу з точки зору Твардовського поразку – Пилявецьку, з якою потім він порівнює інші поразки польської зброї. З неприхованою іронією він пише про панічну втечу шляхти з поля бою: “ледве хто у самої Вісли зупинився” “серце б’є у груди тяжким молотом”: “Чи

тікати за море?... Чи німець нам буде колись братом? І своїм за-
слонить нас світом остання Ірландія? Чи вірну дасть господа
похмурий швед?” (1, I, с. 75, 6).

При описі Зборівської битви поет уводить у тканину своєї
розповіді про битву публіцистичний фрагмент майже на двох
сторінках (1, I, с. 34), у котрому кригикує шляхту за легковаж-
ність, пиху і недалекоглядність. Він з обуренням пише про тих,
хто ворогу “ще будучи вдома, погрожував на сеймиках і на сво-
їх приватних застіллях та засіданнях”, які “цією хворобою за-
разили Пилявці”, призвели до осоромлення поляків поміж
іншими народами. Тепер же вони отримали можливість пом-
ститися за Пилявці і за злочини повстанців (за “вбитих братів,
за костели, за замучених священників” і т.д.), внаслідок яких
(злочинів) квітнуча вітчизна стала конаючою. Поет вважає, що
проти своїх підданих пани мали б, як колись у давній Спарті,
“швидше київ, дубців, віжок та бичів”, але з Божої волі сталося
не так, як думалося: “через спілку з поганями, через наш гріх і
сором гультай взяв гору”. Поет покладається на волю Божу, на-
водить приклад як “при допомозі з Неба” мала пригорща війська
спартанського царя Леоніда успішно протидіяла під Фермопі-
лами військам Ксеркса.

Пилявецьку і Зборівську битви Твардовський використовує
як привід для критики тогочасного морального стану польської
шляхти і війська. На його думку предки поляків раніше були за-
вжди готові до війни, тепер же поляки покладалися більше на
переговори, на наймане військо, далися взнаки нездорові амбі-
ції, коли воєначальники не хотіли помагати один одному, не хо-
тіли слухати наказів навіть короля. Розповідаючи про Батозьку
битву Твардовський на відміну від своїх попередніх провіденці-
алістських заяв, підкреслює, що “не будемо (провину за) все по-
кладати на фатум” і закликає визнати очевидні речі:

*“Самі собі теж визнаємо,
Що ми втратили мужність, що не хочемо битися,
І нічого більше, як швидко втікати, не можемо.
Бо ми фехтуємо на волості і при величезних кухлях,
Мало не виточуючи крові з убогих орачів.*

*Багато чого доводимо, а коли доходить до війни,
Тоді нас або нема зовсім, або думаємо про те,
Куди б втекти. І тут (при Батозі – І. Т.) тоді
Не було жодного полковника (чи може бути
Більший сором), навіть і ротмістра, котрий ледве
Залишався при своїх (солдатах)”*

(1, I, с. 81–82).

У іншому місці, вказуючи на причини порушення Білоцерківського договору і нового повстання, Твардовський відзначав, що польські жовніри, які стояли на квартирах в Гетьманщині “нелюдськи поводитися” з селянками, наклали на селян тяжкі податки, через що ті й стали схильними до бунтів (1, III, с. 72).

І все ж у цілому польські жовніри під пером Твардовського виглядають як уособлення добра, а їхня роль як карателів повсталого українського народу цілковито затушовується. Особливим пієтетом оточує Твардовський руського воеводу, князя Ярему Вишневецького, якого вже Фрикач і Кучваревич вважали оплотом збараського гарнізону, завдяки котрому вдалося втримати Збараж, причому Кучваревич навіть присвятив йому свою поему. До речі, нестримна панегіризация діянь Яреми була притаманна ще деяким найпершим друкованим історико-літературним творам, як от: “Факел воєнної слави князя Яреми Вишневецького” (Pochodnia sławy księcia Jeremiasza Wisznio-weckiego) Яна Бялоблоцького, деяким щоденникам та мемуарам, наприклад Самуїла Маскевича. Так у польсько-шляхетській історіографії та публіцистиці став формуватися образ Вишневецького як тип ідеального вождя, а його дії у Збаражі стали представлятися апогеєм слави (1, III, с. 69).

Уже саме прибуття князя до Збаража розглядається Твардовським як манна небесна, поет-хроніст представляє князя як рятівника, котрий “як з неба прибув”. Хоча таке возвеличення Вишневецького притаманне і деяким іншим польським пам’яткам, наприклад одному із згаданих щоденників, де знаходимо такий наприклад вираз: “Сам Господь Бог цю людину нам привів”, але Твардовський виявляє особливу ревність (203, с. 265) Під час боїв під Збаражем князь тричі рятує табір обложених,

стоїть “непорушний як міцна скеля, об яку розбиваються шумні морські вали”. Ось наприклад один з епізодів битви, коли князь врятував обложених у тяжкій ситуації. Про цей епізод уже писалось до Твардовського. Спочатку автор одного із щоденників зазначив: “князь й. мость сам тоді з оголеною зброєю ставав і він після Господа Бога утримав табір” (1, I, с. 53–57). Потім Кучваревич літературно обробив і розвинув цей сюжет, порівнявши Вишневецького з Публієм Горацієм Коклесом – давньоримським героєм VI ст. до н.е., який врятував Рим, мужньо боронячи міст через Тибр від етрусського царя Порсени. Те саме вчинив і Твардовський, приділяючи діянням Вишневецького значно більше місця і прославляючи князя до небес, але у дещо інший спосіб. Якщо Кучваревич подав розгорнуту похвалу Вишневецькому, то Твардовський вклав до уст князя промову, зміст якої говорить сам за себе (85, с. 257; 82, с. 172, 46, с. 257). Тут же поет-хроніст з похвалою відгукнувся про Остророга та Сенявського, але підкреслив, що вони самі пальму першості віддали Вишневецькому. Більше того, Твардовський розписав ще два аналогічних вчинки князя і не зупинився перед повторенням одного й того ж літературного прийому, оспівав також успішні вилазки під керівництвом князя. Уже сам прихід Вишневецького до Збаража поет-хроніст порівняв з весною, коли природа оживає від сонця, так само і в польському таборі жовніри “наче ожили”. Такі надмірні увага і піетет Твардовського до князя Яреми мали цілком реальну причину (крім близькості суспільно-політичних поглядів), адже батько Яреми – князь Януш був покровителем і меценатом Твардовського. Вихваляючи Януша, Твардовський явно сподівався на прихильність до себе і його сина Яреми, і його внука (Михайла – майбутнього короля Речі Посполитої). Коли ж мова йде про князів Збаразьких (власне Збараж був їхнім родовим гніздом), то Твардовський обмежується дуже стислою похвалою. І це при тому, що Криштоф Збаразький був чи не найпершим покровителем поета-хроніста! Але оскільки брати Збаразькі давно померли, не залишивши нащадків, тому виявляти ревність у прославленні цих князів практичному Твардовському не було сенсу.

Ретельно вибудований Твардовським міф про те, що душею оборони Збаража був Вишневецький, а не формальний головнокомандувач, регіментар Адам Фірлей, панегірична тональність “WD” у ставленні до Вишневецького, були сприйняті й розвинуті рядом його сучасників і послідовників. Так, Вацлав Потоцький у поемі “Eksytarz codzienny...” показав Вишневецького як взірець гідний наслідування на тлі боягузливості інших (1, I, с. 65). Пізніше роман Г. Сенкевича “Вогнем і мечем”, написаний під впливом “WD”, остаточно сформував міф про князя Вишневецького як рятівника вітчизни і міцно укорінив його у свідомості поляків. Але цей міф не відповідає дійсності. Як слушно вказав сучасний польський дослідник М. Нагельський, “насправді руський воєвода не виконував функції головнокомандуючого над коронним військом, яке зібралось під Збаражем, а командував хіба що однією з дивізій і то зовсім не найбільшою” (264).

Якщо підсумувати всі промови князя, котрі наводяться у “WD” (вони поза сумнівом були вигадані Твардовським, наслідуючи Тита Лівія), врахувати панегіричний і тому дуже роздутий опис його діянь, так само і діянь його племінників (Дмитра й Костянтина Вишневецьких), то це складе значну частину, трохи не третину (!), опису оборони Збаража у “WD” (1, с. 53–57, 63–64, 70–71, 75, 97). І пізніше Твардовський неодноразово звертався до діянь Яреми і щедро розсипав йому похвали. Саме в цих місцях “WD” надзвичайно мало конкретних фактів, тому ці пишномовні відступи можуть бути цікавими хіба що літературознавцям-дослідникам панегіриків часів бароко.

Взагалі описам битв, особливо Берестецькій, відводиться найважливіше місце у “WD”. Твардовський, спираючись на античну традицію, яка продовжувалась і в творах його сучасників (П. П’ясецький) зазвичай локалізував місця битв, розповідав про їхні особливості та про кліматичні умови, про розташування замку чи табору, сили протидіючих сторін, особливості військового ладу, подавав характеристику озброєння, обладунку. Далі йшов опис ходу битви, багатий на епічні порівняння. Він починався від герців, дій розвідувальних загонів та артилерій-

ських дуелей. Хроніст звертав увагу на різні етапи битв, особливо на кульмінаційні моменти, на дії різних частин військ, відзначав роль воєначальників та героїв. Врешті опис закінчувався описом втрат обох сторін, похвалою тим, хто загинув, переліком трофеїв (54). Характерною рисою історичної концепції Твардовського, притаманною й багатьом іншим польським хроністам, є концентрація його уваги на перемогах польської зброї і всіляке їх перебільшення. Не випадково, Берестецькій битві присвячено у “WD” десятки сторінок, а Жовтоводській чи Корсунській – по декілька. Збаразьку та Зборівську битви він зображує у дусі офіційного урядового погляду як на переможні, хоча й прохоплюється про жакливі втрати під Збаражем і вимушеність для Речі Посполитої Зборівського мирного договору. Все це, а також емоційність і моралізаторство Твардовського чітко засвідчують, що він не хотів бути сухим реєстратором подій. Таким чином Твардовський був переконаний у вищості поляків-сарматів над іншими народами, але цей світ належить Богу, Який визначає хід подій і результати кривавих конфліктів (219, с. 109–110).

Є певні підстави вважати, що на схилі життя Твардовський дещо змінив своє бачення українсько-польських відносин. При описі Гадяцького миру хроніст не приховує радощів з приводу цієї події. Наче забувши про свої попередні злісні випадки проти козацтва, він критикує шляхту за її наміри підкорити козаків і підкреслює, що козаки “не кланялися нікому.., мужністю й шаблею цього добилися”, порівнює козаків з тими пастухами, з яких “постали римляни”, тощо. Більше того, за недалекоглядну позицію дістається і католицькому духовенству, яке скаржилося папі на те, що православне духовенство буде зрівняне з ними. На нашу думку хроніст під враженням довголітньої кривавої боротьби частково переглянув свої погляди і став прихильником українсько-польського компромісу, який би дав шанс обом сторонам вистояти перед загрозою з боку іноземних держав (1, IV, с. 263–265).

Завершуючи характеристику історичних поглядів С. Твардовського не можна не відзначити, що його відверта ворожість

до українських повстанців зашкодила йому виконати поставлене ним же самим завдання: писати правду і тільки правду, негативно вплинула на достовірність зображених ним подій історії України. Але Твардовському вдалось створити перше в польській історіографії широкомасштабне і ґрунтовне узагальнення історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. і початкового періоду Руїни, закласти підвалини польсько-шляхетської історіографії у цьому відношенні і надовго визначити її підходи й оцінки щодо національно-визвольної боротьби українського народу.

III. 3. Вплив “Wojny domowej” С. Твардовського на українську та польську історіографію XVII–XVIII ст.

С. Твардовський знав собі ціну як поету і хроністу, він завжди був упевнений у силі свого таланту, пишався своїми творами і вважав, що вони “у майбутньому будуть свідчити, що я нещодавно був тут на світі” (“w przyszłym lecie świadczyć będą, że nie był próżno tu na świecie”). Його надії значною мірою здійснились. Вже сучасники називали його “польським Маро”, тобто Публієм Мароном Вергілієм – класиком давньоримської літератури, а у вузькому колі приятелів його було навіть визнано чільним польським поетом (228, с. 331). Це була думка не тільки близьких приятелів. Не хто інший як видатний польський поет і хроніст XVII ст. Веспазіян Коховський (1633–1700) у такому ж дусі відгукувався про творчий доробок свого старшого товариша по перу. Про це свідчить наприклад його вірш, безпосередньо присвячений С. Твардовському. Цей вірш має красномовний заголовок: “Надгробок Самуелю зі Скшипни Твардовському, слов’янському Вергілію”. Такі ж компліменти на адресу Твардовського знаходимо й у іншому вірші Коховського “Про нього ж”, який наводиться нами у додатках. Вацлав Потоцький (1621–1696), як і Коховський, славив Твардовського як слов’янського Вергілія, причому вважав, що його героїчна муза перевищила Гомера. Він віддавав першість і перед собою музи

Твардовського, за котрою тільки “збирав підкови”, згадував про твори Твардовського як взірцеві Ян Гавінський (помер у 1684 р.), молодший товариш В. Коховського і творець пасторалей, теж написав епітафію Твардовському, у котрій підкреслив, що сурма цього поета несла світу “Іліаду польських діянь”, а сам Твардовський живе і по смерті “і під небо мудрим злітає пером” (234, с. 44; 206, с. 303).

Славили Твардовського й інші відомі поети польського бароко як от: Станіслав Самуель Шемйот (87, с. 31) і Ян Казимир Хаур. Зокрема останній присвятив деякі свої вірші видатним польським поетам і письменникам, славлячи за літературний талант Яна Кохановського, Веспазіяна Коховського, Самуеля Твардовського і Лукаша Гурницького. Характерно, що Хаур ставить на одну й ту ж дошку Твардовського з Кохановським, найвидатнішим старопольським поетом. Твардовського (як і Коховського) Хаур відзначав і за прославлення ними рицарських чеснот (243; с. 93). Сучасник Твардовського Мацей Казимир Сарбевський (1595–1640) йшов слідами Твардовського у захопленні Горацієм і теж переклав польською мовою деякі оди давньоримського поета (208, с. 227). Станіслав Геракліуш Любомірський (1636–1702) під впливом “Паскваліни” Твардовського написав на античний сюжет поему “Пріам і Тісба” (281, с. 492). Поет і визначний політичний діяч Речі Посполитої Криштоф Опалінський (1609–1655), про якого мова йшла вище, при написанні своєї поеми “Сатир” використав насамперед поему Твардовського “Сатира на обличчя Речі Посполитої” (1640). Як відзначив польський літературознавець С. Грещук, між цими творами “можна побачити... мистецьку подібність (образи звичаїв, сатиричний портрет, афористичні тенденції мови, стислий перелік різних справ..., ідентичність проблематики, навіть і текстів” (220, с. 133, 136, 140, 199, 269). Твір Самуеля Гутора Шимановського “Mars Saugomatski” (1642) містить у собі настільки багато запозичень з “Московської експедиції” Твардовського, що деякі дослідники висунули гіпотезу про ідегічність Шимановського з Твардовським (223, с. 144). За думкою польської дослідниці Ілони Чаманської віршована хроніка

“Історія польськими римами про Молдавську землю і Валаську” (1684) молдавського літописця Мирона Костина (1633–1693) була написана на вірець творів польських поетів-хроністів С. Твардовського, М. Пашковського і М. Стрийковського. Водночас вона заперечила думку румунського історика Петру Панайтеску згідно з якою джерелами для головного твору М. Костина “Літопис Молдавської землі” (1675) були “WD” і “Легація...” С. Твардовського, але в румунській історіографії (Д. Вельчу і Е. Пуйю) погляд Панайтеску вважають слушним (357-а, с. 59, 62).

Хоча пізніше Твардовського стали призабувати, однак і в часи Просвітництва траплялись щодо нього глорифікаційних відгуків. Так, у анонімному збірнику поезій 1714 р. міститься хвалебний вірш латиною, присвячений Твардовському. Позитивний відгук про Твардовського як поета міститься у гербовнику (1743) Каспера Несецького. Відомий польський просвітник Франтішек Богомолець (1720–1784), єзуїт і викладач єзуїтського колеґіуму у Варшаві, радник останнього польського короля Станіслава Августа і співредактор часопису “Monitor”, написав у 1752 р. латиною твір “De lingua Polonica colloquium” (Розмова про польську мову), у якому рекомендував молоді писати не так, як за часів королів Августа II і Августа III Саксонських. У цьому творі виклад ведеться у формі діалогу між класиками польської літератури доби бароко, репрезентангами доброго стилю (Ян Кохановський, Самуїл Твардовський) та репрезентантом поганого смаку, вигаданим поетом “Макаронським”. Твардовський виступає тут як особа, котра має удowodнити негативний процес зісуття мови польської мови, покликається при цьому на авторитет письменників Анджея Максиміліяна Фредро (помер у 1679 р.) і Гжеґожа Кнапіуса (1564–1639) (281, с. 510; 230; 257, с. 238).

Природно, що ці та деякі інші автори прагнули наслідувати творчу манеру Твардовського, зверталися під його впливом до історичної тематики, до оспівування конкретних історичних подій. Як встановив видавний польський історик літератури С. Брюкнер, поеми Твардовського “Владислав IV” і “WD”

викликали цілий “рій наслідувань”, а розроблений Твардовським епічний спосіб зображення подій застосовували до опису історії оборони Кам’янець-Подільського у 1672 р., до опису Хотинських битв 1621 і 1673 рр. та Віденської битви 1683 р. (206, с. 565). Визначний український історик і літературознавець М. Возняк, а за ним і М. Качмарек підкреслили, що у творчості Твардовського, зокрема в “Легації” та “Владиславі IV”, почесне місце належить Хотинській війні 1621 р. і гетьманові Петру Конашевичу-Сагайдачному. Такий підхід є характерним і для ряду інших учасників або сучасників Хотинської війни (Собеському, Ш. Старовольський та ін.), але на нашу думку Твардовський чи не найбільше попрацював над популяризацією образу Сагайдачного як одного з чільних її героїв (108; 234, с. 16, 30). Нагадаємо, що львівський райця Самуель Кушевич переробив “Легацію” і видав її у власному перекладі латиною у Гданську у 1645 р., а пізніше (наприкінці XVII ст.) з цієї версії пам’ятки було здійснено її зворотний переклад польською В. Вольським і видано під його прізвиськом.

Часом можна встановити текстуальний вплив “WD” твори польських хроністів. Можна вказати для прикладу на анонімну “Віршовану хроніку” (1682), незаний автор якої навіть посилається на С. Твардовського при описі подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (149). Потужний вплив творів Твардовського, особливо епічних поем, відчувається на творчості його молодших сучасників: В. Коховського (автора фундаментальної хроніки, а також ряду віршів на історичну тематику) і Я. Потоцького – автора поеми “Хотинська війна” (раніше цю поему помилково приписували Анджею Липському), а також поема “Юдиф”, у котрій містилися дані про Пилявецьку битву та про Богдана Хмельницького. Хроніка Коховського містить у собі чимало фрагментів, які були або запозичені з “WD” або були створені під її впливом. Так, сформований Твардовським образ Зборівської битви, що став типовим для польсько-шляхетської історіографії XVII–XVIII ст., вплинув і на Коховського, а через посередництво останнього і на Генріка Сенкевича (роман “Вогнем та мечем”). Використав

Коховський і опис “WD” битви на Купчинцях (травень 1651), певною мірою і карального походу польських військ проти Брацлавського та Уманського полків (1653). А. Керстен встановив вплив “WD” при описі подій оборони Ясногірського монастиря під Ченстоховою (1655 р.) на малознану історичну компіляцію кінця XVII ст. під назвою “Шведська війна...” (“Wojna szwedzka Karola Gustawa, króla szwedzkiego, z Janem Kazimierzem, królem polskim”) (238, с. 261, 263).

“Хотинська війна” (1670) Потоцького цілком відповідала тогочасним уявленням про національну епопею. Вона оспівувала перемогу Речі Посполитої над Османською імперією під Хотиним у 1621 р., мала своїм завданням прославити діяння й чесноти національних героїв на противагу звироднілим сучасникам поета, яким Потоцький закидав брак рицарського духу, недбалість щодо загальнодержавні справ, анархію. Хоча при написанні “Хотинської війни” Потоцький використовував давньоримську поезію, щоденник дипломата Яна Собеського (батька короля Яна III), хроніку Павла П’ясецького, але на чільному місці за загальним визнанням польських літературознавців стоїть “WD” (257, с. 183). Користався Потоцький в якості джерела й іншими творами Твардовського, зокрема поемою “Владислав IV”: турецький султан Осман II, йдучи у похід під Хотин, визначив у Константинополі місце під мечеть, яка мала бути збудована за рахунок здобичі, взятої в Польщі (234, с. 11).

Зміст творів Твардовського цікавить Потоцького більше, ніж розповідь “Енеїди” про далекі напівлегендарні часи, а слава Твардовського схилила Потоцького до проби сил на тому ж самому полі (208, с. 264). На наш погляд, “WD” вплинула певним чином і на поему Г. Красинського “*Taniec Rzeczypospolitej Polskiej*” (Танок Речі Посполитої польської) (1674), де стисло описувались польсько-українські війни середини – другої половини XVII ст. (71).

Слід окремо поставити польськомовний твір “*Pamiętniki o wojnach Chmielnickiego*” (Пам’ятники про війни Хмельницького), написаний після 1681 р. Як встановив ще І. Франко, це не

що інше як “WD”, але “недокладно зреферовані прозою вірші Твардовського” незаним польським автором. Дана переробка було видано польськими археографами у першій половині XIX ст. (187, с. 248–250; 79). Її вивчення нами показало, що тут виклад подій доводиться лише до 1655 р., невідомий упорядник пропустив майже всі публіцистичні та панегіричні відступи Твардовського, зробивши з неї сухий як у пересічному літописці виклад подій військово-політичної історії. До того ж при виданні переробки було допущено масу друкарських помилок. Вона була видана без жодного вступу чи коментарів, навіть без імені упорядника. Дещо пізніше з ініціативи Й. Бодяньського було видано переклад даної переробки російською мовою (51).

Творчість Твардовського була дуже добре відома і в Україні. За спостереженням українського літературознавця Р. Радішевського у киево-могилянських підручниках з поезики та риторики, “найчастіше використовувались літературні зразки, створені Мацеєм Казимиром Сарбевським, Яном і Петром Кохановськими, Шимоном Шимоновичем, Самуїлом Твардовським, Веспазіаном Коховським, Альбертом Інсом...” (161). У бібліотеках України зберігалось чимало друкованих та рукописних примірників “WD”. Свідченням цього є існуючі нині примірники “WD”, про які вже йшлося, а також і втрачені. Так, судячи з каталогів бібліотек Києво-Печерської Лаври та київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, в цих обителях зберігалось як мінімум три примірники головного твору Твардовського. “WD” значиться в описах бібліотек Гедеона (Вишневецького), Стефана (Яворського), Гавриїла (Бужинського) та інших відомих українських культурних діячів XVII–XVIII ст. (119, с. 161). Ще важливішим показником популярності “WD” в Україні є існування її українських перекладів, переробок, її використання в якості джерела українськими літописцями. Так, Стефан Лукомський (1701–1779), обозний Прилуцького полку і український літописець, творець “Зібрання історичного” переклав “WD”, але зберігся переклад лише окремих уривків (103, с. 322). Ще раніше, у 1718 р., Стефан

Савицький переклав “WD” українською мовою, а учні літописця Самійла Величка зробили з нього копії.

Сам Величко надзвичайно активно використав “WD”, включивши до складу свого літопису практично всі її важливі звістки про події на Україні, пропустивши або прокоментувавши відповідним чином ворожу до українських повстанців інформацію, навівши діаметрально протилежні свідчення з інших джерел. С. Величко побудував майже виключно на “WD” початкову частину свого літопису, хоча й надав її свідченням цілковито іншого спрямування. Дана проблема була вичерпно висвітлена Віктором Петрикевичем і тому зупинятися на ній тут не варто. Наведемо тільки висновок дослідника: “Переклад Величка є отже остільки вірний, оскільки події і їх оцінка у Твардовського не противляться світоглядowi літописця. А політичний і суспільний світогляд обох письменників є зовсім різний” (155, с. 30). На відміну від С. Величка інші класики української історіографії XVIII ст., в першу чергу Григорій Грабянка та Яків Маркович, менш активно використали “WD”, у них вона є не чільним, а лише одним з використаних джерел. Так, Г. Грабянка використав “WD” і послався на неї при висвітленні історії походження козаків (25). Незважаючи на ворожість польського поета-хроніста до українських повстанців, літописців приваблювали літературні достоїнства твору і джерельний матеріал стосовно подій української історії. В результаті можна зробити висновок, що для українських літописців XVIII ст. “WD” займала перше місце серед інших іноземних джерел.

Таким чином, історична концепція С. Твардовського виросла на ґрунті ідеології т.зв. “сарматизму”, яка домінувала серед панівного класу Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Цим викликаний був провіденціалізм, навіть месіанізм С. Твардовського, його ворожість до національно-визвольного руху українського народу. Близькість до клану Вишневецьких мала наслідком особливу непримиренність автора до українських повстанців, апологетизацію Яреми Вишневецького – одного з найлютіших ворогів українських повстанців. Водночас поет-хроніст висту-

пас з критикою існуючого державно-політичного ладу і морального стану Речі Посполитої, вказує на реальні причини Національно-визвольної війни (надмірний визиск селян, порушення прав і вольностей козацтва, свавілля польської вояччини), при всій своїй ворожості він часом віддає належне гетьману Богдану Хмельницькому. С. Твардовський, беручись за перо, щоб висвітлити історію повстання на Україні, мав деяких попередників в особі польських офіційних історіографів (Й. Пасторій) та публіцистів і сприйняв ряд їхніх положень щодо характеру й оцінки Національно-визвольної війни. Однак саме Твардовського слід вважати основоположником польської історіографії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., оскільки саме він першим створив фундаментальну працю, присвячену всьому періоду даної війни. Він же став першим польським історіографом Руїни.

Розділ IV

Звістки “Wojny domowej” С. Твардовського як джерело з історії України

IV. 1. Оригінальні звістки С. Твардовського з історії України XVI – першої третини XVII ст.

Поняття “оригінальні звістки” щодо творів С. Твардовського і в першу чергу “WD” – це повідомлення, аналогічній яким в знаних на сьогодні джерелах немає, або ж ці повідомлення тільки частково збігаються з даними інших джерел. Такі звістки мають особливу вартість, вони допомагають розширити уявлення сучасних істориків про події далекого минулого. Звичайно трапляються дрібні різночитання, авторські ампліфікації, але не на них не варто зупинятися. Через великий обсяг “WD” доводиться зупинятися лише на найважливіших подіях. Отже, розглянемо найважливіші оригінальні звістки.

Найраніші з них стосуються ще кіммерійських, скіфських та сарматських часів, але це тільки побіжні згадки, в основі яких – свідчення польських хронік XV–XVII ст., достатньо знамих і той час, і в наші дні. Побіжно торкається Твардовський і добатиєвських часів, але майже всі ці звістки стосуються історії Польщі та визначних польських родів, наприклад Лещинських. Щоправда, у першій частині “Легації” при панегіричному описі українських князівських родів (Вишневецькі, Збараські, Четвертинські та ін.) Твардовський торкається подекуди часів Київської Русі, але воліє перейти до історії Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Роблячи стислі історичні екскурси, хроніст згадує про великих князів литовських (Гедимин, Ольгерд, Вітовт, Ягайло), від котрих вивів свій рід Корибут – спільний предок князів Вишневецьких та Збараських) (96, с. 23–33). У “Легації” родоводу Корибутовичів, предків головного

героя твору – князя Криштофа Збараського присвячено дуже багато місця (понад 100 строф). Серед них цінним є повідомлення про протопласта цих князів – Олександра Корибута. Згідно з Твардовським він був першим християнином роду, після вигнання його Вітовтом з Сіверщини осів на Волині, заснував Збараж та Вишневець. Своє життя він скінчив у Азові, де був забитий татарами (96, с. 33). Далі йдуть відомі дані про Сигізмунда Корибутовича, який брав участь у гуситському русі і навіть був обраний чеським королем. Брат Сигізмунда – Федір пробував відновити свої позиції на Сіверщині, але зазнавши поразки, повернувся на Волинь. Тут у нього народився син Данило, від якого рід Збараських значно розрісся. Таким чином, Твардовський подає у своїх творах деякі важливі відомості щодо визначних українських князівських родів XIV–XVII ст.

Другий, найдавніший за хронологією, блок інформації у творах Твардовського присвячений запорозьким козакам. Вище говорилося про те, як поет-хроніст розумів походження цього стану українського суспільства. Тут відзначимо тільки, що на початку “WD” (с. 2–3) він умістив невеликий розділ “Що таке козаки?”. У його стислій розповіді досить точно схоплено особливості форм діяльності козаків і суть козацької реформи короля Стефана Баторія. Твардовський також вірно вказав на ідентичність русинів-українців із запорозькими козаками (1, I, с. 2–3). Розповіді про запорожців у “WD” та “Легації” виявляють певну подібність, у “WD” з “Легації” перекочувала наприклад звістка про дніпровські пороги. Але у “WD” Твардовський чомусь не прагнув подати розгорнутий сюжет про запорозьке козацтво кінця XVI – першої чверті XVII ст. На наш погляд він свідомо уникав цього, вважаючи, що цей вакуум уже заповнений “Легацією”.

У “Легації” йдеться і про тяжкі напади, що їх чинив на південні кордони Речі Посполитої Кантемир – вождь білгородської орди ногайців (“ізмайльські татари”), про акції запорожців у відповідь (морські походи). Тут хроніст пояснював незрозумілі рядовому польському читачеві українські слова, як от: “судна – козацькі човни”. Хоча про Боспор і Дарданелли і в ті часи було

написано багато, тільки Твардовський на підставі особистих вражень підкреслив, що “з обох боків (Дарданелл) варта стереже дві величезні вежі з наготовленими гарматами – насамперед для козаків”. Це – замки на березі Босфору “Румель Есса” (Румеліхисар) і “Натоль Есса”, у яких двічі сидів у в’язниці князь Самійло Корецький. Твардовський описав і бачений власними очима гак, на котрому загинув Дмитро Вишневецький – “Байда” (96, с. 184). Говориться тут і про самовільний морський похід запорозьких низів, які, незважаючи на рішення старшини, вийшли на море на семи човнах і взяли курс на Грузію, дійшли аж до персидських кордонів, куди взагалі за словами поета “козаки часто нападають”. Достовірність цієї унікальної інформації підтверджують спорадичні відомості інших джерел про контакти Війська Запорозького з персидським шахом в часи Сагайдачного (106). Твардовський вказує також, що Сигізмунд III послав тоді до запорожців свого посла Белецького, вимагаючи від них припинення морських походів. Згадуючи про цю місію, хроніст згадує і про переговори Белецького зі спадкоємцем померлого гетьмана Сагайдачного – Голубом, якого чомусь називає не Остафієм, а Костянтином. З інших джерел відомо, що Ян Белецький разом з Томашем Шимковичем та Тибурцієм Злотницьким вів переговори з Сагайдачним у жовтні 1619 р. Але тут видно йдеться про іншу місію Белецького до Києва (січень 1622 р.) або на Січ після 1622 р. (96, с. 57; 38).

Твардовський завжди цікавився Сходом та взаємовідносинами з ним християнської Європи. Саме він був одним з перших у польській історіографії, хто звернувся до дуже гострої на той час проблеми потурнаків. Він відзначив головну причину цього явища – хижачькі наскоки ординців на Річ Посполиту. У “Легації” він описав зокрема татарські наскоки 20-х рр. XVII ст., коли орда Кучманським шляхом вдарила на Бушу, Ямпіль, на Поділля та Волинь (96, с. 61, 62, 98). Поет свідчить, що він на власні очі бачив у Османській імперії масу українських невільників, “недавно взятих у полон”, а ними ведеться торгівля на турецьких базарах. Особливо він наголосив на поразці під Цоцорою (1620 р.) коронного війська, коли багато вояків

потрапили у полон, а значна їх частина опинилась у неволі аж під Трапезундом (96, с. 205, 40; 199, с. 374). Тяжкі умови неволі призводили до того, що частина полонених приймала іслам, причому дехто з потурнаків досягав високого становища в Османській імперії. Увагу Твардовського привернули долі знаменитої Роксолани та Абази Мехмед-паші, про яких він розповів не тільки на основі відомих джерел, але й з незбережених, вірогідно – з усних свідчень. Отже Мехмед-паша був русином-українцем за походженням, а його християнське ім'я – Іван. У турків же він звався Абаза. Тривалий час він знаходився на галері високопоставленого діяча імперії Галі-паші і багато разів плавав з ним Егейським морем. Твардовський характеризував Івана-Абазу як надзвичайно дужу й мужню людину, найвищу на галері; він був настільки сильним, що самотужки міг зіштовхнути галеру з берегу в море. Іван користувався довірою турків, потім його потурчив Галі – паша, а за заслуги призначив потім пашею (точніше – бейлербеєм) міста й провінції Ерзерум у Закавказзі. З інших джерел відомо, що Абаза-паша перебував на цій посаді у 1622–1628 рр. Коли тамтешні яничари не хотіли впускати його до міста, то Абаза взяв на допомогу персидські війська, раптовим нічним штурмом оволодів містом і винищив своїх суперників так, що р. Аракс стала від крові червоною. Звідти він став чинити походи на Діярбекир (листопад 1628 р.), загрожував Анатолії, через що яничари нарікали на Галі-пашу. Останній взявся привернути свого потурнака до вірності султану. І на цьому найцікавішому місці Твардовський перервав свою розповідь (96, с. 214–217). З інших джерел відомо, що у 1628 р. Абаза-паша зазнав поразки, капітулював, але був пробачений султаном Мурадом IV і призначений ним бейлербеєм Боснії, пізніше – Силістрії. Саме Абаза-паша загрожував південним кордонам Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст. і для протидії йому ходив у похід покровитель Твардовського князь Я. Вишневецький (про це Твардовський згадує у поемі “Князь Януш Вишневецький”). Лише смерть Абаза – паші у 1634 р. не дозволила туркам розпочати нову війну проти Речі Посполитої.

Знаменитій Роксолані та її чоловіку турецькому султану Сулейману II Твардовський присвятив ще більшу увагу – 8 сторінок тексту “Легації” (196, с. 224–231). Про цей сюжет докладно розповідається у одній з наших статей (178), тому тут викладемо лише основні висновки та спостереження. Твардовський розповів спочатку про листа короля Сигізмунда I до Сулеймана II, про його передачу за адресою польським послом Опалінським. Останній на аудієнції бачив його Роксолану, “сестру” короля (як відомо, у взаємному листуванні монарші особи нерідко називали себе братами, але Твардовський стверджує, що саме так говорив про її походження султан Сулейман). Нижче Твардовський пояснює, що такі заходи Сулеймана були потрібні для легітимізації його шлюбу з Роксоланою, тому султан безпідставно приписував їй королівське походження, а Сигізмунда I іменував “своїм швагром”. Насправді ж Роксолана, як підкреслював Твардовський, “була дочкою незначного попа з Рогатина, яка була віддана як невільниця до сералю”. На полях напроти даної звістки Твардовський додав: “Ця королівська сестра була русинкою з Рогатина, звідки й дісталася до такого становища. Про неї подається коротка історія, приклад незвичайних і щасливих жінок.” Таким чином, саме Твардовський першим навів унікальні дані про українське походження Роксолани і відзначив, що вона була попівною з Рогатина. Він очевидно спирався при цьому на свідчення вищезгаданого Опалінського. Ці дані поза сумнівом є достовірними, оскільки польський уряд ретельно перевіряв інформацію про нібито спорідненість Роксолани з королем і встановив у даному випадку істину.

У подальшій розповіді Твардовський підкреслив, що Сулейман уподобав Роксолану за вроду, а далі навів звістку, на яку не звернув уваги навіть видатний український орієнталіст А. Ю. Кримський (136, с. 201, 208). Згідно з нею у Роксолани, крім Селіма, був і другий син (Баязет). Роксолана прагнула зберегти турецький престол за одним із них (у разі смерті чоловіка), відтіснивши пасинків, насамперед Мустафу, мати котрого, як вважає Твардовський всупереч поширеній думці була не

черкешенкою, але “босфорянкою”, тобто жителькою Стамбулу. Щоправда, як свідчить український історик Ф. Г. Туранли, посилаючись на “Турецьку енциклопедію”, у Роксолани від Сулеймана II було всього семеро дітей (6 синів і дочка Мігрімаг, яка вийшла заміж за великого візира Рустам-пашу) (181; 154). Твардовський відзначив, що ця “русинка ламає оттоманське право, але (ламає) щасливо” завдяки коханню та її “прихованим чарам” щодо старіючого султана, який лякав своїм іменем усіх від Євфрату до Атлантичного океану. Про те, що Роксолана нібито причаровувала Сулеймана, часто згадувалось у різних джерелах, наприклад у донесеннях австрійського посла до Туреччини Бузбека (1522–1592 рр.), хроніста Буасара, навіть називали на ймення двох жінок, котрі постачали Роксолані любовний талісман (кісточку). У творі Твардовського зафіксована звістка про те, що саме завдяки визнанню Роксолани законною дружиною, ще й королівської крові, Сулейман не нападав на Польщу, навіть було укладено міцний мир між Польсько-литовською державою та Османською імперією, що існував понад 30 років. Хоча “походи наших часто його драгували”, однак султан за словами поета-хроніста “лежав як лев, якого погладжують, а в його гриві спав, награвшись, песик”. Ця звістка набула особливої популярності в українській історіографії, але є легендарною, оскільки в історичних джерелах зафіксовано чимало даних про турецько-татарські наскоки на землі Речі Посполитої, насамперед на Україну (118, с. 97–99).

Твардовський повторив також відому версію, за котрою Роксолана разом з великим візиром Рустамом (Рустем-паша) представила перед султаном Мустафу як зрадника. Деякі оригінальні деталі можна побачити у подальшому викладі хроніста: султан послав за Мустафою євнухів з наказом прибути до нього, султанські слуги-вбивці напали ззаду на Мустафу, як тільки він увійшов до батьківського намету і там задушили його тятивою. Після цього султанські посіпаки за наказом Сулеймана винесли з намету тіло Мустафи на килимі, щоб всі його побачили, через що потім виникло повстання, бо Мустафу “через брехливе звинувачення погубив шалений старець”. Твардов-

ський подає далі дуже важливі дані про викликаний Роксоланою конфлікт між її синами, за його даними Роксолана по смерті була похована “у своїй мечеті” в Стамбулі. Насамкінець Твардовський згадав про мирні договори Сулеймана II з Польщею, які згадували під час польсько-турецьких переговорів 1623 р., учасником яких він був він сам.

Таким чином, С. Твардовський приділив у своїх творах велику увагу потурнакам, особливо Роксолані, а його розповідь містить у собі ряд оригінальних звісток. Багато в чому завдяки С. Твардовському історія Роксолани, султанши – українки, набула значної популярності в польській та українській історіографії та літературі XVII–XIX ст.

Торкнувся поет-хроніст і участі запорожців у смоленському поході короля Сигізмунда III (1611 р.), польсько-шведській війні 1626–1629 рр. та Смоленській війні 1632–1634 р. (98). За словами Твардовського король Сигізмунд III у 1626 р. прагнув закликати запорожців з України (“z Ukrainy”) на береги Двини, щоб вони, наробивши човнів із “жмудських ясенів”, виявили себе і “на тамтешній воді”. (Хоча лунали й голоси проти участі козаків на цьому театрі дій, однак їхня частина успішно діяла в Прибалтиці і на Балтійському морі, про що свідчать деякі джерела). Король хотів також відвернути козаків від походів на Чорне море, нападів на Кафу і турецькі галери, позбавити турків приводу до війни і зменшити небезпеку з боку ординців, але безрезультатно, як вказував і сам Твардовський. “Ліхтарик” на полях дещо доповнює інформацію основного тексту: “Лист був щодо цього до короля його мостів, на котрий була дана відповідь; якби їм (*запорожцям* – *I. T.*) довелося б йти через Литву, то через це литовські пани мали б зазнати шкоди” (96, с. 51). Наприкінці твору Твардовський стисло переказав ту частину реляції Збараського, адресовану королеві, у якій керівник посольства радив зокрема “ні в якому разі не рухати їх (козаків) з Низу, бо вони є бичем для поганина, котрого (поганин) боїться” (96, с. 237).

Своєрідною прелюдією до ґрунтовної розповіді про Національно-визвольну війну українського народу у “WD” є

згадки про національно-визвольні повстання першої половини XVII ст. (1, I, 4–5). Тут стисло згадувались битви під Кумейками і на р. Старець (1637), про угоду на Масловому Ставу (1638), внаслідок якої настав “золотий спокій” (золотий мир). Пізніше, оплакуючи смерть Владислава, в часи якого був “золотий вік”, Твардовський порівнює його з міфічним Ахіллом, який міг би швидко приборкати “зухвалого бунтівника”, як колись Сулиму та “гордих Павлюків” (чомуś у множині!) (1, I, с. 12–13). Дані про повстання дещо доповнюються “Катафалком”, у котрому йдеться про поразку під Кумейками, внаслідок якої “старий зрадник Хмельницький” підписав умови миру, але не думав їх притримуватися (34, с. 55). Наскільки відомо, умови миру були підписані на Масловому Ставі у 1638 р. (уже після поразки повстанців Острянина) і саме їх підписав Хмельницький. Отже, звістка про підписання ним якогось договору у 1637 р. є очевидно помилковою.

Далі Твардовський знову звертається до особи Богдана Хмельницького і вказує, що той з однопумцями втік на конях на Запорожжя і зав’язав листування з Потоцьким, виправдовуючи свої вчинки і скаржачись на свого особистого ворога – шляхтича Чаплинського. Між іншим збереглися два реальних листа козацького гетьмана до М. Потоцького, писані з Запорожжя 13 (3).03.1648 р. (45, с. 23–31), які свідчать, що Твардовський кількома словами досить точно передав їхній головний зміст. Цими листами він за словами хроніста затримав Потоцького, а сам тим часом вирушив до орди і запропонував ханові (Ісламу-Гірею III) укласти військовий союз. Унікальним у цьому зв’язку є цей фрагмент “WD”, де Хмельницький не тільки пригадує історичний прецедент – козацько-татарський союз 1625 р., але й свою участь у даній акції:

*“Gdzie wspomniwszy tatarom przeszłe swe akkordy
I posielki dodane ich Sangierejowi”*

тобто: “Згадавши свої з татарами колишні угоди і допомогу, дану ними Шан-Гірею”. Якщо Твардовський тут не помиляється, то це є свідченням безпосередньої участі Богдана Хмельниць-

кого в укладенні військового союзу запорожців з кримськими татарами в особі калги – солтана Шахін-Гірея (брата скинутого перед цим кримського хана Мухамед-Гірея III) на о. Каратепе у пониззі Дніпра 3.01.1625 р. (за новим стилем) і поході на Крим запорожців на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком у травні 1628 р.

Таким чином, у “WD” та “Легації” міститься ряд оригінальних звісток з історії України XVI – першої третини XVII ст., серед яких трапляються унікальні (про походження Абаза-паші та Роксолани, про участь Б. Хмельницького в укладенні козацько-татарського союзу 1625 р.).

IV. 2. Оригінальні звістки “Wojny domowej” з історії першого етапу Національно-визвольної війни українського народу (1648–1649 рр.)

Як уже говорилося, в центрі уваги “WD” постійно перебуває Національно-визвольна війна українського народу або, як її визначає Твардовський “громадянська війна”, тобто повстання селян проти своїх панів. Оскільки про причини й привід до повстання як їх розумів хроніст, говорилося вище, звернімося безпосередньо до висвітлення ним ходу подій. Слід підкреслити, що Твардовський, як і переважна більшість тогочасних польських публіцистів, особливу увагу звертає на початковий період Національно-визвольної війни (1648–1649 рр.). Пізніше, коли війна затягнеться, а Річ Посполита буде змушена вести боротьбу і на інших фронтах, хроніст переключиться на події польсько-російської, польсько-шведської, польсько-трансильванської війн, тому його увага до України значно зменшиться. Саме з цієї причини даний параграф нашого дисертаційного дослідження є найбільшим у IV розділі.

До головних його сюжетів належать насамперед перші значні битви Національно-визвольної війни – Жовтоводська та Корсунська, що відбулися відповідно 16 і 26. 05.1648 р. Про них Твардовський писав, спираючись на усні та писемні свідчення

очевидців, бо сам в цей момент перебував у власній маєтності Зарубинці на Тернопільщині. Даний опис займає у “WD” 5 сторінок (1, I, с. 7–11) і є пов’язаним з розповіддю про початок Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (1, I, с. 5–6), про що мова вже йшла вище. Оскільки ми вже писали про висвітлення Твардовським цих битв у своїх статтях (172; 173), то тут обмежимося лише вказівкою на деякі важливі звістки. Про Жовтоводську битву поет писав, спираючись на усні та писемні свідчення очевидців, бо сам в цей момент перебував у власній маєтності Зарубинці на Тернопільщині. Цей опис займає у хроніці небагато місця, менше сторінки, зате він міцно пов’язаний з розповіддю про початок Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Твардовський у даному місці уникає аналізу причин Національно-визвольної війни, яку він трактує як війну громадянську, а свою увагу концентрує на приводі до цієї війни. За його словами тоді (у даному контексті – наприкінці XVI ст.) у цьому регіоні виникають староства Речі Посполитої, в т.ч. й “Чигирин”. Поблизу Чигиринна “якийсь Хмельницький” (хроніст не розрізняє діянь Михайла Хмельницького, який заснував Чигирин і Суботів, та його сина Богдана) мав свій хутір. Далі йде стисла, але цікава характеристика Богдана Хмельницького, досить значного козака, який “знав і війну, і письмо”, був відомий у Війську Запорізькому, внаслідок чого “роздувся надмірною пихою” (тут чітко видно негативне ставлення Твардовського і до Богдана Хмельницького, і до Національно-визвольної війни українського народу). Хроніст відзначає підготовку короля Владислава IV до війни проти Османської імперії, у зв’язку з чим він мав контакти з Хмельницьким, причому король давав йому великі повноваження, навіть “всю морську армаду”. Далі натякається на те, що за свої заслуги Хмельницький отримав багато землі, говориться про заселення його слободи, а заздрісник Чаплинський не міг змиритися з багатством “селянина”. Чаплинський добився того, що ці землі Хмельницького були передані йому, що він (Чаплинський) міг заснувати там свої міста. Коли ж Хмельницький почав з ним зноситися через свою

кривду, то потрапив на кілька днів у тюрму і не знав, що чинити далі, не маючи покровителя. Коли ж у нього забрали дружину, це змусило Хмельницького взятися за шаблю. Твардовський цитує тут історичні слова, сказані вождем українських повстанців: “Живе Бог! І козацька не вмерла мати (Zyje Bóg! I kozacka nie umarła matka)”. З цього моменту Хмельницький почав готувати змову, але вість про це дійшла до великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. З наказу останнього було послано листа до переяславського полковника Кричевського, що він арештував Хмельницького. Але Кричевський попередив Хмельницького про небезпеку і навіть показав йому листа коронного гетьмана.

Тут поет-хроніст робить невеликий риторичний відступ. Він нарікає на Потоцького, який недооцінив небезпеки, запитує у нього, чому він не завалив Хмельницького Сизифовим каменем, не закував його у потрійні кайдани, не згноїв у тюрмі. Якби Потоцький так вчинив, тоді б Речі Посполитій було б легше, а так у неї заплакані очі, вона через сльози й світу не бачить, бо Хмельницький випустив з Еребу (підземного царства у давньогрецькій міфології) еріній Тисифону та Мегеру (богинь помсти та гніву у давньогрецькій міфології); внаслідок чого наче пекло відкрилося.

Отже під час переговорів з ханом, останній дуже здивувався цій пропозиції Хмельницького, бо за словами Твардовського “швидше можна поспалити вогонь з водою”, але вождь повстання переконав його, залишивши в заложниках сина (Тимоша Хмельницького) і поклявшись на шаблі на вірність союзу. Тоді хан погодився на це, пригадавши, що Річ Посполита заборгувала йому данину (“упоминки”) і наказав приготувати загін у 7 тис. татар на допомогу повстанцям. Сам же хан обіцяв прибути пізніше, коли з півночі підійдуть війська.

Потоцький вирушив до України (“w Ukrainę”). Цікаво, що тут і далі Твардовський вживає термін “Україна”, (при цьому він має на увазі переважно Наддніпрянщину). Коронний гетьман не міг одразу придушити повстання на Низу, бо зима була з відлигами і шляхи були небезпечними. Тому йому довелося пробути весь Великий піст у Черкасах і зустріти там Великдень.

Тільки після того як скресла крига і зійшла трава, Потоцький послав Дніпром на байдаках 5 тисяч реєстрових козаків на Низ, а із своїм сином (Стефаном Потоцьким) послав суходолом 2 тисячі добірних добровольців, взявши з них присягу на вірність. Сам же мав поспішити за сином і дістався Корсуня. На дії великого коронного гетьмана нарікали деякі особи з його оточення, бо він і так мале своє військо розірвав на три частини; що він зайшов так далеко, що він не має ні вістей про ворога, ні “язика”.

Між тим прийшли одна за другою новини, що Богдан Хмельницький уже поставив свого сина (Тимоша) з татарами десь на Жовтій Воді і що реєстровці раптово збунтувались і потопили свою старшину разом з їхніми військовими відзнаками у дніпровій воді (йдеться про повстання біля Кам'яного Затону). Почувши про це, “наші драгуни в німецькому одязі” (йдеться про українців) цілим крилом відірвались від коронного війська і перейшли на бік Хмельницького і доля війська того Речі Посполитої, яке дійшло суходолом до Жовтих Вод, була вирішена. Тут звістка подана майже тотожно з “Катафалком”, який пише про зраду “руських драгун”, “німців у Русі роблених”, які вбили “Ілляша і Клишу і Барабашенка” (Клиша якраз був у числі повстанців).

Хроніст роздумує над становищем коронного гетьмана, який мав визволяти з облоги сина і інших значних осіб, але цим самим він ризикував піти у явний вогонь і втратити все своє військо, на якому трималася вся Корона Польська. Однак Потоцький зважився допомогти синові і намірився йти йому на допомогу з-під Корсуня. Але на шляху до Маслового Ставу до нього прибув закривавлений шляхтич, учасник Жовтоводської битви. Він приніс звістку про поразку польського війська, тяжке поранення й смерть Стефана Потоцького, полонення комісара Яцека Шемберка та поручника Сапіги. Про інших поет чомусь не згадав, хоча серед них були високопоставлені персони, насамперед Стефан Чарнецький. Щоправда, про Чарнецького (також Шемберка, Кричевського і Олдаковського) згадує автор “Катафалка”. Додамо, що про смерть С. Потоцького та інших на Жовтих Водах Твардовський згадує і в “Катафалці”.

Цією звісткою обидва коронні гетьмани (згаданий М. Потоцький і польний гетьман коронний Марцін Калиновський) були дуже стривожені, тим більше, що до них самих підходили українські повстанці. Далі поет-хроніст повів розповідь про битву під Корсунем та охоплення повстанням всієї України.

Як бачимо, Твардовський дуже стисло змальовує Жовтоводську битву і припускається хронологічних неточностей. Однак загальна її картина передана досить точно. Слід сказати, що “Громадянська війна” була дуже популярна серед польських та українських літописців та істориків XVII–XIX ст. і тому факти, наведені Твардовським, непогано відомі з других рук. Досить вказати наприклад на Самійла Величка, в розповідь якого про Жовтоводську битву увійшов майже повністю текст “Громадянської війни”, за винятком деяких деталей (насамперед вищезгаданої унікальної звістки про участь Б. Хмельницького в укладенні союзу з Кримом у 1625 р. і поході на Крим 1628 р.).

Довідавшись пізніше про поразку на Жовтих Водах обидва коронні гетьмани (згаданий М. Потоцький і польний гетьман коронний Марцін Калиновський) були дуже стривожені. Вони вчинили раду, на якій було вирішено з огляду на переважаючі сили повстанців повернутись до Корсуня. При цьому Твардовський влучно натякнув на бездарність польських командувачів, які добре будували повітряні замки у власній фантазії, але останні “злим подихом легко розвіє вітер”. На світанку 26 травня (насправді – 24 травня) орда, “як хмара... наче спущена згряя” вдарила з одного боку, а з другого ринули величезною масою “чернь і козаки від міста”, тобто від Корсуня, які, здавалось, мало не завалили саме небо. Але взяти табір їм не вдалося, бо на перешкоді став вал, що його встигли насипати за ніч поляки. Бій тривав і наступного дня. Далі Твардовський згадує про полоненого повстанця, який на його думку був умисно засланий до польського табору. Той налякав гетьманів звісткою про підхід протягом кількох днів понад 100 тисяч орди, яку ведуть з мурза Тугай бей та кримський хан Іслам-Гірей III. На гетьманів напав тяжкий страх і “вітронога тривога” і цей стан поет влучно порівняв з несподіваним морозом, який винищує

цвіт і все, що є в садку і у винограднику. Хоча Потоцький і Калиновський мали добре місце для оборони й необхідні для цього засоби, вони вирішили відступати, боячись, що у такій облозі забракне провіанту. Увечері вони вирішили відступати із своїм табором, маючи за провідника цього ж полоненого козака. “Катафалк” доповнює ці відомості важливою деталлю: повстанці умисно відправили до коронних гетьманів “зрадника Маличенка”, щоб той завів їх у засідку! (1, I, с. 56; 34, арк. 2 зв.). Цього імені не подає жодне джерело, а деякі з них говорять, що цим козаком був Самійло Зарудний (майбутній генеральний суддя). Відступ було так організовано, що піхота з своїми капітанами та челядь, маючи багато мушкетів, були під захистом восьми рядів возів та ридванів, а на флангах табір боронила кіннота. Потоцький і Калиновський командували різними флангами, поділивши між собою військо порівну.

Під час відступу польське військо знову опинилось під ударами з боку повстанців, а вранці, коли припекло сонце, настала розв’язка. Коли польський табір переходив з одного пагорба до іншого, він опинився у болотистій долині між ними. Твардовський покладає провину за це на зрадливого провідника. Тоді вози розтяглися: одні підіймалися на пагорб, другі ще спускалися, а треті з труднощами долали багнюку в долині. Між тим повстанці зробили засіки в навколишньому лісі, перекопали рови на шляху і разом з татарами посилили тиск на табір. Їм вдалося прорвати оборону поляків і в цю дірку потужно вдарили татари. Твардовський порівнює цей момент у битві з діркою в греблі, яку робить весняна повінь, внаслідок чого потік води з переповненого ставу руйнує й топить все на своєму шляху (“біда тим, кого в домі застане, бо втекти неможливо нікому”). Калиновський бився тоді на лівому фланзі, але будучи пораненим і побачивши справу програюю, капітулював. За ним це вчинив і Потоцький, з котрим у полон потрапило ряд високопоставлених осіб: Сенявський, також “обидві військові урядники” Бегановський та Яскульський, “старші ротмістри” Одживольський і Балабан (1, I, с. 57). Автор “Катафалку” пише про “нову зраду таких же руських драгунів” (с. 57).

Джури й челядники, прагнучи врятуватись, сіли на панських коней й кинулись тікати, але їх у лісах та на луках половили селяни. Вдалося втекти тільки полковнику Корицькому з чималим загonom. Значніші полонені дісталися татарам, а козаки задовольнилися здобиччю з численних возів та вбитих ворогів. Перемога була настільки вражаючою, що повстанці навіть не поспішали розвивати успіх і Б. Хмельницький зупинився у Білій Церкві. Твардовський не міг зрозуміти дій повстанців, які чи то боялись йти проти короля Владислава IV, чи то чекали на підхід нових загонів. Згідно з “WD” під Корсунем поляків було близько 7 тис., а повстанців з татарами – 15 тис. Це була невелика різниця на думку поета, тим більше, що в свій час один поляк перемагав десяток ворогів. Тоді на думку Твардовського полякам давали силу духу небеса, але тепер вони їх чомусь покинули. Стисло торкнувся хроніст і наслідків битви, через яку занепав моральний дух поляків, тим більше, що у Меречі помер король Владислав. Хроніст із сумом констатував, що колись у польському війську були славні полководці – Жолкевські, Вишневецькі, Конецпольський, а тепер “людей повно, але вибрати нема кого”. Ця думка перегукується із відомими словами Б. Хмельницького, сказаними у Переяславі в лютому 1649 р.: раніше були Жолкевські і Конецпольські, а тепер Тжоржевські та Зайончковські (натяк на боягузливість поляків).

Отже, Твардовський стисло, з погрішностями у хронології, але досить точно, змалював Жовтоводську та Корсунську битви, подав і деякі оригінальні деталі (про 8 рядів возів польського табору, про те, що польська кіннота, спішившись, передала своїх коней “хлоп’ятам”, тобто джурам і т.д.). Його розповідь майже повністю увійшла до літопису Самійла Величка (40, с. 54–68), тому згадані факти добре відомі в українській історіографії. Поруч з цим Величко використовував якесь незнане джерело, завдяки чому його розповідь про Корсунську битву була висвітлена повніше і об’єктивніше.

Далі Твардовський розповідає про те, як повстання охоплює всю Україну і про панічну втечу шляхти на захід. У цьому його оповідання має чимало спільного з численними листами та

“новинами”, створеними у шляхетському середовищі. Їх чимало видано, чимало зберігається в рукописах, як от: лист А. Киселя до Є. Оссолінського (літо 1648 р.). Хроніст також всіляко розписує жорстокість повстанців і татар, про взяття військами Кривоноса Красного, Шаргорода, Брацлава, Вінниці, особливо Тульчина (Нестервара). Тульчин було взято полковниками Ганжою та Остапом (Іванським). Після цього Твардовський поставив у центрі своєї розповіді князя Ярему Вишневецького, якого робить найголовнішим героєм “WD”. Описується як князь відступає на правий бік Дніпра, вступає у бої з Кривоносом під Махнівкою, Полонним і Старокостянтиним, згадується про загибель козацького полковника Полуяна. Оскільки дані звістки детально переповів М. С. Грушевський (1, I, с. 12–23; 114, ч. 3, с. 29, 37–42, 54–57), то нема потреби зупинятися на них. Описана тут картина в цілому узгоджується зі свідченнями інших джерел (77, с. 238–246; 28; 29), але представлена хроністом мотивація дій князя, які відмітив М. Грушевський, є малоправдоподібною. Важливим є також опис мобілізаційних заходів Вишневецького, які дозволяють припустити, що Твардовський використав якесь джерело, створене в оточенні князя. Саме звідти поет-хроніст запозичив ряд оригінальних звісток: князь йде спочатку до Вишневця, де йому назустріч вийшло трохи “домашніх і приятелів”, з ними він взяв курс до Шимковиць і став окремим табором; сюди прибули і його молоді племінники “з великим гроном” вояків; подана явно завищена чисельність повстанської армії (300 тис.!), тощо. М. С. Грушевський мав цілковиту рацію і тоді, коли вказав на плутанину у розповіді поета-хроніста про бої під Старокостянтиним і що в основі повідомлення про взяття повстанцями Бару лежить видно якась “новина з Поділля”, про яку згадує сам Твардовський. (1, I, с. 24–26). З розповіді Твардовського про подальші події привертає увагу звістка про проведену Вишневецьким військову раду у Збаражі, намір Хмельницького вдарити після взяття Бару на Кам’янець-Подільський, у чому повстанцям мали допомогти подільські опришки; контрастуючий опис польського та українського військ (перше – в золоті й сріблі, друге – має лише

“самопали, ремні, конопляні попруги, дери, гуньки, киндяки і погані серм’яги”); про концентрацію обох військ під Пилявцями, опис самих Пилявець.

Вище говорилось про причини зацікавлення Твардовського Пилявецькою битвою. Це викликало своєрідний її опис у “WD”, де розповідається не стільки про хід битви, скільки про недоліки й вади польського командування, підмічені хроністом досить точно. Загальна картина подій в цілому відповідає описам інших джерел, наприклад листу В. М’ясківського до сина від 27.09.1648 р. (30), і не випадково Грушевський відводить “WD” важливе місце у своїй реконструкції Пилявецької битви (114, ч. 3, с. 67–77). Зі свого боку відзначимо одну важливу звістку Твардовського: вожді польського війська не могли довідатись про сили й наміри повстанців, тим більше, що поле битви вкрив густий туман. В цей момент у повстанському таборі піднявся страшний шум і салюти з гармат, що свідчило начебто про прибуття хана. Це підтвердив і взятий у полон молдаванами князя Вишневецького православний священник. Це викликало паніку в лавах польського війська. А коли в бій з криками “алла” пішла орда, це й стало вирішальним моментом в ході битви. Насправді ж, як підкреслює Твардовський, це була тільки хитрість Хмельницького, бо ординців було всього 4 тис. мало, а їхню роль виконували перевдягнені козаки (1, I, с. 29–31). Врешті, описом Пилявецької битви кінчається перша книга “WD”.

Подальший виклад подій “WD” стосується переможного походу української армії Хмельницького до берегів Вісли. Твардовському видно неприємно було описувати ворожі успіхи і тому він обмежився загальними відомостями, які активно використав той же Грушевський (1, I, с. 35–41, 114, ч. 3, 77–88, 104, 107). Однак тут є деякі важливі звістки, які варто навести. Так, коли гетьман рушив на Львів, то в інші боки він відправив “Півкожухи, Небаби, Тиші і Нечаї з незліченними полками” (хроніст презирливо пише про цих видатних полковників у множині), а “десь у Поліссі обізвався Немирич і щоденно прибуває все більше свавільних куп розгнужданого хлопства вже від Стиру й Бугу”. Під час облоги Львова Хмельницький,

“жаліючи перетворення міста в руїни”, заборонив бити по ньому “з великих гармат” (1, I, с. 36–37).

Розповідь про кампанію 1649 р. Твардовський розпочинає з того, що наводить думки урядових кіл Речі Посполитої про спосіб вирішення українського питання: воювати чи миритися. Врешті призначили мирне посольство на чолі з Адамом Киселем, яке прибуло у Переяслав. Твардовський засвідчив активні дипломатичні зносини Гетьманщини, особливо з Трансільванією, Московською державою і Османською імперією. Хмельницький добивався, щоб вони створили разом антипольську лігу і щоб визнали його єдиновладним князем “землі Руської”, а “Київ за княжу ...столицю”. Нижче, при описі Зборівської битви Твардовський навів важливі відомості, згідно з якими Хмельницький, “бунтуючи селян”, вступав у зносини з іншими державами, “навіть від турка він взяв інший прапор”, замість королівського, писався не “військовим гетьманом”, а “монархом і східним паном” (слова “східний пан” тут мають розумітися видно як “православний повелитель”). Якщо згадати, що вже з кінця 1648 р. Богдана Хмельницького в Україні називали “єдиновладцем і самодержцем”, “князем Русі та Молдавії”, поминали як монарха на богослужіннях і т.д. (146, с. 30), то сумніватися у достовірності свідчень Твардовського не доводиться. У самій же Україні чернь “не тільки військовим в голос гетьманом, але вітала його новим Спасителем Русі всієї вітала” (1, I, с. 42–45).

Тут треба зробити невеликий відступ. Головну увагу Твардовський природно звертав на події в самій Україні, де був головний театр воєнних дій. До того ж він як уродженець Великопольщі, цікавився насамперед тим, що стосується Корони Польської. І все ж у “WD” згадується час від часу і про події, що відбувалися на території Великого князівства Литовського, тобто на власне литовських та білоруських землях. Слід відзначити, що найзначніші сюжети (їх всього три) (1, I, с. 99–103) з історії ВКЛ цього часу стосуються південно-східних землях Білорусі, насамперед у Речиці та Лоеві.

Перший сюжет – це стислий опис повстання у Білорусі, коли повстанці увійшли “в Білу Русь (Białą Ruś) і Полісся”,

взяли Гомель, Стародуб, Кобрин, Вісніч, Брест-Литовський, “а обложений Бихов ледве оборонився”. Твардовський стисло розповідає про запеклу боротьбу, яка точилася за Слуцьк, Пінськ, тощо, загибель повстанського вождя Гладкого, а потім розповідає про каральний похід литовського гетьмана Я. Радзивила, згадує про взяття останнім Бобруйська та Мозиря (зима 1648/1649 рр.). Другий і третій білоруські сюжети “Громадянської війни” є найважливішими. Вони стосуються битви під Загалем (17.06.1649) і Лоевом (31.07.1649), які знайшли своє відображення в історичній літературі (138). Цікаво, що Твардовський єдиний з хроністів називає цю битву не Лоївською, а Речицькою (заголовок на полях так і звучить: “Walna z nim pod Rzeczycą potrzeba litewska”), очевидно маючи на увазі, що битва ця по великому рахунку велася за Речицю. Взагалі опис обох битв не містить у собі суттєвих відмінностей від хроніки Й. Пасторія, що послужила тут Твардовському за джерело. Пасторій у свою чергу спирався на листи, писані одразу після Лоївської битви Я. Радзивилом і розіслані ним королеві, представникам уряду Речі Посполитої, шляхті всіх повітів ВКЛ. Можливо якісь дані потрапили до Твардовського від командирів частин німецьких найманців. Тут є ряд оригінальних деталей, котрі дозволяють уточнити хід згаданих битв. Детальніше про це розповідається у одній з наших статей (177). Є ще одна важлива звістка, яка стосується поразки повстанців у липні 1651 р. і загибелі чернігівського полковника Небаби, взяття литовцями прапорів повстанців. Цю битву звичайно називають Ріпкінською, бо вона відбувалася в околицях цього українського містечка на Чернігівщині. Твардовський же твердить, що ця битва сталася під Лоевом. Очевидно перше зіткнення відбулося на березі Дніпра під Лоевом при спробі повстанців не допустити форсування ріки військами ВКЛ, а потім битва продовжилася далі від берегів Дніпра, куди прибув з підмогою сам Небаба. Хроніст додає, що Хмельницький, довідавшись про поразку тут української армії, кинув проти Радзивила та Гонсевського підмогу на чолі з полковниками Антоном (Ждановичем) та Филоном Гаркушею.

Дуже велике місце у “WD” Твардовський відвів кульмінаційним моментам кампанії 1649 р. – битвам під Збаражем (її він

розцінює як переможну для Речі Посполитої) і Зборовим. Висвітленню облоги Збаража від самого її початку до завершення Гвардовський присвятив майже половину другої частини I-ої книги “WD”, а саме: сторінки 52–77, звертається до неї і у третій частині, коли розповідає про події напередодні, під час і після укладення Зборівського миру 18.08.1649 р. (с. 94–99), отже весь цей опис охоплює 30 сторінок. При описі облоги (з польської точки зору – оборони) Збаража, Твардовський спирався на згадані вище поетичні твори В. Радванського, М. Фрикача, М. Кучваревича і хроніку Й. Пасторія, вірогідно й деякі інші. Оскільки дана частина “WD” є цілком компілятивною, то оригінальних звісток тут не так уже й багато. Нерідко це лише деталі, які уточнюють виклад подій. Однак в деяких випадках маємо розгорнуті оригінальні звістки, джерело яких невідоме. Саме тут видно були використані особисті враження автора і свідчення очевидців. Саме тут Твардовський наводить картину тяжкого голоду й хвороб, що запанували у обложеному польському таборі і його опис є чи не найповнішим. Він збігається в головних рисах з даними українських літописців, насамперед Г. Грабянки. Варто навести хоча б уривок з даного фрагменту “WD”:

*“**(Жовніри)** мусили пити ці води, котрі були
Заражені смердючою червою, які точили кров
Разом з повзаючими робаками, мерзеним гноєм [...]
Нечувано високо підскочили ціни.
Так, що найгіршого борцю за таляр одному
Мала бути порція, а як же голодного
Вона мала б нагодувати? [...]
[...] йшов голод з одного боку,
Невгамовна спрага з іншого, безкінечний
Труд, постійне неспання; це людського життя
Найголовніші тирани, вже й охота
І руки опускались, і всі способи
До подальшої оборони. А звідти й хвороби,
Зародившись жорстокі, і мерзенна зараза
З нещасть, що носились у повітрі, вони робили жалюгідний вид
Всьому табору [...]”*

(1, I, с. 70).

Оборону Збаража Твардовський трактує як завершальний етап наступу коронного війська навесні 1649 р. на схід. Коли наступ було зупинено внаслідок підходу головних сил армії Богдана Хмельницького, Фірлей відступив до Чолганського Кам'я (це сталося до 29 червня), а звідти – до Збаража, щоб швидше дістатися поміч від короля. Тут у “WD” бачимо досить детальний опис міста й замку, який охоплює майже півсторінки. До нього тематично прилягає подальший опис, який зображує вже руїну міста внаслідок воєнних дій і його вигляд в кінці облоги (1, I, с. 52, 76–77; 46, с. 234).

Далі Твардовський розповідає про короткий період відносного спокою, коли Фірлей чекав на ворога і обмежувався посылкою розвідувальних загонів, щоб захопити “язика”, причому ці спроби виявились безуспішними. Про невдачу роз’їздів Душинського, Сераковського і Пігловського, про лихе знамення (удар блискавки у прапор Фірлея). Твардовський знайшов інформацію у поемі М. Кучваревича та у щоденниках з описом битви (63, с. 183; 46, с. 249; 85, с. 255; 82, с. 135). Однак у “WD” подані точніші дані щодо втрат польського війська, оригінальною є думка автора про якісь ворожі чари, що ними був викликаний удар блискавки. Є й важливіші оригінальні звістки: роз’їзд Гулевича, у складі якого були молдавани, вночі натрапив на татар; молдавани покинули свого командира і Гулевич з кількома челядниками мусив добиратися до своїх, ризикуючи потрапити у полон (1, I, с. 53); свідчення про занепад духу польського війська і заворушення серед джур і челядників, які вже подумували про перехід на бік Хмельницького. Останнє можливо було відзначене Твардовським, щоб зайвий раз наголосити на ролі князя Вишневецького. Подальші звістки “WD” про успішні дії роз’їзду Остророга, взяття “язиків”, в т.ч. чотирьох реєстрових козаків з Гадяча, свідчення останніх про дії Хмельницького в основному збігаються з інформацією поеми Кучваревича (цей пише тільки про трьох козаків з Гадяча і про те, що Хмельницький мав прибути під Збараж у суботу, тобто 10 липня, і що він послав свої полки на Волинь) (63, с. 182–184). Але й тут є оригінальна звістка зі свідчень “язиків”,

згідно з якою Хмельницький відправив зағони у напрямку до Любліна і Львова.

Досить поверхово Твардовський описує події 10 липня (1, I, 57; 85, с. 255; 82, с. 170), коли відбувся перший бій під стінами Збаража. Тут можна знайти тільки незначні відмінності: у “WD” поляки “поправляють вали”, причому вказано на їхню кривизну і розтягненість на понад милю, на місцеположення загонів Розражевського біля ставу (у одному з щоденників констатується лише факт окопування обложених).

Першим генеральним штурмам Збаража (11 і 13 липня) Твардовський присвятив понад три сторінки (1, I, с. 58–61), але його опис є надто загальним і панегіричним. Спочатку йде яскравий опис бурі з градом, з якою порівнюється битва (вона порівнюється поетом також з “жорстокою завірюхою”, а наступ повстанців – з “морською хвилею”), потім описується мужність і вмiле командування військами регіментарів (Фірлей, Конецпольський і Остророг), Розражевського, Лянцкоронського, Собеського і звичайно ж Вишневецького (“йому найперша похвала”), серцем якого нібито “керував Бог” і який давав своєчасні накази шляхтичам Розражевському, Клодзинському, Мицельському. Твардовський під виразним впливом поеми М. Кучваревича та деяких щоденників, які описали незламність Вишневецького на військовій раді проти тих, хто хотів відступити до замку (63, с. 185–186; 82, с. 170), повторив цю сюжетну лінію і розвинув її, написав навіть вигадану промову, з якою князь начебто звернувся до слабкодушних, приписав Яремі ініціативу успішної вилазки, яку князь провів, спираючись на “лужну челядь”. Вказуючи, що польське військо втратило внаслідок пострілів з гармат “давніх ротмістрів” Раєцького (інші джерела називають Раєцького хорунжим або поручником) і Понятовського, він підкреслив, що цієї втрати не компенсує загибель і понад тисячі “цих гультяїв”, тобто повстанців. Твардовський йде тут за своїми джерелами (у даному випадку – поемою М. Кучваревича та деякими щоденниками), причому значно скоротив їхню інформацію. Прізвище ж Раєцького (видно через друкарську помилку) у “WD” перекручене: “Паєцький” замість

“Раєцький”. З поеми Кучваревича Твардовський видно запозичив звістку про те, що поляки приступили до копання нової, вужчої, лінії валів.

Небагатий фактаж, що стосується штурмів, можна знайти, крім поеми Кучваревича, у хроніці Й. Пасторія і щоденниках (85, с. 255–256; 82, с. 170; 75, с. 55–64). В останніх є між іншим і звістка, що її наводить Твардовський (обіцянка Хмельницького хану взяти Збараж і заночувати в його стінах у першу ж ніч облоги). Взагалі у цьому описі Твардовським двох штурмів є лише окремі оригінальні деталі, як от вказівка на те, що Хмельницький став табором на схід від старого замку, а хан – на півдні, “де світяться ханські розбиті намети” (1, I, с. 58).

Далі Твардовський подав розлогий опис переговорів, які проводили ханський візир Сефер Кази-ага і хорунжий коронний С. Конєцпольський, пізніше і князь Вишневецький, і на які обложені пішли, як твердить “WD”, щоб виграти час для копання нових валів. Стисло про це говориться у поемах Фрикача і Кучваревича, також (уже досить детально) і у двох щоденниках (1, I, с. 61, 63–64; 46, с. 256–257; 82, с. 138). Опис Твардовського принципово не різниться з інформацією згаданих джерел, але в них немає даних про участь Вишневецького в переговорах, звичайно нема й чергової риторичної промови, яку Твардовський вкладає в уста князя; вказується, що ці переговори тривали 5 днів, причому цей перепочинок використали й ординці. Твардовський навів важливе свідчення про брання ординцями ясиру, причому полонених вони умисно “перед нашими очима бичуючи, як бидло в’язали вузькими ремінцями”. Хмельницький же за словами Твардовського наче вовк, котрий шукає зручного приступу до кошари, раз-у-раз пробував знайти слабкі місця в польській обороні і врешті поставив новий табір біля ставу, також три нові укріплення, на котрих поставив гармати, що дуже шкодили полякам, врешті наказав привезти велику кількість таранів з близьких пасік. Поет-хроніст підкреслив, що Хмельницький вжив для штурму всіх заходів, які тільки міг “придумати людський розум”, хоча й не бачив ні Остенде, ні Бреди (ці міста славились своєю обороною проти

іспанських загарбників під час Нідерландської революції XVI ст.). Подається у “WD” також важливий і оригінальний опис розташування частин коронного війська, які обороняли Збараж, причому вказуються й прізвиська командуючих тими чи іншими частинами. Тут вказується зокрема і те, що саме місто “боронять лавники разом з міщанами” (1, I, с. 63–64).

Оскільки переговори закінчились нічим, то розпочалась підготовка до нового штурму (17 липня). Твардовський переходить одразу до опису штурму, пропускаючи події попередніх, відносно спокійних, днів. Цей опис охоплює всього кілька рядків, після чого Твардовський подає цікавий, але малодостовірний уступ про переговори хана з Хмельницьким, про погрози хана в разі невдачі взяти повстанців невільникми до Криму. Саме це начебто спонукало Хмельницького до нового штурму 19 липня. При цьому повстанці використовували “драбини, цепи, списи та інші штурмові знаряддя” і були б досягли успіху, якби не страшна злива і не зусилля Вишневецького та його племінників.

Далі йдуть важливі згадки Твардовського про козаків, які гнали перед собою чернь на штурм, про трули повстанців, котрі заповнили рів, про захоплення у полон татарами польської челяді, яка необережно вийшли в поле по траву, про Хмельницького, який вирішив хитрими листами схилити обложених до капітуляції; врешті, про новий етап переговорів, у котрому взяли участь “черкаський староста” Кисіль (Микола Кисіль – брат Адама Киселя) з двома поручниками, а з іншого боку – Хмельницький і Сефер Кази-ага, про обмін промовами з обох боків. Останній сюжет є у поемах Фрикача й Кучваревича, де він викладений навіть повніше і датований 22 липня (у деяких щоденниках – 26-о), тільки від загибелі польських послів рятує візир, а не хан, а Кисіль іменується новгородським хорунжим (1, I, 67–68; 63, с. 157–158, 190). Крім того, виклад тих самих подій у Твардовського є більш “олітературеним”, автор згадує наприклад міфічні Сциллу й Харибду. Опису подій, що передували посольству Киселя, не знаходимо у друкованих джерелах, видно Твардовський скомпонував його на підставі свідчень очевидців або джерел, які не дійшли до нашого часу.

Далі розповідається про новий тяжкий штурм 21 липня, коли повстанці оволоділи валом, але обложених врятував капітан Машицький. Його вояки відбили атаку повстанців, а тим часом надійшла підтримка від Вишневецького і Лянцкоронського. Хмельницький після цього дещо змінив тактику: повстанці стали зариватися в землю як кроти і насипали власний вал, з якого повели обстріл обложених з “гармат і ручних яничарок”, чим ще більше шкодили обложеним. Твардовський навів тут і ряд імен вбитих шляхтичів. Порівняння текстів дає підставу вважати, що автор “WD” скоротив відповідний фрагмент поеми Кучваревича (за період з 21.07. по 6.08. 1649), де детально розповідається про загибель ще більшої кількості шляхтичів (1, I, с. 68–69; 63, с. 191–195) і називає серед них майже всіх, що їх назвав Твардовський, за винятком Сажевського і Подбородинського. Поет-хроніст наводить важливі дані, описуючи те, як поляки копали треті вали, переводили хворих до замку, а повстанці прагнули відрізати воду обложеним. Опис п’яти чергових штурмів і переговорів, що велися через Зацвіліховського, містить мало фактів і є досить стислим. В цілому він покривається свідченнями інших джерел. Так, у одному з щоденників говориться про черговий тур переговорів (21 чи 26 липня), тільки вказується на участь в ньому, крім Зацвіліховського, ще й Киселя. Якщо у “WD” говориться про те, що під час успішної вилазки Вишневецьких (5 серпня), було взято 18 прапорів і 2 ханських бунчуки, то у одному з щоденників йдеться про 16 прапорів (85, с. 267, 159; 46, с. 249–259). Є дані про втрати повстанців під час п’ятого штурму (близько тисячі загиблих, п’ять полонених). Після цього штурму Хмельницький пішов на хитрість, імітуючи відступ від стін Збаража. Твардовський цитує слова, з якими він звертався до повстанців у цьому випадку: “Верни, минай...стій, від’їжджай далі..., годі, буде” (Werni, miiaj...stoj, uieźdźaj dali...hody, body”). Твардовський пише про потужні вали (“як гори”), що їх насипали повстанці (з цих валів можна було порохувати всіх обложених і докинути до них каменем), вказує на приготування нових знарядь до штурму, на те, що повстанці своїми ланцюгами

стягували вози з польських валів, тощо. Пише він і про занепад духу обложених, яких підтримав тільки князь Вишневецький і обнадійливі вісті (“авізи зі Львова” і лист, який начебто принесла до намету Вишневецького стріла з козацького табору) (1, I, с. 74–76). Це допомогло вистояти обложеним у останній період битви. Твардовський пише тут про спробу повстанців взяти місто через вириті ними підземні ходи, але вона була викрита багатими міщанами, а якийсь Бутлер своєчасно попередив про це князя Ярему.

Завершує другу частину I-ї книги “WD” цікава розповідь про вдалий вихід з обложеного Збаража шляхтича-гінця Скшетуського (1, I, с. 77), який приніс королеві вість про обложених і якого Сенкевич пізніше зробив героєм свого роману. Про цей епізод чимало писалося в польській історичній літературі (Л. Кубаля, О. Гурка, Л. Фрась, З. Ласоцький та ін.) і тут не варто повторюватися. Для нас важливим тут є той факт, що Твардовський велику увагу приділив саме Скшетуському і нічого не сказав про іншого гінця – Криштофа Стапковського. Має рацію М. Нагельський, за думкою якого “у героїчному посланцю з-під Збаража великополянин Самуель Твардовський бачить свого земляка Скшетуського, а малополянин Веспазіян Коховський звичайно Стапковського” (264, с. 162).

Завершення опису оборони Збаража подане Твардовським уже після ґрунтовної розповіді про Зборівську битву і укладення мирного договору, у третій частині I-ої книги. Тут у загальній формі підсумовуються результати довготривалої битви, причому чимало місця відведено пишномовній риторичі, а наведені факти в основному збігається з даними поем Фрикача й Кучваревича (63, с. 167–170, 200–201). Увагу привертають хіба що яскраві деталі “WD”, як от: “внаслідок потужного і щоденного обстрілу скрізь у таборі було повно ядер, наче яблук у садку або кам’яних куп” (1, I, с. 94). Має важливі відмінності від щоденників опис останньої (19 серпня) вилазки Вишневецького, яка не мала особливого успіху, бо повстанців попередив перебіжчик і вони встигли укріпити слабке місце в обороні; також і опис завершальних мирних переговорів і торгівлі “по

козацьких таборах”. Згідно з “WD” Карач-бей через сурмача у повідомленні про укладений мир додав, що “хлопи по-старому запряглися у свої панщини і звичаї, за винятком понад сорока тисяч найдобріших юнаків, які тепер будуть у реєстрі” (1, I, с. 95). Важливим є також опис повернення Хмельницького до свого табору під гарматний салют і радісні крики: “і сам їм з гори презентується Хмельницький, який мчав на гарному арабському скакуні, показуючи, що був веселим і тріумфував зі свого щастя”, а у відповідь на це обложені відкрили артилерійський вогонь і припинили його лише через 4 години з прибуттям королівського посланця Мінора. Йдеться про розчарування обложених умовами Зборівського миру і про відхід повстанців та орди з-під стін Збаража, причому вказується, що ординці захопили тільки в Ляховичах 15 тис. ясиру.

Розповідь про збаразьку облогу Твардовський завершує підрахунками втрат з обох боків, які є відверто брехливими (з українського боку загинуло начебто понад 50 тис., а з польського – лише 800 жовнів), і звістками про відступ-зі Збаража хворих і голодних жовнів (“мізерні і худі”), які з великими труднощами добирались до короля у Львові і лише тоді дістали омріяний спокій і винагороду. Потім згадує, при описі подій 1651 р., коли король збирає військо в похід під Берестечко: але не могло бути більше 20 тис., бо “ті, що витримали облогу Збаража, всі повмирали, тодішньою нуждою вражені” (1, I, с. 98–99; II, с. 12)

Таким чином, у його описі Твардовським облоги Збаража попри його компліятивний характер міститься цілий ряд оригінальних деталей, котрі уточнюють хід однієї з найбільших битв і історії України козацької доби.

Зборівська битва 1649 р. багато в чому визначила перебіг Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., отже й геополітичну ситуацію у центральній-східній частині континенту. Природно, що Твардовський присвятив їй майже половину третьої частини I-ої книги “WD”, а саме: сторінки 78–93. Щоправда, слід відзначити, що він не тільки описував події битви, але й робив розлогі риторичні відступи,

ампліфікував (поширював) текст, внаслідок чого виклад подій у ГВ виглядає надто вже “розводненим” з точки зору історика.

Третя частина I-ої книги починається звісткою про прихід короля Речі Посполитої з Любліна у Топорові, де той мав чекати на підхід посполитого рушення та значної частин коронного війська. Як відомо, саме у Топорові король видав 7.08.1649 р. універсал, яким проголосив скинення Б.Хмельницького з гетьманства і поставлення на його місці С. Забуського (46, с. 268–269), але ця спроба розколоти повстанців не вдалася. Твардовський пише про тривогу короля, який не отримував жодних звісток зі Збаража про стан обложеного там коронного війська (його очолював А. Фірлей); подає звістку про прибуття з обложеного повстанцями Збаража шляхтича Скушетуського. У цьому листі “від збаражців” (точніше від Фірлея та князя Яреми Вишневецького) містилося благання про порятунок обложених польських військ. Тоді король, не чекаючи на підхід нових військ, поспішив до Збаража, а за ним “всі руські, волинці і белжани” (тобто шляхта цих воєводств). Інші ж шляхетські війська забарилися, бо займалися сеймиками або надто довго збиралися в похід. Король спочатку дістався Каменя (точніше – Білого каменя) і тут затримався через дощі, які йшли протягом тижня, й викликане цим бездоріжжя, а до того ж не мав жодних даних про ворога. Хмельницький же суворо заборонив своїм і татарським військам відходити від стін Збаража. Один з щоденників битви уточнює, що у Білому Камені король стояв три дні (з 8 по 12 серпня), чекаючи на підкріплення, але про дощі й бездоріжжя мовчить. Врешті король виступив зі своєю понад 20-тисячною армією до Збаража (1, I, с. 78–79).

Власне вже тут відчувається залежність розповіді Твардовського від офіційної реляції про Зборівську битву, про яку говорилось вище. Тому варто зосередити увагу на тій інформації, якої нема в реляції і яку Твардовський запозичив з інших писемних або усних джерел.

Власне вже тут відчувається залежність розповіді Твардовського від офіційної реляції про Зборівську битву, котру польський уряд видрукував латинською мовою після завершення

кампанії, тобто після 18.08.1649 р., і поширював її з пропагандистською метою. Ця реляція мала ствердити в очах іноземних держав, певною мірою і громадян Речі Посполитої, що Зборівська битва була не поразкою (це було саме так!) Речі Посполитої, а перемогою над об'єднаним військом українських повстанців і Кримського ханства. Внаслідок цього, тут явно перебільшувались успіхи польської армії і відповідно применшувався успіх українських повстанців і татар. Як засвідчує проведене нами порівняння текстів, дана реляція і лежить у основі того фрагменту ГВ, в якому висвітлюється Зборівська битва. Тому варто зосередити увагу на тій інформації, якої нема в реляції і яку Твардовський запозичив з інших писемних або усних джерел.

Поет-хроніст, як і його сучасник М. Фрикач – творець поеми “Zabawy gycerstwa polskiego...” (Зайняття польського рицарства...) (63), підкреслює роль великого коронного канцлера Єжі Оссолінського, “з голови якого походили всі поради” королеві і якому Ян-Казимир доручив командувати лівим крилом польського війська. Поруч з Оссолінським стали князь Замойський, ряд воєвод Речі Посполитої (київський, белзький, подільський, великопольський) і литовський підканцлер. Твардовський розповідає і про поставлення королівського табору біля Зборова, уточнює, що це місто у 5 милях від Збаража; і про р. Стрипу, яка творить довкола себе болотисту місцевість, внаслідок чого король мусив затриматися тут протягом суботи. Цих даних в основному бракує в реляції (спільною тут можна вважати звістку про зупинку короля у Зборові, багністі шляхи та недільне богослужіння на честь Успіння Богородиці короля).

Поет уводить у тканину своєї розповіді про битву публіцистичний фрагмент майже на двох сторінках (1, I, с. 81–82), у котрому критикує шляхту за легковажність, пиху і недалекоглядність. Він з обуренням пише про тих, хто ворогу “ще будучи вдома, погрожував на сеймиках і на своїх приватних застіллях та засіданнях”, які “цією хворобою заразили Пилявці”, призвели до осоромлення поляків поміж іншими народами. Тепер вони отримали можливість помститися за Пилявці, і за злочини повстанців (за “вбитих братів, за костели, за замучених свяще-

ників” і т.д.), внаслідок яких (злочинів) квітнуча вітчизна стала конаючою. Поет вважає, що проти своїх підданих пани мали б, як колись у давній Спарті (тут відчувається вплив античних істориків), “швидше кийв, дубців, віжок та бичів”, але з Божої волі сталося не так, як думалося: “через спілку з поганями, через наш гріх і сором гультай взяв гору”. Поет покладається на волю Богу, наводить приклад як “при допомозі з Неба” мала пригорща війська спартанського царя Леоніда успішно протидіяла під Фермопілами військам Ксеркса. Він виправдовує намір короля очолити похід, мотивуючи цей його вчинок таким чином: “боязушливий кундель гавкає найбільше, коли хто втікає, женеться за таким..., але як побачить такого, що мужньо стоїть, або сильного..., то піджимає свого гордого хвоста”; коли поляки побачать у своєму війську короля, котрий буде жити й помирати разом з ними, то їхній бойовий дух піднесеться.

Потім Твардовський знову повертається до реляції і відзначає, що король послав на розвідку Гдешинського, що вночі польська сторожа була особливо пильною, пише про виступ короля до Озерної 15 серпня (насправді – 14-о), про авангард, що ним командував Корецький (він, як і інші хроністи, часом плутає князя Корецького з полковником Корицьким). Твардовський, як і автор одного анонімних щоденників, відзначає, що битва почалася під час переправи польського війська через річку, при цьому уводить оригінальні деталі. Так, говорячи про недостовірну чутку про близьку присутність повстанців, яка поширилась у польському війську, він додає, що її приніс хтось, взявши “язика”. У згадці про Корецького він відзначає, що той виступив з “людьми островськими” (островськими? – *І. Т.*), а при описі початку битви вказує, що Хмельницький, залишивши чернь для блокади Збаража, сам з кіннотою і татарами тихо вночі пройшов до Зборова і несподівано вдарив на королівське військо, як “вітер”. У розповіді про тяжкі втрати королівського війська уже на початку битви, Твардовський відзначає зокрема “мужню загибель” вояків з хоругви Сапіги. Називаючи прізвища загиблих офіцерів, він пропускає їхні імена, але додас, що

(Феліціан) Тишкевич загинув у першій же сутичці, що тут поліг “цвіт ...львівської, перемиської, саноцької” шляхти, особливо молодих, які більше ніколи не побачать своїх дружин, залишили по собі сиріт. На відміну від бадьорої реляції, яка визначала польські втрати у цьому бою не більше як у тисячу вояків (один з щоденників пише про 3 тис. загиблих) (46, с. 282–285), Твардовський подає правдивішу картину: польський “труп на мило і далі вкрив там це поле”. Зборівську поразку Твардовський використовує як привід для критики тогочасного морального стану польської шляхти і війська. На його думку предки поляків раніше були завжди готові до війни, тепер же поляки покладалися більше на переговори, на кілька тисяч найманого війська, далися взнаки нездорові амбіції, коли воєначальники не хотіли помагати один одному, не хотіли слухати наказів навіть короля.

Далі Твардовський скорочує опис мужності короля і Корецького, переставляє відомості реляції, але в основному зберігає її зміст там, де вона розповідає про розташування польського війська і наступний етап битви, в якому відзначився Корецький. Щоправда, він підкреслює, що Корецький, на котрого ворог навалився як “гора”, довго чинив опір, але потім був змушений потроху відступати до короля. Також цікавою є ще одна деталь “WD”: від удару ворога став відступати лівий фланг польського війська і тільки мужність короля врятувала справу. Потім Ян Казимир побачив відступ інших своїх вояків і зрозумів, що можуть повторитися Пилявці, тому кинувся особисто завертати вояків (“цих повертає, цим заїжджає (шлях), у цих забирає коней і за повід хапає”). У цей момент наспіла допомога з боку коронного канцлера (Є. Оссолінського) і битва зашуміла як буря в Татрах. Потім з боку вдарив полковник Убальд, що й врятувало польське військо. Далі знову йде виклад подій згідно з реляцією, хіба що додається, що на допомогу Хмельницькому прийшло 150 тис. повстанців з-під Збаража, Зборівська битва порівнюється з Хойніцькою. Остання, що мала місце 18.09.1454 р., була добре відома з творів польських хроністів (О. Гваньїні, М. Кромер, М. Стрийковський та ін. (44, с. 148).

Тоді хрестоносці з Тевтонського Ордену розбили польського короля Казимира IV. Цей король програв битву, але виграв війну. Але Твардовський, як і автор реляції, трактує Зборівську битву як переможну. За його думкою польська поразка призвела б до того, що “гультай... став би у столичному Кракові і пішов би далі, не задовольняючись Польщею...”, а це був би останній день для поляків.

Далі Твардовський знову переказує реляцію (нарада у короля, різні пропозиції щодо подальших дій, рішення короля написати листа до хана, щоб розірвати його союз з повстанцями). Детальніше розповідається про втрату возів з провіантом, тут є і констатація того факту, що польське військо опинилось “у магні” (останній вираз знаходимо і в деяких польських описах Корсунської битви, коли коронне військо потрапило у засідку). Наступні півсторінки (1, I, с. 88) присвячені переказу за реляцією листа Яна-Казимира до хана Іслам-Гірея III. Він до речі досить точно передає текст оригіналу цього послання (46, с. 277–279), причому уточнюється, що його король послав з полоненим татариним. Дане уточнення є вірним, принаймні про це свідчить анонімний щоденник і додає, що цей татарин був схоплений Корецьким під Золочевим.

Далі йде відомий епізод, який засвідчував мужність Яна-Казимира (король цілу ніч при світлі факелів об’їжджав табір, наказував укріплятися, доводив свою присутність у війську). При цьому текст реляції Твардовський часом скорочував. У подальшому описі Зборівської битви поет-хроніст в основному обмежився віршованим переказом відомостей реляції, але доповнення до неї свідчать, що він використовував також інші джерела (щоденники битви, публіцистичну поезію, можливо й свідчення очевидців). Є тільки одне важливе доповнення: козаки рвуться до польських возів, а 400 драгун, які їх обороняють, просять про допомогу. Король закликав добровольців дати поміч і ті, зібралися з числа т.зв. лужної челяді (іздові тощо) і під проводом офіцерів пішли в бій й зупинили противника. Побачивши це, польські вояки зі своїми джурами здійснили вилазку в іншому місці, причому тут відзначився єзуїт Лісецький (в

реляції цього прізвища не названо, але подано в множині: “кількома ксьондзами”). Дана звістка є у “Скіфо-козацькій війні” Пасторія, а її у свою чергу стисло переповів не менш відомий французький автор П'єр Шевальє (1, I, с. 89–93; 62, с. 106–107). Зате Твардовський подав яскраву оцінку дій “лужної челяді”: “машталіри і зібраний мотлох зробили більше, ніж пилявецькі рицарі” (1, I, с. 89). Далі знову виклад йде за реляцією. Розповідається про удар повстанців з татарами на сили самого короля, потім на підготовку додаткового удару з боку зборівської церкви, небезпечний тому, що вал біля ставу поляки не встигли закінчити. Але це постеріг коронний канцлер (Є. Оссолінський), який примчав з королівським військом і звелів закрити діри в обороні возами. Якраз цієї звістки (про використання возів) бракує у реляції. Далі згідно з реляцією розповідається про наступ козаків від церкви, про їхній успішний обстріл польського табору, штурм до полудня, під час, якого чернь уже вдиралась на вал, тяжкі втрати, відступ повстанців навіть з церкви, нові атаки повстанців, врешті про лист хана до короля, мирні переговори й умови порозуміння (1, I, с. 90–93). Тут можна зауважити тільки одну оригінальну деталь: коли “чернь” вдиралась на вал, то поляки їх збивали списами (“рікатамі”). Ханський лист переказано згідно з реляцією, але його текст не вповні збігається з текстом реального листа хана до короля, що був писаний 16 серпня (46, с. 279). Згадується у обох джерелах і про лист Хмельницького до короля, причому Твардовський уточнює, що його приніс в'язень. Переказ змісту цього листа, що займає у Твардовського 9 рядків, є скороченим викладом реального листу гетьмана Війська Запорізького до короля від 15.08.1649 р. (45, с. 122–124). Твардовський не втримується тут від звичних для нього випадів на адресу вождя українських повстанців: у цьому листі “підлещується фарбований лис”. Характерно, що Твардовський (це типово для всієї польської історіографії того часу) цілковито замовчує той факт, що першим попросив миру і звернувся з листом саме Ян-Казимир.

Дані про переговори між Оссолінським та візиром Сефер Кази-агою мають деякі доповнення до реляції, взяті з анонімних

щоденників (46, с. 270–277, 282–286) та хроніки Й. Пасторія. Оригінальні ж звістки “WD”, якщо не рахувати ампліфікацій (поширення) тексту, тут незначні: Оссолінського супроводжують на переговори два реґіменти (в реляції – “величезні натовпи”), під час церемонії привітання візир “схиливши голову за своїм звичаєм, віддає йому (Оссолінському) взаємно честь”, врешті ще одна цікава відмінність: згідно з реляцією Хмельницький прислав на переговори з королем послів, а у “WD” уточнюється – “значніших полковників”. Щоправда, у одному із щоденників Зборівської битви говориться загально, що переговори проводили Хмельницький з “деякими осавулами” (46, с. 277). Згідно з Твардовським татари мали отримати 70 000 злотих, чого нема в реляції, але в одному з щоденників говориться про 600 тис., з яких татари одразу мали б отримати 100 тис., а іншу суму пізніше; пише автор “WD” і про ухвалений новий (40-тисячний) реєстр Війська Запорізького.

Далі виклад Твардовського стає оригінальнішим, тим більше, що реляція стає дуже лаконічною і врешті уривається. Так реляція дуже стисло і сухо подає інформацію про зустріч Богдана Хмельницького з Яном-Казимиром під Зборовом. Литовський канцлер А. Радзивил на підставі якогось щоденника занотував під 19 серпня: “Хмельницький категорично не хотів йти до короля, але був змушений, після прислання королем як заложника генерального краківського старосту (Є. Любомирського – І. Т.) прибув і впавши на землю, крізь сльози сказав: “Що сталося, то сталося, королю, пробач гріх”. (далі йде розповідь про переговори і складання Хмельницьким присяги). Твардовський теж додає, що задля гарантії безпеки гетьмана заложником до повстанців мав піти коронний маршалок Любомирський, але вдавану покірність гетьмана розписує з явною ворожістю: “стелеться низько йому (королеві) під ноги..., виточивши так багато шляхетської крові, після стількох вбивств, а тепер миришся й плачеш, верещиш, крокодиле, не треба б цього робити тепер, але швидше б тоді, коли ти спільній матері..., як пес... зі своєї злості шарпав внутроці по Віслу. Треба було б тоді пам’ятати, будучи її сином, незалежно від того де народився

і наступати з поганином (на неї) в її осиротинню”. Сльози ж Хмельницького, хоча б одна й дорівнювала океану, не варті за Твардовським стільки, скільки одна польська поразка під Нестерваром (1, I, с. 93). У даному випадку можна констатувати певний вплив на Твардовського поеми його попередника Яна Бялобоцького “Klar męstwa” (1649). Останній першим порівняв Хмельницького з крокодилом, що проливає сльози (187, с. 223).

Однак після цих публіцистичних вправ Твардовський подає важливі відомості, згідно з якими Хмельницький, “бунтуючи селян”, вступав у зносини з іншими державами, “навіть від турка він взяв інший прапор”, замість королівського, писався не “військовим гетьманом”, а “монархом і східним паном” (слова “східний пан” тут мають розумітися видно як “православний повелитель”). Сумніватися у достовірності свідчень Твардовського не доводиться. Наступні дві сторінки (1, I, с. 94–95) “WD” Твардовський знову присвячує долі польських військ, обложених у Збаражі, і згадує про прибуття під стіни Збарзького замку Карач-бея з вістю про замирення. Карач-бей з сурмачем під’їхали тоді під вал і сурмач закричав “Дайте ляхи мунштулук (“dajcie laszy Munsztułek”), новина весела, король з ханом присяглися бути братами, а хлопці по-старому запряглися у свої панщини і звичаї”, за винятком понад 40 тисяч реєстровців (1, I, с. 95). Даний фрагмент збігається частково з публіцистичними поемами М. Кучваревича і особливо М. Фрикача, де теж згадувався “мунштулук” (63, с. 166), тобто “подарунок, винагорода” за добру вість. І у цьому фрагменті ГВ відчувається ворожість Твардовського до українських повстанців, що видно хоча б епітетів, якими він нагороджує повстанців (“гадина”, “гультяй”), їхнього вождя Хмельницького. Поляків же поет-хроніст возвеличує.

В цілому, опис Твардовським Зборівської битви є розгорнутим і яскравим. В його основі лежить переважно офіційна реляція уряду Речі Посполитої про Зборівську битву, меншою мірою – деякі щоденники, хроніка Й. Пасторія, публіцистичні вірші та поеми Я. Бялобоцького, М. Кучваревича та М. Фрикача. При цьому у “WD” є певна кількість оригінальних фактів.

Саме тут подано сформований образ Зборівської битви, що став типовим для польсько-шляхетської історіографії XVII–XVIII ст., вплинув наприклад на хроніста Веспасіяна Коховського, а пізніше і на Генріка Сенкевича (роман “Вогнем та мечем”).

IV. 3. Оригінальні звістки “WD” з історії другого етапу Національно-визвольної війни українського народу (1649–1651 рр.)

Про події цього періоду мова йде переважно у 2-й книзі “WD”, яка охоплює 63 сторінки і починається із опису порушення повстанцями Зборівського миру (природно, що вороже наставлений до повстанців Твардовський мовчить про порушення миру польською стороною). Хроніст вороже описує дії селян – вчорашніх повстанців, які вже не хотіли виконувати шляхті повинності та панщину, з обуренням пише про те, що вони стали чинити “уряди й старостів із щирої русі”, по суті мусив визнати, що повстанці формували свою державність. Твардовський наводить характерний приклад непослуху підданих: немирівці обрали собі зверхника в особі гайдука Куйка, а колишньому пану, щоб той не помер з голоду, дали “плуг, волів і чотири мірки солоду” та ще щось. Коли б хто вимагав би від селян більшого, то зразу ж у відповідь “бунт і зразу сорок тисяч реєстровців над шиєю, котрі як горох, висипаний з мішка, ...по всій Україні”; тоді пожежі не уникнув би жоден дім (I, II, с. 4). На думку Твардовського це була й головна причина порушення миру, а приводом для вибуху нової війни стало вбивство на Лівобережній Україні 11 слуг Потоцького, творення Хмельницьким антипольської ліги, насамперед з ханом, котрому гетьман обіцяв дати ясир із земель “по (Балтійське) море і по маяки Гданська”, також похід українських козаків на Молдавію (I, II, с. 4–6).

Твардовський наводить важливу звістку згідно з якою переговори Хмельницького з Потоцьким велися при посередництві якогось Кравченка (йдеться про посольство у вересні 1650 р.

Івана Кравченка, який пізніше стане білоцерківським полковником). Далі хроніст розповідає про вальний сейм у грудні 1650 р. і про листа Б. Хмельницького, у котрому гетьман вимагав ратифікації Зборівського миру, також присяги з боку примаса і senatorів, передачі йому двох високопоставлених заложників, ліквідації унії на українських землях, врешті, щоб Київ, Брацлав, Чернігів та всі землі по Горинь були “козацькими навіки”. Подібні вимоги Хмельницького дійсно містяться у його листах до волинської шляхти та до Яна-Казимира і сенату (листопад 1650 р.) (45, с. 192–196, 199–202). Але куди більше значення має звістка “WD” про реакцію депутатів сейму на ці листи: з обуренням говорилось, що Хмельницькому тепер “хіба що корони й берла не вистачає”, що він задумав створити собі “Україну по Віслу і Сан”. До речі, у іншій книзі “WD” (де йдеться про шлюб Т. Хмельницького з Роксандою Лупу) Твардовський підкреслював, що ставши родичем молдавського господаря, Богдан Хмельницький “вже не запорозької черні вже гетьманом, не одного краю, але вознісся всього князівства удільного всієї Русі монархом і найвищим паном” (1, II, с. 8, 9; III, с. 77). Дані повідомлення зайвий раз підтверджують державотворчі наміри й дії Богдана Хмельницького і те, що і його вороги добре їх розуміли.

Далі Твардовський пише про відповідь Хмельницькому, про призначення комісарів для переговорів у Києві. Але на той час вже почалася панічна втеча шляхти на захід, причому ті, що перебували на лівому боці Дніпра або за Сулою, “ганебно пропали” (146, с. 25–39; 43, с. 117–118). Хмельницький же, маючи “секретних шпигунів аж у королівських покоях”, довідався від них про підготовку поляків до війни і поспішив перехопити ініціативу. Ця важлива звістка є зайвим підтвердженням ефективності української розвідки, досить згадати хоча б про розвідника Василя Верещаку, який був слугою Яна-Казимира (1, II, с. 10). Гетьман послав тоді за допомогою до ординців, а брацлавському полковнику Нечаю наказав перейти кордон і розпочати військові дії проти коронного війська. Даний епізод Національно-визвольної війни є поки що невиясненим. Згідно

з одними джерелами польські війська вже почали наступ і Нечай мусив боронитися, а згідно з іншими – Хмельницький був проти виступу Нечая і той вчинив похід з власної ініціативи (137; 164; 169). Твардовський же вважав, що Нечай виступив з наказу гетьмана і цей варіант також цілком імовірний. Далі у “WD” подається стислий опис битви під Красним, причому вказується, що Нечай був смертельно поранений у плече, але він ще командував триденною обороною замку. Насправді ж брацлавський полковник поліг у першому ж бою. Коли ж поляки захопили замок, то за словами Твардовського там знайшли тіло Нечая “прикриті килимом”. Тут Твардовський є надто лаконічним. Нечай дійсно лежав на килимі, але у церкві, де його відспівували священики (115, с. 182–183). Згідно з подальшим викладом “WD” Хмельницький послав на підмогу велике військо на чолі з Богуном, а тим часом поляки взяли Черніївці, Мурахву, Шаргород, Ямпіль, врешті зламали опір Стіну, де засів “Александрійський” (точніше – Олександренко). У світлі сучасних досліджень схема дій карального війська виглядає дещо інакше: ще під час облоги замку у Красному Калиновський вислав роз’їзди у напрямку на Шаргород і Мурахву. 23 лютого після спалення вищезгаданого замку він рушив на Мурахву і взяв її (27 лютого), а потім Черніївці (2 березня), майже одночасно – Шаргород та ряд сіл, врешті Стіну (6 березня) (1, II, с. 13; 74, с. 418–419; 115, с. 189–195). Але дані “WD” про Олександренка як оборонця є унікальними.

Потім йде розповідь про досить відому подію – оборону вінницького монастиря Богуном, де загинули черкаський староста М. Кисіль та житомирський староста К. Тишкевич; підхід на допомогу обложеним великого війська на чолі з полковником Глухом, яке розбило поляків під Липовцем. Далі описується польський відступ під Вінницю, який переріс у втечу. Опис подій у “WD” в цілому узгоджується з даними інших джерел, але є й оригінальна звістка про роль князя Дмитра Вишневецького, який не дав тут повторитися новим Пилявцям (1, II, с. 14–15). Але враховуючи особливе ставлення Твардовського до Вишневецьких, як своїх покровителів, до цієї звістки треба

ставитися критично. Потім у “WD” розповідається про втечу поляків до Бару, звідки вони відійшли до Кам’янець-Подільського, залишивши у Барі тільки німецьких найманців. Якщо ці дані узгоджуються зі свідченнями шляхтича Калинського (лист з Бару від 2 квітня), то свідчення про сильний голод у польському війську є оригінальними (1, II, с. 15; 115, с. 201–202). Далі йде розповідь про похід Хмельницького і Богуна з 60-тисячним військом на Кам’янець-Подільський. Згідно з “WD” Потоцький поспішив звільнити німців у Бару від блокади, послав туди Корицького і той визволив їх, хоча й “наполовину загиблих” (1, II, с. 16). Не заставши там коронного війська Хмельницький послав третину добірних козацьких частин на чолі з Демком (Лисовцем) навздогін. Далі мова йде про ще один непрояснений епізод Національно-визвольної війни. Згідно з Твардовським Калиновський під Купчинцями вже переправився через Серет, але обоз з лужною челяддю позостався на лівому боці ріки. Тут коронний гетьман залишив засідку, яка й розбила козаків. Українські ж джерела бій під Купчинцями (приблизно 11.05.1651) описують як переможний (1, II, с. 17; 115, с. 244). Поки що важко сказати, хто має рацію. У даному випадку привертає увагу лише оригінальна звістка про загибель під Купчинцями канівського полковника. У сучасних довідниках знаходимо інформацію про те, що не пізніше травня 1651 р. канівським полковником став Семен Савич. Перед ним (у 1650 – п. п. 1651 рр.) згадується аж троє полковників, але всі вони були наказними (Гулак, Іван Шан-Гірей, Заблоцький) (135, с. 25). Очевидно один із них, мабуть Заблоцький, і загинув там.

Всі вищезгадані відомості про події 1650 – першої половини 1651 рр. охоплюють тільки третину змісту II-ї книги “WD”. Значно більше уваги Твардовський приділив висвітленню історії переможної для поляків Берестецької битви, учасником якої він був сам. Спочатку йдеться про висування обох військ до Берестечка, спроби короля роздобути відомості про повстанців, прибуття з полоненими чи з вістями про них Калинського, козаків – ренегатів Я. Ясноборського та І. Ганжі. Важливим є

повідомлення про те, як під Почаєвим козаки розбили дві хоругви Сапіги, а потім стали на відпочинок і тут їх розбив і взяв у полон Ясноборський і привів до короля (1, II, с. 19). Хмельницький стояв тоді у Збаражі, де його військо страждало від голоду та хвороб, тому він мусив посилати свої зағони по провіант до Дубна, Луцька, навіть у Полісся. Один з цих зағонів, що оволодів Оликою, був розбитий силами хорунжого коронного О. Конецпольського. Дуже цінною є звістка, яка ґрунтується на свідченнях полонених, що їх захопив Ганжа: щоб убезпечитися від епідемії, Хмельницький наказав вивезти з табору 200 великих возів, сповнених хворими (1, II, с. 21–22).

Дуже цінними є свідчення Твардовського про те, що Хмельницький прагнув повторити свій успіх під Зборовим і застосувати ідентичний план битви, захопивши зненацька короля. Тому Хмельницький, рухаючись під Крем'янець, послав хана з ордою під Почаїв. Твардовський наводить цікаве пояснення того, чому Хмельницькому не вдалося реалізувати цей план: якийсь шляхтич пробираючись з Підкаменя лісами до королівського табору, побачив пориту численними кінськими копитами землю та інші сліди походу великого війська і, діставшись до великого коронного гетьмана М. Потоцького, а потім і самого короля, попередив їх про небезпеку. Король же негайно повернув до табору зағони Чарнецького, які вийшли на розвідку (1, II, с. 24–25). З інших джерел довідуємося, що польське командування дістало дані про дії української армії, зокрема шляхтич Бжодовський у листі від 19.06.1651 р. згадує про перебіжчика, шляхтича-католика з Белза, який потрапив у полон до українських повстанців під Пилявцями, і досить детально розповів про наміри Б. Хмельницького (46, с. 481). Твардовський згадує тут і про те, що польське військо, особливо піхота, відчувало брак провіанту і зағроза голоду тут була постійною.

Потім розповідається як два війська зблизились під Берестечком і стали таборами у півмилі одне від другого, причому Хмельницький став на р. Пляшівка. Татари тут же почали нападати на польське військо, викликати поляків на герці. Твар-

довський подає досить детальну інформацію про те, хто командував польським військом під Берестечком, особливу увагу приділяє князеві Я. Вишневецькому. Потім йде опис початкового етапу Берестецької битви (28–30.06.1651), говориться зокрема про те, що внаслідок бою 28 червня було забито як мінімум 1000 татар, але втрати поляків були куди значнішими (серед загиблих Твардовський називає галицького “старовинного” каштеляна Казановського, також Оссолінського, Лігензу, Мончинського, Стадницького, Мелошевського, вказує, що більшість загиблих походило з Серадзької та Ленчицької земель. Ці відомості разуче нагадують ті, які бачимо у листі невідомого з королівського табору від 1.07.1651 р. (46, с. 527–528), але Твардовський чесно визнає, що польські втрати того дня були більшими. Хроніст-поет наводить цікаве свідчення першого конфлікту між Б. Хмельницьким і ханом. Останній докоряв гетьману за те, що польське військо виявилось більше, ніж вони сподівалися. Цей фрагмент варто навести повністю:

*“...Хан сам тоді, коли бачив з одного свого погляду
Наші всі табори, лаяв Хмельницького за те,
Що він його, вивівши з Криму, шкідливо ошукав,
Кажучи хану, що нібито повмирили
Збаразькі вояки, однак вони залишились
І старші і діти: тепер сам на око
Бачить добре, як їх поважати має високо*

(I, II, с. 27).

Таким чином, опис Твардовським Берестецької битви є розгорнутим і дуже яскравим, містить у собі ряд важливих оригінальних фактів і деталей. Він був використаний рядом послідовників Твардовського, насамперед В. Коховським. Це й зайвим доказом того, що “Тромядянська війна” цього польського поета і хроніста заслуговує на переклад українською і коментоване видання, що буде сприяти максимально повному уведенню до обігу цього важливого історичного джерела з історії України.

Далі у “WD” описуються події 30 червня. Насамперед говориться про взяття в полон ханського “покоевого” слуги ще

29 червня, про скликання Яном-Казимиром військової ради. Остання пропонувала йти вперед, поставивши на флангах укріплені табори. Король же вказав на зайву втрату часу у такому разі, бо таке шиккування вимагало не менше одного дня і запропонував інший (король у центрі з німецькими найманцями, силами Вайера та Денгофа; лівим крилом мав командувати М. Калиновський, тут же стояли війська Я. Вишневецького та К. Гувальда; правим крилом мав командувати сам М. Потоцький та хорунжий коронний О. Конецпольський. В тилу мали залишатися частини з т.зв. “посполитого рушення”. Хмельницький же вкрив своїми військами всі пагорби, сам командував військами правого крила, а ліве крило складали ханські війська (татари й турки!). Всього з обох боків на полі стало 500 тис. вояків, не рахуючи тих, що лишилися у таборі. Тут Твардовський дещо перебільшує, однак більш-менш близький до істини. Хмельницькому у шикванні війська сприяв туман, викликаний за думкою Твардовського “справою чарівничою”. Однак потім пішов дощ, який був вигіднішим полякам. Ординці знову викликали поляків на герці, однак король заборонив покидати лави і потім дав сигнал починати битву. Сам опис є досить стандартним, тут можна відзначити лише деякі оригінальні деталі як от дії татарського полку, який пробирався до лісу, щоб дати допомогу Хмельницькому, але за наказом короля на цей загін було спрямовано вогонь польських гармат, яким татар відбили. Критичний момент у ході битви цього дня настав, коли ядро розірвалося біля хана і “значний мурза був забитий і оббризкав його (*тобто хана – І. Т.*) кров’ю”. Це й призвело до панічної втечі хана з поля бою, а за ним і всієї орди. Тоді орда кинула, тікаючи, тіла своїх забитих, поранених, весь свій обоз, повсть тощо. Опис подій і у цій частині дуже нагадує опис вищезгаданого анонімного листа від 1 липня, лист А. М’ясківського до короля від 10.07. 1651 р. а також лист Р. П’ясецького від 2.07.1651 р. (1, II, с. 29–34; 46, с. 529–531, 542–547) Однак тут знаходимо деякі оригінальні дані: легкою здобиччю поляків стали ординці, які втратили коней, орда зазнала також втрат на переправах, ординців били також селяни,

котрі топили ординців чи рубали доценту. Побачивши, що хан тікає, Хмельницький відвів свої війська у табір, де вони почали спішно укріплюватися, а сам помчав за ханом, прагнучи повернути його на поле битви. Король же після цього повеселішав, наказав обложити український табір і послав погоню за ордою.

Далі Твардовський описує другий етап битви, починаючи 1 липня. Він говорить про артилерійську перестрілку, про те, що король послав за важкими гарматами до Бродів. Водночас зустрічаємо тут оригінальну звістку про нічну вилазку козаків проти польського шанця, коли повстанці вирізали сотню сонних поляків. Дуже важливими є дані про нову військову раду, проведеною королем. Одні вважали, що сваволлю треба нещадно придушувати, інші – миритися з козаками. Останні, до яких схилився Ян Казимир (видно й Твардовський поділяв цю точку зору) вважали, що “шляхетні тіла” коштують дорожче, ніж майбутні трофеї: “гуньки, попони, серм’яги”, тим більше, що козацький табір ставав все тяжчим до здобуття внаслідок безперервної роботи обложених. Було вирішено ущільнити блокаду повстанського табору. До того ж, у польському війську посилювались конфлікти: шляхта з посполитого рушення не хотіла служити, вимагала посилати у бій німців або кварцяне військо, давалися взнаки безсонні ночі, а козаки ставали хоробрішими. Твардовський згадує і про вилазку повстанців, внаслідок якої було вбито понад 10 поляків, ледве втік ротмістр Розражевський, але розвинути успіх повстанцям не вдалось через пильність польської сторожі. Згадується також і про взяття у полон значного татарина: Муртази-аги. У цій частині розповідь Твардовського близька до листа А. М’яківського до королевича Карла-Фердинанда від 10 липня, навіть збігається текст пам’яток і в деталях: Муртаза-ага був родичем попереднього татарського хана, тобто Мухамед-Гірея IV. (1, II, с. 35–40; 46, с. 545; 36, № 4, 7). Твардовський пише і про ханського листа до короля, якого той передав через одного з полонених. Іслам-Гірей викладав там причини своєї втечі і погрожував королеві дати нову битву. Далі мав йде про ущільнення блокади, про дії одного

з польських воєначальників (Балабана), котрий мав не допускати втечі повстанців через болота; про переговори повстанців (їх представляли полковники Криса та Переяславець) з великим гетьманом коронним М. Потоцьким коронним канцлером Є. Оссолінським, причому козаки наполягали на підтвердженні Зборівської угоди, а король вимагав виконання п'яти "кондицій", в т.ч. видачі Б. Хмельницького, І. Виговського і генеральної старшини, артилерії, клейнодів, тощо. Тут текст "WD" дуже подібний до згаданого вище листа А. М'ясківського від 10 липня, (1, II, с. 39–41; 46, с. 542, 561–563) однак Твардовський розповідає і про те, як повстанські дипломати затягували переговори, відмовлялись віддавати старшину та артилерію, навіть якщо "їм доведеться заплатити життям". Йдеться і про те, як чимало повстанців, виїжджаючи по дрова і траву, тікали з обложеного табору, чого поляки зовсім не сподівалися; про силу козацького табору і думку польського командування не брати його, а морити обложених голодом.

Далі Твардовський зупиняється на трагічних подіях 10 липня, коли внаслідок несподіваної паніки повстанці кинулись тікати, кинувши "полонених, поранених, хворих, всіх жінок, навіть (кинули) борщі, киселі та інші брудкі товчені саламахи, разом з горщиками", що було несподіванкою і для польського війська, яке певний час думало, що тут якась хитрість. Польські ж війська, які мали блокувати український табір з тилу, подумали, що по ним буде завдано потужного удару і тому не відступило. Тільки пізніше, поляки вдарили на вже майже спустілий табір і розпочали погоню за втікачами. У таборі ж вони безжально рубали і хворих, і поранених. Що стосується трофеїв, то вони були незрівнянно бідніші тих, що їх козаки захопили під Пилявцями, найбільше тут лишилося "заліза та простих ременів, серм'яг, мішків", були також попони, плахти, запаски тощо. Тільки вдалось захопити добрі гармати, насамперед 18 півкартан, масу рушниць, "гаків", також коней, бидла, провіанту. Ціні подробиці містить у собі характеристика захопленого архіву Б. Хмельницького, причому подається і стислий опис печатки Війська Запорізького: козак з мушкетом;

згадується і про захоплення двох прапорів повстанців, опис яких подають інші джерела. Варто навести відповідний фрагмент “WD”:

*“...В гультяйському бути архіві; корогви ці обидві,
З котрих одну Владислав, їх збираючи до себе
На свою війну проти Туреччини; другу ж через Киселя
Король послав Хмельницькому, прагнучи ворога
Своєю милістю прихилити, серед
Коштовніших речей вони тут були знайдені;
І меч від грецького патріарха
На цю війну переданий недавно через
Коринфського архієпископа; котрий сам був там забитий
І кров'ю своєю його освятив; після нього лишився вилитий із срібла
Пастораль і інфула дорого гаптована.
При інших церковних речах, яка була віддана королеві.
І шкатула з листами, а в ній і вирізана нова
Військова печатка, на якій зображено молодця із самопалом”*

(1, II, с. 41–43; 144, с. 46–47).

Водночас Твардовський жалкує, що перемога була неповною, її поляки вміли здобути, та не вміли закінчити, бо випустили багатьох повстанців з облоги. Завершується опис Берестецької битви у “WD” відмовою посполитого рушення йти походом на схід, поверненням Яна Казимира і смертю у поході Яреми Вишневецького. Твардовський відверто вороже ставився до українських повстанців, називає їх “гордими циклопами”, “гарпіями” та ін., поляків же возвеличує, описує навіть видіння, яке начебто бачили деякі: на польському боці виступили Богородиця і архистратиг Михаїл. Можна відзначити і високу літературну якість твору Твардовського, зокрема вдалі порівняння та алегорії. Так, зіткнення двох військ 30 червня Твардовський порівнює з вибухом Везувію, а ядра з польських гармат за його словами прокладали у козацьких і татарських лавах “проломи й вулиці”. Твардовський порівнює Яна Казимира із орлом, який зверху тривожить стадо гусей; козаків же, які укріплювали свій табір в ніч на 1 липня з кротоми та з мурахами, котрі будують свій мурашник і кусають та щипають кожного,

хто до них наблизиться. Повстанці тікають з табору наче гірський потік, що змітає села, вони станули як сніг від раптового сонця.

Далі Твардовський приступає до розповіді про бої під Білою Церквою. Він подає важливу звістку про видання Хмельницьким універсалів про збір війська на Масловому Ставу (його було начебто 50 тис.), підбурення ним “Костки” – Наперського до повстання у Краківському воєводстві і взяття Києва військами Радзивила. Зі згаданих універсалів зберігся лише один, але у ньому йдеться про збір війська під Білою Церквою (1, II, с. 49–51; 45, с. 219, 628). Далі у “WD” розповідається про захоплення польським військом Трилісів, внаслідок чого Богун зі своїм полком і фастівськими міщанами мусив покинути Фастів і укритися в лісах (звістка про Богуна не знаходить аналогій в інших джерелах, але Грушевський вважає її недостовірною) (115, с. 341), з’єднання у Фастові коронного та литовського військ, про падіння Германівки. Але тут Твардовський велику увагу приділяє переговорам між дипломатами Речі Посполитої та Гетьманщини, серед яких вирізняє Виговського, особливо у Білій Церкві. Ця розповідь, насичена рядом важливих та оригінальних деталей, завершується розгорнутою звісткою про укладення Білоцерківського миру, причому переказуються досить точно і його статті (1, II, с. 68–69).

Таким чином, опис Твардовським подій 1650–1651 рр. сконцентрований переважно на боях під Поділлі початку 1651 р., Берестецькій битві, боях під Білою Церквою і укладенню Білоцерківського мирного договору. Він збігається в головних рисах з описами інших, вже відомих джерел, але водночас, містить у собі чимало важливих оригінальних звісток.

IV. 4. Оригінальні звістки “WD” з історії третього етапу Національно-визвольної війни українського народу (1651–1653 рр.)

Даному періоду історії Національно-визвольної війни присвячена вся III книга “WD”(1, III, с. 66–112), де розповідається

про події 1652–1653 рр. і початок IV-ої книги, де розповідається про укладення російсько-українського військово-політичного союзу у січні 1654 р. (1, II, с. 113–116). Третя книга відкривається розумуваннями Твардовського щодо причин нового етапу війни. Він сам дає дуже суперечливу відповідь на поставлені питання, але головну провину покладає на українську сторону (1, IV, с. 66–67). Про це вже говорилось у попередньому розділі, але все ж нагадаємо, що в пошуках причин війни Твардовський часом був правдивим, зокрема коли вказував на нелюдське поводження з українським населенням польського війська, що стояло на Гетьманщині згідно з умовами Білоцерківського миру; на тяжкі стації, накладені жовнірами на селян. Звичайно поет-хроніст не міг обійти мовчанкою позицію Богдана Хмельницького, якого назвав “хитрим лисом” і звинуватив у подвійній грі, бо гетьман тягнув час до розтоплення снігів (навесні 1652 р.). З одного боку він карав порушників миру у козацькому середовищі, з другого – збирав орду, якій призначив стоянку неподалік від себе, по “обох Інгульцях”, тобто на берегах рік Інгул та Інгулець (на межі сучасних Черкаської та Кіровоградської областей); готував похід на Молдавію, щоб оженити свого сина Тимоша з Роксандою Лупу (1, III, с. 69). Між тим, помер великий гетьман коронний М. Потоцький, якого замінив М. Калиновський. Поет-хроніст наводить у “WD” похвалу померлому, наче забуваючи про його поразку під Корсунем. Про Калиновського він промовчав, але ясна річ, симпатії хроніста були не на боці останнього польного гетьмана. Тут хроніст вказав на чвари, які спалахнули у польському війську через план майбутньої кампанії: одні воліли зустріти Хмельницького біля Райгороду, другі – під Брацлавом. Калиновський же наполіг на Батозі і відмовився виконати прохання Хмельницького очистити шлях у Молдавію його сину, (1, III, с. 70–71) про що вже говорилось.

Говорилось нами й про те, що Твардовський не любив писати про поразки польського війська, воліючи роздмухувати його перемоги. Опис Батозької битви зайвий раз це засвідчує. Якщо Берестецькій битві було присвячено майже 40 сторінок

тексту “WD”, то Батозькій – всього три (1, III, с. 70–73). До того ж опис останньої є дуже поверховим і белетризованим. М. Грушевський, який досліджував цей фрагмент “WD”, мав повну рацію, коли писав: “Оповідання старих істориків: Твардовського, Коховського, Рудавського ще більше (ніж оповідання німецької хроніки “Театр Європи” – І. Т.) перевантажені белетристикою. Вона в значній мірі перейшла і в писання новіших істориків: Костомарова, Кубалі, Равіги-Гавронського” (115, с. 438). І все ж у цьому маловартісному описі битви трапляються часом важливі деталі. Так, хроніст згадав про трагічну долю частини польських втікачів з поля битви, які не змогли переправитись через річку: їх забивали місцеві селяни (1, III, с. 72–73). Потім подана розповідь про облогу Кам’янця-Подільського повстанцями і тут є важливе свідчення Твардовського про те, що маса шляхти укрилася в місті після Батозької битви. Через велику скупченість людей там почався голод, внаслідок чого загинуло багато людей.

Далі йде розгорнута розповідь про шлюбне посольство Т. Хмельницького до Молдавії й укладення його шлюбу з Роксандою в Яссах. (1, III, с. 76), про що вже говорилось. Все ж варто вказати на одну унікальну звістку згідно з якою Роксанді при “своїх розплетинах” наказала “співати про нього (Т. Хмельницького) руських пісеньок” (1, III, с. 77). “Розплетини”, тобто розплітання коси молодої, є складовою частиною шлюбного обряду. Воно здійснюється молодій перед тим, як її поведуть до церкви. Розплетини традиційно супроводжувались співами, яких багато було записано українськими фольклористами XIX–XX ст. (139, с. 54–56). Це звістка стверджує зайвий раз давність традицій українського весільного обряду і його певну поширеність й за межами України. Інша важлива деталь стосується весільного обіду, який відбувався при “невдячній сербській музиці і турецьких кітбарах” (барабанах?) (1, III, с. 77).

Значне місце у третій книзі “WD” (1, III, с. 79–81) присвячено українському посольству до короля (його очолювало два дипломата, імена яких не названо) та посольству Речі Посполитої до Чигирина, яке очолювали М. Зацвіліховський та З. Чорний.

Про них уже йшлося вище і тому не варто повторюватися. Подальший виклад “WD” стосується військових приготувань Речі Посполитої, причому переказуються дві суперечливі новини про дії Хмельницького: згідно з першою гетьман вже виступив з Чигирина у похід, згідно з другою – ще залишався у своїй столиці (1, III, с. 82–84), щоб завершити дипломатичні інтриги проти Речі Посполитої. Впадає однак у вічі важливі деталі про хід цих переговорів у Чигирині з польськими представниками (Зацвіліховський і Чорний), які нагадують хід переговорів у Переяславі у лютому 1649 р. І тут Хмельницький говорив з послами різко, “схопившись за шаблю”. Тільки у Переяславі він погрожував загнати “ляхів” за Віслу, а тут – аж за Рим! (“не тільки винищити вас до кінця, але міг би й за Рим загнати”) (1, III, с. 80). Твардовський наводить тут відверто брехливі відомості і сам свідомо поширює брехню, запевняючи, що Хмельницький не тільки хоче віддати турецькому султану всі землі аж по Віслу, але прийняти іслам разом з усіма козаками! Але коли Твардовський переходить до розповіді про українське посольство (С. Зарудного?) до Москви, він уникає такого баснослов’я. між іншим, він подає тут цікаву звістку про великі подарунки, які послали мали привезти у Московську державу і які займали 50 “руських возів” (1, III, с. 84).

Набагато важливішою є розповідь Твардовського про каральний похід польських військ, завданий Брацлавському та Уманському полкам у 1653 р. Але її майже повністю переповів і прокоментував на сторінках своєї фундаментальної “Історії України-Руси” М. Грушевський (1, III, с. 84–86; 115, с. 494), вона є добре відомою науковцям і тому тут немає потреби зупинятися на ній.

Наступні 15 сторінок тексту (1, III, с. 86–100), а це трохи не третя частина книги, присвячено дуже белетризованій розповіді, яка стосується переважно дипломатичних заходів Речі Посполитої та приготувань до військового походу. Є тут дані і про українські посольства до Яна-Казимира А. Ждановича (1653 р.) (1, III, с. 86–87, 93–94). Єдиний дійсно дуже важливий блок

інформації стосується тут Молдавії (державний переворот при втручанні у її справи Валахії й Трансильванії, втеча Василя Лупу до Кам'янця-Подільського тощо.). Твардовський подає тут цінну звістку про занепокоєння з боку придунайських володарів геополітичними планами Богдана Хмельницького. Гетьман зокрема задумував скинути з престолу валаського господаря Радула і поставити на його місце свого сина Тимоша, а далі взятися за Д'єрдя II Ракоці (1, III, с. 88; 145). Далі розповідається про молдавський похід Т. Хмельницького, який очолив 12-тисячне козацьке військо, про його поразку внаслідок якої гетьманич, Богун і ще 200 кіннотників ледве вирвалися з ворожого кільця і зайняли Сучаву, яку тривалий час боронили від переважаючих ворожих сил (взагалі за свідченням Твардовського з цього походу повернулося на Україну тільки 3 тис. козаків) (1, III, с. 89). Твардовський перериває свою розповідь про молдавський похід Т. Хмельницького і повертається до неї через кілька сторінок. Тут мова йде вже про штурм Сучави, загибель Т. Хмельницького, розпач його батька-гетьмана з цього приводу, почесну капітуляцію козацького гарнізону на чолі уже з Федоренком, похід Б. Хмельницького на допомогу сину, розгром ним у Іллінцях полку М. Яскульського, зайняття Тернополя, Маначина і Чорного острова (1, III, с. 92–93, 98–100). Твардовський і тут не втримується від підкреслення заслуг князя Дмитра Вишневецького навіть у відносно дрібних справах: князівські вояки захопили у полон 7 реєстровців, які у складі повстанських військ йшли під Збараж (1, III, с. 92).

Найважливіша ж подія даного періоду після Батога – Жванецька битва теж не привернула особливої уваги Твардовського, бо закінчилась поразкою королівського війська. Хроніст описує у загальній формі військові та дипломатичні заходи обох сторін, переважно польської, дії ординців, польських роз'їздів, які зуміли взяти “язиків”, тощо. Власне тут у “WD” не бачимо не те що хронології подій, а навіть і якоїсь логічної послідовності ходу цієї затяжної битви, майже не говориться про тяжке становище обложеного польського війська. В результаті ця битва

постає тільки як ряд дрібних сутичок, які перемежуються з дипломатичними переговорами (1, III, с. 107–112) і читачеві не вповні ясно, чому польське військо, героїзм якого Твардовський і тут всіляко розписує, мусило піти на підтвердження Зборівського договору, який автор “WD” однозначно розцінює як поразку Речі Посполитої. Єдина дійсно важлива звістка, хоча і їй можна знайти аналогії в ряді тогочасних документів, стосується польсько-татарських переговорів під Кам’янцем-Подільським (“WD” датує їх досить точно: 16.12.1653 р.), які завершилися мирною угодою.

Хоча битву під Жванцем він оцінює як поразку, внаслідок якої могла утворитися “Україна по Віслу” (1, III, с. 112), це не заважає йому і тут воскурити фіміам королеві Яну-Казимиру, котрого порівняв з великим князем литовським Вітовтом (панував у 1387–1430 рр.), який розширив кордони Великого князівства Литовського до Чорного моря і який успішно воював проти Кримського ханства. Великою за обсягом похвалою Яну-Казимиру завершується третя книга “WD”.

Таким чином, якість висвітлення Твардовським третього періоду Національно-визвольної війни набагато нижча, ніж попередніх. Тут відчувається значна залежність поета-хроніста від відомих джерел, чітко простежується її компілятивний характер (якщо йдеться про виклад історичних фактів), Твардовський подає дуже стисло й поверхову інформацію щодо Батозької та Жванецької битв, воліючи зосередитись на дипломатичній історії. У цій частині “WD” важливими є тільки окремі оригінальні деталі, як от при висвітленні поетом-хроністом молдавського походу Т. Хмельницького 1653 р.

IV. 5. Оригінальні звістки “WD” з історії четвертого етапу Національно-визвольної війни українського народу (1654–1658 рр.) і початку Руїни

Книга четверта хроніки Твардовського розпочинається, як і попередні, авторським вступом, у котрому звертає увагу на

складне становище Речі Посполитої, тяжкий мир, котрого “простаки-татари не розуміли”, а козаки “і не думали про нього” (1, IV, с. 113). Далі він висловлює вболівання через напади ординців, які у своїх грабівницьких наскоках доходили аж річок Піни та Прип’яті, взяли в полон 5 тис сімейств, в т.ч. шляхетських, нападали на Луцьк та Полісся. Твардовський зосереджує тут увагу на трагедії, яка сталася під Дубном: ординці захопили в неволю шляхетське весілля вдалося врятуватись у болоті тільки молодій та її матері), говорить також про невдалі спроби С. Потоцького й Сапіг дати відсіч про зірваний сейм 1654 р. (1, IV, с. 114–115).

Тут Твардовський торкається дуже важливо й актуальної проблеми про укладення російсько-українського військово-політичного договору 1654 р. Спочатку він звертає увагу на отриману на сеймі відомість, що хан, повертаючись із великим ясиром, не втримався від того, щоб вдарити на “Запороже” (тут – Гетьманщину). Він вирубав там “понад десять міст”. Це призвело до розриву Хмельницьким союзу з ханом (традиційно вважається, що цей розрив стався після зради хана під Жванцем), який “твердо вирішив більше не затягувати його (хана) до своєї потреби й перекинувся до Москви”. Хмельницький тут же послав до Москви своїх послів і поки не дійшли вісті про це до короля, вже отримав звітти “комісарів” (мається на увазі посольство В. В. Бутурліна), яким присягнув, а від них дістав “прапор і булаву”. Українські ж міста – Київ, Брацлав, Чернігів з повітами “по саму лінію (кордон), Горинь, Рось і Тетерів” подав у посесію”, тобто у володіння (1, IV, с. 115). Після чого він привів усіх до виконання у церквах присяги цареві, щоб “знову й охрестились і стригли цим звичаєм, і так же ходили (йдеться про одяг – *І. Т.*) як їх деревляни, навіки позбувшись того, що в них було лядського”. Інформація Твардовського є дуже плутаною, почавши з того, що р. Тетерев ніколи не була межею між Гетьманщиною та Річчю Посполитою, досить було тут згадати р. Случ, що протікала західніше. Твардовський не згадує про статті договору 1654 р., якій зовсім не у такий спосіб змальовували російсько-український союз, отже був

приречений повторювати точку зору московської пропаганди про повне підданство Гетьманщини цареві. Що стосується повторного хрещення (це категорично забороняють церковні канони), зміни зачісок та одягу, то про це є свідчення в листах шляхтича С. Павші і деяких тогочасних газетах. Слід відзначити, що дані вимоги могли висуватися московським урядом (що й породило чутки), але їх не було прийнято і вони не були включені у жоден з договірних документів (1, IV, с. 115; 143). Має рацію Твардовський, коли говорить про опір цьому рішення гетьмана з боку київського митрополита (Сильвестра Косова), котрий навіть мав намір повідомити про це (константинопольського) патріарха, але він явно помилявся, коли вважав, що тільки один Косов наважився виступити проти. Твардовський стисло підсумував наслідки цього акту: “вся без мала відпала Україна”, маючи на увазі у даному випадку тільки Гетьманщину (1, IV, с. 115).

Варто відзначити, що далі Твардовський пише про нові вісті, які досягнули Речі Посполитої і навіть про українське посольство, яке прибуло до короля у Глиняни з повідомленням про укладення Хмельницьким союзу з царем.; про перестороги, які прибували “через Меркурії... з Нідерландів та з інших країн”, щодо військових приготувань антипольської ліги і вперше згадує у даному контексті Швецію. Під “Меркурієм” Твардовський розумів газети та “летючі листки”, які виходили в різних країнах Заходу, наприклад “Mercurius Gallo-Belgicum” (“Меркурій Галло-Бельгійський”), у котрих дійсно було чимало матеріалів про російсько-українські відносини й створення Б. Хмельницьким антипольської ліги з участю Швеції.

Подальші події Твардовський висвітлив у тій же книзі “WD”. Головна увага поета-хроніста була зосереджена у цих книгах вже не Україні. Річ Посполита в даний час мала справу вже не з однією Україною-Гетьманщиною, а з широкою коаліцією. Крім Гетьманщини війну проти Речі Посполитої вели Московська держава, Швеція, Трансільванія і Бранденбург. Природно, що хроніст мав на це реагувати, але враховуючи

стан його здоров'я, важко було чекати такої детальної розповіді про українські події, як у попередніх трьох книгах. В центрі уваги хроніста тепер сейми, дипломатичні переговори і війни Речі Посполитої, але вже не стільки і не скільки проти українських повстанців. Так, велику увагу він приділив посольствам до Кримського ханства (М. Яскульського) та Туреччини (М. Бегановського), Московії (Млоцького), деяким битвам, але про них він не пише так детально, як раніше. Прикладом може послужити опис битви під Шкловом 1654 р., яку хроніст порівнює із Пилявецькою). Розповідаючи про посольство Млоцького, він цитує свідчення глави місії, який бачив готове до виступу в похід 100-тисячне московське військо, понад 80 великих гармат, після чого лає польську шляху і самого себе за недооцінку ворога, за безплідне сеймикування, коли “весь час втратили на порожніх промовах, сварках і приватах” (1, IV, с. 116). Авторська розповідь від першої особи у цьому місці дає підстави припускати, що Твардовський брав особисту участь у сеймах 1654 р.

Згадує Твардовський і про Б. Хмельницького і знову вороже. Він не вповні точно змальовує плани гетьмана: “Хмельницький йому (цареві) подає України і цим без крові жадної прагне прийти до монархії єдиновладної всієї Русі”, потім домагається Волині, “вже будучи паном України” (1, IV, с. 118, 133). Гетьману Твардовський протиставляє полковника Богуна, який відірвався від Хмельницького, щоб повернулись до старих панів, бо козаків “разом підстрижуть з московськими мужланами, забувши (козацькі) звичаї і натуру”. Як відомо з інших джерел (156; 35), Богун дійсно звертався до гетьманів, а через них – і до короля, обіцяючи навіть перейти на польський бік. Це змусило С. Потоцького виступити на Меджибіж і Брацлав. Але від полоненого поляки дізнались, що це лише хитрість Богуна і їхні плани щодо Богуна зазнали краху.

Далі йде розповідь про каральний похід польського війська на Умань, де укритися Богун, про падіння Демівки, Єгупця, Немирова, Кальника, Буші та інших подільських міст (1, IV,

с. 119–120, 129), подається опис Дрожипільської (Охматівської) битви у січні 1655 р. Останню Твардовський неправомірно трактує як перемогу польської зброї. При цьому він вказав, що Хмельницький начебто втік вночі з-під Охматова до якоїсь слободи і дійшов до Білої Церкви (1, IV, с. 130–131; 163). У даному місці Твардовський висловив своє обурення польсько-татарським союзом, вказав, що ординцям було дозволено брати ясир в українських містах і селах на території підвладній Речі Посполитої. Поет-хроніст навіть уболіває над тим, що не вдалося втримати козаків як союзників Речі Посполитої:

*“Таку користь з поганської приязні маємо,
що її християнськими тілами оплачуємо!
Ах, мізерні... [...],
Не всім ми тримали віри
грецької, особливо козакам, і за порожню мали
Зборівську трансакцію, не хотіли вірити
Принаймні Антонові (Ждановичу – І. Т.); з татарами уклали
Паскудну лігу і брати їм ясир дозволили
Християнський навмисно...”*

(1, IV, с. 151).

Потім хроніст зосередився на польсько-шведській війні і тільки час від часу звертав свій погляд на схід. Він знову виявив свою нехоть до розповіді про опису поразок польської зброї, тому тільки у кількох словах згадав про дії козацького корпусу на чолі з Антоном Ждановичем у Речі Посполитої, зокрема про взяття ними разом з військами трансільванського князя Д’єрді II Ракоці Кракова. Єдине, що приваблює увагу хроніста, це смерть Хмельницького. Автор “WD” не приховує радощів з цього приводу, образливо пише про Хмельницького (“здох”), покладає на нього провину за довготривалу війну, за що його вже чекають “перед Еребовими воротами” (Ереб – у давньогрецькій мфiологiї син Хаосу, якого Зевс вкинув з титанами до Тартару; Еребом давні греки називали також підземне царство, де начебто перебували душі померлих грішників) (1, с. 238; 261, с. 104). Уже сам факт звернення Твардовського до

давньогрецької міфології мав очевидно свідчити, що Хмельницькому відрізано шлях до християнського раю.

Далі йде цікава згадка про те, що Богдан хотів по смерті залишити булаву для “Юрка”, свого молодшого сина, але інші козаки хотіли мати гетьманом Виговського і врешті обрали саме його. Хоча дана ситуація описана досить поверхово, однак в цілому вона відповідає дійсності. Далі йде важлива звістка про те, що Виговський спочатку прагнув до зміцнення антипольської ліги, явно продовжуючи політику Б. Хмельницького, навіть підбивав царя до оволодіння польською короною, але потім схилився до Речі Посполитої. Ю. Хмельницького він “послав на науку” (гетьманич дійсно навчався певний час у Києво-Могилянській Академії), викопав скарби його батька, сума яких за свідченням “WD” “перевищувала мільйон” (злотих).

Хроніст очевидно на підставі інформації від польських дипломатів приділив увагу укладенню Гадяцького договору у вересні 1658 р. (1; IV, с. 263–265) і не приховував своїх радощів з цього приводу. Наче забувши про свої попередні злісні випадки проти козацтва, він критикував шляхту за її наміри і підкреслював, що козаки “не кланялися нікому...мужністю й шаблею цього добилися”, порівнює козаків з тими пастухами, з яких “постали римляни”, тощо, схвалив політику короля Стефана Баторія, яка в перспективі дозволила створити “з цих злодюжок Річ Посполиту” На нашу думку, на схилі життя хроніст під враженням довголітньої кривавої боротьби частково переглянув свої погляди і став прихильником українсько-польського компромісу, який би дав шанс обом сторонам вистояти перед загрозою з боку іноземних держав. Хроніст вірно вказав на важливі наслідки Гадяцької унії, у разі успіху якої виникнула б “нова Річ Посполита”, тобто Україна, а православні були б зрівняні з католиками (за недалекоглядну позицію від Твардовського дістається католицькому кліру, який скаржився папі на те, що тепер православне духовенство буде зрівняне з ним). У “WD” згадується про українське посольство на чолі з Ю. Немиричем на сейм, переказується і промова

цього посла, у котрій він порівняв Україну з біблійним блудним сином, що повертається до свого батька. Є дані і про інше українське посольство, що його мав очолити Т. Носач (генеральний обозний) з двома осавулами. Далі Твардовський переказав головні положення Гадяцького договору, в т.ч. про амністію всім повстанцям, про зайняття в сенаті місць православним єпископатом, про 60-тисячний реєстр Війська Запорізького, про нобілітацію частини козаків, про сенаторів “з русі”, про податки, про власний суд, про залишення Чигирина на булаву гетьманові та ін. Серед них особливо цікавими є дві наступні звістки. У першій мова йшла про те, що тепер Русь буде мати “свої академії, архіви і друки”. Якщо про дві академії (одна з них – Києво-Могилянська) та друкарні є відповідні статті у договорі (194), то про запровадження державних архівів йдеться тільки у “WD”. У другій звістці мова йде про власну монету, яку мали б карбувати в Україні і виплачувати нею жолд ресстровцям. В джерелах є дані про карбування української монети в Чигирині при Б. Хмельницькому, а подальші дані стосуються вже часів П. Дорошенка та І. Самойловича (10). Тут же бачимо оригінальну і здається достовірну згадку про намір карбування монети у Великому князівстві Руському І. Виговського. У “WD” є певні відомості і про напрямки зовнішньої політики Гетьманщини після Гадяча: йшлося про мирні переговори з Московською державою і про плавання козаками Чорним морем. На цьому розповідь про Гадяцький договір уривається, Твардовський переходить до інших сюжетів, щоб через кілька сторінок перейти до опису Конотопській битві 1659 р. “Ліхтарик” на полях він красномовно назвав таким чином: “Славна Виговського з козаками й татарами вікторія під Конотопом над Москвою.” Але цю розповідь Твардовський склав на підставі чуток, тому вона є неконкретною. Вказується тільки на те, що причиною московського походу стали звістки про Гадяцький договір, що московськими військами командували князі Ромодановський і Трубецькой, що битва закінчилась цілковитим розгромом московитів, решта

яких (ними командував князь Пожарський) зазнала ще однієї поразки під Путивлем. Але кількість загиблих московитів Твардовський чомусь явно занижує (понад 10 тис. з “з вождем одним”).

Далі хроніст згадав про повстання проти Виговського, яке очолив Юрій Хмельницький і яке зірвало плоди перемоги під Конотопом, зокрема хан змушений був повернути від Москви. При цьому Твардовський чомусь вважає, що це повстання почалось у Брацлаві та за Бугом, а не на лівобічній Гетьманщині. Вказує він і на причини повстання (незрозумілий черні “титул Руського князівства”, нобілітація частини козаків) і на перші його жертви: вбивство Немирича, якого “порубали на шматки”, бо йому не пробачили “мудрої науки... Гадяцьких трактатів”, а також і віри. Тут міститься натяк на те, що Немирич певний час був протестантом. Серед жертв повстання у “WD” названі “Верецака і Сулима”. Взагалі за твердженням автора “WD” тоді не вцілів жоден із тих повстанців, які присягав Речі Посполитій після укладення Гадяцького договору. Виговський же “склав булаву” і “ледве з тисячею своїх втік до Бару”. Далі Твардовський волів переповідати події польсько-шведської війни у Балтійському регіоні, однак окремі звістки стосовно України трапляються й тут. Хроніст відзначає обрання Ю. Хмельницького гетьманом, розповідає про його посольство до Речі Посполитої і про взаємне посольство на чолі з Беневським, бо була надія, що козаків “за хвіст тримаємо” (1, IV, с. 274). Однак ці заходи виявились безрезультатними, бо під Переяславом у 1659 р. Ю. Хмельницький уклав новий договір з Москвою, який зробив неможливим українсько-польське порозуміння. Дуже стисло Твардовський згадує і про кампанію 1660 р. Тоді за його словами московські і козацькі війська мали рухатися у двох напрямках проти Речі Посполитої: на Варшаву і на Львів, внаслідок чого поляки спочатку відступили до Дубна й Любліна. Розповіді ж про тяжкі поразки російських та українських військ під Чудновом, Любаром та Слободищами Твардовський чомусь не подав, очевидно через смертельну хворобу.

Всю свою увагу він сконцентрував на польсько-шведській війні і мирних переговорах, які завершилися укладенням Оливського миру 1660 р. “WD” закінчується детальною розповіддю про умови Оливського миру (1, IV, с. 279–283).

Як бачимо, завершальна книга “WD” значно поступаються попереднім не тільки своїми літературними якостями, на що вказувалося в літературі. Тут обмаль інформації про Україну, вона є поверховою і малодостовірною. Тим не менш окремі факти, що їх наводить Твардовський щодо подій 1654–1660 рр., насамперед історії укладення російсько-українського союзу 1654 р., є оригінальними та і в усякому разі дають уявлення про їх трактування в ранній польській історіографії.

Висновки

Проведене дослідження найвидатнішого твору класика польської історіографії та літератури XVII ст. Самуеля Твардовського “Wojna Domowa” дозволяє зробити ряд висновків.

1) Постає С. Твардовського і його творча спадщина давно перебувають в полі зору польських літературознавців, завдяки чому вдалося встановити основні моменти біографії поета-хроніста, виявити й видати більшу частину його творчої спадщини, ґрунтовно дослідити його твори як пам'ятки літератури, встановити місце і роль С. Твардовського в історії польської літератури. Разом з тим, у численних працях польських авторів існують серйозні розбіжності щодо тих чи інших моментів життєвого й творчого шляху С. Твардовського, наприклад щодо часу його народження, оцінки його окремих творів тощо. Найприкрішим є те, що дослідження його творів і в першу чергу “Громадянської війни”, в якості історичного джерела майже не проводилось, красномовним свідченням чого є той факт, що цей головний твір поета-хроніста не перевидавався з 1681 р.

2) Вивчення біографії С. Твардовського дало можливість подати найбільш ґрунтовне висвітлення його життєвого й творчого шляху, без чого неможливо зрозуміти формування його світогляду, суспільно-політичних та історичних поглядів, оцінити достовірність фактів, про які він говорить у “Громадянській війні”. На наш погляд є підстави виділити три основних етапи життя С. Твардовського: 1) 1595–1623 рр.; 2) 1623–1648 рр.;

3) 1648–1661 рр. Перший період – це дитинство, юність, молодість. Цей час поет-хроніст здобував освіту і робив перші кроки на шляху військової кар’єри є найменш висвітленим через брак джерел. Другий період, коли Твардовський бере участь у важливій дипломатичній місії, ймовірно і у сеймах, служить при магнатських дворах, дебютує як поет, є дуже плідним для нього і забезпечив йому місце серед класиків польської літератури. Третій і завершальний період його життя характеризується зниженням політичної активності С. Твардовського, невдачами у виборі його політичної орієнтації, зануренням у життя провінційного шляхтича. Разом з тим, свої головні зусилля С. Твардовський спрямовує на написання своєї справи життя – віршованої хроніки “Громадянська війна” і успішно його виконує в останній рік свого життя. Важливим є і той факт, що Твардовський брав участь у деяких каральних походах Речі Посполитої проти українських повстанців (Берестецька битва 1651 р.), що розширило його можливості при створенні повномасштабного історичного полотна, яким стала “Громадянська війна”.

С. Твардовський залишив по собі значну творчу спадщину, причому він виступає як хроніст не тільки у “Громадянській війні”, але і в деяких інших творах, насамперед “Лєґації”. На наш погляд, перу Твардовського належить також анонімний друкований твір “Катафалк”, присвячений прославленню роду Фірлеїв, які брали активну участь у придушенні національно-визвольних повстань українського народу у XVII ст.

3) С. Твардовський був глибоко освіченою людиною, добре знав доробок античної історіографії, також польської середньовічної та ранньомодерної історичної думки (хроніки Я. Длугоша, О. Гваньїні, Й. Пасторія, П. П’ясецького, М. Стрийковського та ін.), історико-літературні та публіцистичні твори й панегірики XVI – середини XVII ст. Він користався також з т.зв. паломницької літератури (описи подорожей на “Святу землю” і на Схід взагалі), мав доступ до документів коронної канцелярії, деяких магнатських архівів, сам вів діаріуші (щоденники), мав

контакти з багатьма безпосередніми учасниками подій, які він описував у своїх творах, в першу чергу “Громадянській війні”. Слід визнати, що його “Громадянська війна” (мова йде про цей твір у якості історичного джерела) має компілятивний характер. В її основі лежать переважно публіцистичні друковані твори польських авторів середини XVII ст. (М. Кучваревич, Фрикач та ін.), офіційні урядові реляції про Зборівську та Берестецьку битви, відомі щоденники Войцеха М’ясківського, листи польських воєначальників та рядових шляхтичів – учасників подій, навіть документи Богдана Хмельницького. Однак чимало з цих джерел не дійшло до нашого часу, а Твардовський активно використовував свої особисті враження, свідчення очевидців та учасників подій, внаслідок чого у “Громадянській війні” присутній значний блок оригінальної інформації, яка проливає світло на незнані сторінки історії України, принаймні уточнює хід подій, подає важливі деталі.

4) Історичні погляди С. Твардовського є багато в чому типовими для польської шляхти і в основному збігаються з ідеологією т.зв. “сарматизму”, яка домінувала серед панівного класу Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Цим викликаний був провіденціалізм, навіть месіанізм С. Твардовського, його відверта ворожість до будь-яких національно-визвольних рухів українського народу. Близькість до клану Вишневецьких багато в чому прояснює непримиренну позицію щодо українських повстанців, апологетизацію хроністом Яреми Вишневецького – одного з найлютіших ворогів українських повстанців. Аналіз Твардовського причин Національно-визвольної війни є суперечливим. З одного боку він ладен все списати на кару Господню за гріхи поляків. При цьому він демонізує Богдана Хмельницького, хоча й віддає часом йому належне як полководцю й дипломату. З другого боку Твардовський шукає і раціональних причини війни. Виходячи з імперських позицій, він головну провину покладає на українську сторону, насамперед вбачає причину війни у ненависті селян до панів. Разом з тим, він не обмежується звичними трафаретами, а знаходить причини і у

вадах державного устрою Речі Посполитої, і у занепаді морально-го духу шляхти, врешті і у зловживаннях шляхти, її надмірному визиску селян, порушенні прав і вольностей козацтва, свавілі польської воячини. Поет-хроніст виступає з критикою існуючого державно-політичного ладу і морального стану Речі Посполитої. С. Твардовський, беручись за перо, щоб висвітлити історію повстання на Україні, мав деяких попередників в особі польських офіційних історіографів (Й. Пасторій) та публіцистів, тому сприйняв ряд їхніх положень щодо характеру й оцінки Національно-визвольної війни. Разом з тим важко переоцінити роль Твардовського як основоположника польської історіографії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., оскільки саме він першим створив таку фундаментальну працю, присвячену цій війні і охопив весь її період, навіть заторкнув початок Руїни. Він позитивно поставився до Гадяцького договору 1658 р., який з його точки зору відкривав перспективу до нових форм співжиття українців та поляків у одній державі. Цікавими є думки Твардовського щодо походження та ранньої історії запорозького козацтва. Щоправда він плутався у поясненнях терміну “козак”, перебільшував розбійницькі нахили у козацькому середовищі, засуджував козацтво за його участь у повстаннях проти Речі Посполитої. Водночас він підкреслював ідентичність русинів-українців з козаками, досить точно змалював їхній спосіб життя на ранній стадії існування Запорожжя, підкреслив позитивне значення реформи короля Стефана Баторія, високо оцінив роль козацтва і персонально гетьмана Сагайдачного у боротьбі проти агресії Османської імперії, вказуючи на ефективні морські походи і на роль запорожців у Хотинській війні 1621 р.

5) “Громадянська війна” виявила потужний вплив на подальшу польську історіографію, не випадково вона була одним з важливих джерел трилогії класика польської літератури XIX ст. Генріка Сенкевича, насамперед “Вогнем і мечем”, а та у свою чергу виявила колосальний вплив на історичну свідомість польського суспільства. Деякі терміни, що їх уперше

запровадив до обігу С. Твардовський у “Громадянській війні” міцно увійшли в обіг істориків, які досліджують історію Речі Посполитої та України XVII ст. – “золотий спокій” 1638–1647 рр., “потоп” 1655–1657 рр. В нашій роботі підсумовується матеріал, який свідчить і про потужний вплив С. Твардовського на розвиток польської літератури XVII–XVIII ст., насамперед на творчість таких видатних польських поетів, письменників і хроністів як Веспазіян Коховський та Вацлав Потоцький, що власне вони й самі визнавали. Це виявилось і у текстуальному впливі, і у виборі сюжетів розповіді, і у тяжінні до епічного викладу, до поєднання історії і літератури.

Парадоксально, але “Громадянська війна” користувалась значною популярністю в Україні, вона читалась в оригіналі, перекладалась українською, активно використовувалась українськими літописцями, насамперед Григорієм Грабянкою та Самійлом Величком. Можна сказати, що “Громадянська війна” провокувала українських літописців на створення праць-відповідей. Використовуючи цей твір Твардовського як джерело, вони в той же час писали історію Національно-визвольної війни з діаметрально протилежних позицій, постійно полемізували з Твардовським, викриваючи його помилки й ворожу тенденційність.

б) Аналіз висвітлення С. Твардовським історії України, в першу чергу Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. та початкового періоду Руїни засвідчив, що в результаті використання поетом-хроністом досить значної кількості незбережених джерел, особистих вражень та свідчень очевидців на сторінках його творів і в першу чергу “Громадянської війни” міститься чимало цінної оригінальної інформації. Ці оригінальні дані стосуються навіть XV–XVI ст., коли хроніст веде мову про українські князівські роди чи про Роксолану, але переважна їх більшість стосується Національно-визвольної війни. тут хроніст переказує невідомі листи Богдана Хмельницького, згадує про численні невідомі досі епізоди українсько-польського збройного та дипломатичного проти-

стояння; його інформація доповнює сучасні уявлення про хід найважливіших битв Національно-визвольної війни (Корсунської, Збарзької, Зборівської, Берестецької та ін.), подає деякі цікаві деталі щодо укладення російсько-українського військово-політичного союзу 1654 р. та ін.

Незважаючи на ворожість С. Твардовського до національно-визвольної та антифеодальної боротьби українського народу, на сторінках його творів і особливо “Громадянської війни” відбилась чимало свідчень, незнаних з інших джерел, що визначає не тільки джерелознавчу, але й історіографічну цінність пам’ятки, яку в перспективі необхідно видати в перекладі українською, що поза сумнівом збагатить джерельну базу історії України козацької доби.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Національна бібліотека України

ім. В. І. Вернадського

Відділ стародруків

1. ІН. -- 197 (Twardowski S. Wojna Domowa. – Calissi, 1681). – 284 с.
 2. ІН. – 198 (Twardowski S. Wojna Domowa. – Calissi, 1681). – 284 с.
 3. ІН. – 485 (Twardowski S. Przeważna legacja.....Wilno, 1706). – 249 с.
- Загальний відділ**
4. “Колекція А. Попова”. – № 19891. (Twardowski S. Wojna domowa. – Calissi, 1681). – 283 с.

Наукова бібліотека

Київського Національного університету

5. Ф. ”Бібліотека М. Максимовича”. – № С-168124. (Twardowski S. Wojna domowa. – Calissi, 1681). – 284 с.

Національна бібліотека України

ім. В. Стефаника НАН України

Відділ рідкісної книги

6. Ст. – IV, 5158 (Twardowski S. Wojna domowa. – Calissi, 1681). – 284 с.
7. Ст. – IV, 82079 (Twardowski S. Wojna domowa. – Calissi, 1681). – 284 с.
8. Ст. – IV, 119092 (Twardowski S. Wojna domowa. – Calissi, 1660). – 284 с.
9. Ст. – IV, 5157 (Twardowski S. Wojna domowa. – Calissi, 1660). – 284 с.
10. Ст. – IV, 82093 (Twardowski S. Władisław IV, król polski i szwedzki. – Leszno, 1650). – 275 с.
11. Ст. – IV, 50725 (Twardowski S. Władisław IV, król polski i szwedzki. – Leszno, 1650). – 275 с.
12. Ст. – II, 75933 (Twardowski S. Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Władysława IV, 1634). – 185с.
13. Ст. – II, 79617 (Twardowski S. Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Władysława IV, 1634). – 185 с.

14. Ст. – II, 76023 (Twardowski S. Satyr na twarz Rzeczpospolitej w roku 1640). – 25 c.
15. Ст. – II, 95495 (Twardowski S. Satyr na twarz Rzeczpospolitej w roku 1640). – 25 c.
16. Ст. – II, 87221 (Twardowski S. Przeważna łegacja.....Wilno, 1706). – 249 c.
17. Ст. – IV, 50436 ([Twardowski S.] Pałac Łeszczyński pod wyjazd Bogusława Łeszczyńskiego.....Poznań, 1645). – 55 c.
18. Ст. – IV, 50714 ([Twardowski S.] Książę Wiszniowiecki Janusz. – Leszno, 1646).
19. Ст. – I, 851131 ([Twardowski S.] Nadobna Pasqualina. – Kraków, 1701). – 124 c.
20. Ст. – I, 9417 ([Twardowski S.] Nadobna Pasqualina. – Kraków, 1701). – 124 c.
21. Ст. – I, 110537 ([Twardowski S.] Nadobna Pasqualina. – Kraków, 1701). – 124 c.
22. II АСП–12899 ([Twardowski S.] Poezje. Zbiór różnych rytmów. – Wilno, 1770). – 151 c.
23. Ст. – I, 85997 ([Twardowski S.] Miscellanea selecta... – Kalisz, 1634). – 151 c.
24. Ст. – II, 111924 (Twardowski S.) Miscellanea selecta...w różnych panegirycznych okazyach. – Kalisz, 1682). – 185 c.
25. Ст. – I, 77892 ([Twardowski S.] Daphnis w drzewo bobkowe przemieniła się. – Kraków, 1661). – 85 c.
26. Ст. – II, 111924 ([Twardowski S.] Daphnis w drzewo bobkowe przemieniła się. – Kraków, 1702). – 85 c.
27. Ст. – II, 6890 ([Twardowski S.] Daphnis w drzewo bobkowe przemieniła się. – Kraków, 1702). – 85 c.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

28. Ф. 1230 (колекція мікрофільмів з Польщі). – Оп. 1. – № 6 (лист Я. Вишневецького до гнезненського арцибіскупа М. Лубенського від 2.06.1648 р.).
29. Ф. 1230 (колекція мікрофільмів з Польщі). – Оп. 1. – № 7 (лист коронного підчашого Я. Остророга до гнезненського арцибіскупа М. Лубенського від 4.08.1648 р.).
30. Ф. 1230 (колекція мікрофільмів з Польщі). – Оп. 1. – № 9 (лист В. М'ясківського до сина від 27.09.1648 р.).

Державна публічна бібліотека РФ
ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (Петербург).

Відділ "Россіка"

31. 13.8.3.45. (Twardowski S. Wojna Domowa. – Calissi, 1681). – 284 с.

Національна бібліотека у Варшаві. – Відділ стародруків

32. 4.19.1.16 (Twardowski S. Wojna Domowa. – Kraków, 1661). – 284 с.

33. 28.20.3.1164 ("Satyr na twarz Rzeczypospolitej w roku 1640"). – 24 с.

34. Sd.713.816 ("Katafałk rycerski wielmożnemu jego mości panu Mikołajowi z Dambrowic Firlejowi..." (1649). – 152 с.

* * *

35. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. X.

36. Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Ч. III. – Т. 4.

37. Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч. III. – Т. 6.

38. Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 2006. – Т. ССLII. – Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 522–535.

39. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1864. – Т. 4.

40. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – 370 с.

40-а. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – 640 с.

41. Вирський Д. "Дискурс про козаків". – К., 2005. – 110 с.

42. Виткалов В. Г., Пономарьова Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів. За матеріалами наукової спадщини І. К. Свещнікова. – Рівне, 2005. – 403 с.

43. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 2. – 559 с.

44. Гваньїні О. Опис європейської Сармагії. – К., 2007. – 1005 с.

45. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – К., 1961. – 470 с.

46. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – 825 с.

47. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI.

48. Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II (1633–1673). – 446 с.

49. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. III. – 355 с.

50. Книга жыцій і хадження. – Мінск, 1994. – 503 с.

51. Краткая история о бунтах Хмельницкого, войне с татарами, шведами и уграми в царствование королей Владислава IV-го и Яна Казимира с 1647 по 1660 г. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – Кн. 4. – Материалы иностранные. – С. 1–56.
52. Мицик Ю. А. Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 122–135.
53. Мицик Ю.А. Кілька документів до історії козацько-татарського союзу 1625 року та православної церкви в Україні // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 139–146.
54. Мицик Ю., Цибульський В. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – 119 с.
55. Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. – М., 1984. – 212 с.
56. Польская поэзия XVII века. – М., 1977. – 201 с.
57. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3.
58. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – 587 с.
59. Софонович Ф. Хроніка з літописцов стародавніх. – К., 1992. – 333 с.
60. Літопис Самовидця. – К., 1971. – 207 с.
61. Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000.
62. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – 220 с.
63. Arma cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649). – Kraków. – 2005. – 336 с.
64. Białoński J. Poematy rycerskie. – Kraków, 2004. – 186 с.
65. Bielski M. Kronika Polski. – Sanok, 1856. – Т. 1. – 699 с.
- 65-а. Costin M. Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne. – Poznań, 1998. – 357 с.
66. Kronika Polska Marcina Kromera. – Sanok, 1857.
67. Diariusz drogi króla jmci Zygmunta III. – Wrocław, 1999. – 303 с.
68. Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza. – Kraków, 1867. – 829 с.
69. Kochowski W. Utwory poetyckie. Wybór. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991. – 351 с.

70. Kochowski W. Nagrobek Samuelowi z Skrzypny Twardowskiemu, Wirgiliuszowi słowiańskiemu // Kochowski W. Utwory poetyckie. Wybór. – Wrocław, 1991.
71. Krasieński G. Taniec Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1996. – 167 c. + IX.
72. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. – Kraków, 1870.
- 72-a. [Lubomirski S.H.] Stanisław Herakliusz Lubomirski – twórca i dzieła. – Warszawa, 2004. – 267 c.
73. Moskwa w rękach Polaków. – Kraków, 2005. – 518 c.
74. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom // Przegląd Wschodni. – 1998. – T. V. – C. 418–419.
75. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 2. – 188 c.
76. Ossoliński J. Pamiętnik (1595–1621). – Wrocław, 1952. – 180 c.
77. Pamiętniki Maskiewiczów. – Wrocław, 1961. – 332 c.
78. Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora wydane z rękopisu. – Wrocław, 1840. – 144 c.
79. Pamiętniki o wojnach kozackich przez nieznanego autora. – Wrocław, 1842. – 152 c.
80. Poezje Samuela z Skrzypny Twardowskiego. – Kraków, 1861. – 187 c. + VI.
- 80-a. Potocki W. Wojna Chocimska. – Wrocław, 2003. – 457 c. + XXIX c.
81. Radziwiłł A. S. Pamiętniki. – Warszawa, 1980. – T. 3. – 614 c.
82. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999. – 429 c.
83. Samuel ze Skrzypny Twardowski. Wybór poezji. – Poznań, 2002. – 212 c.
84. Starowolski S. Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1991. – 208 c.
85. Starożytności historyczne polskie. – Kraków, 1840. – T. 2.
86. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. 1. – 293 c.
87. Szemiota S.S. Sumariusz wierszów. – Warszawa, 1981. – 416 c.
88. Taszycki W. Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku. – Lwów, 1928.
89. Twardowski K. Pochodnia Miłości Bożej. – Warszawa, 1995. – 93 c.
90. Twardowski K. Lekcje Kupidonowe. – Warszawa, 1996.
91. Twardowski K. Łódź młodzi z nawałności do brzegu płynąca. – Warszawa, 1999.

92. Twardowski S. Dafnis drzewom bobkowym. – Wrocław – Kraków – Gdańsk, 1976. – 218 c. + XCVIII c.
93. Twardowski S. Dafnis drzewom bobkowym. – Wrocław, 1955. – 304 c.
94. Twardowski S. Nadobna Paskwalina. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1980. – Wyd. 2. – 279 c. + LXXXIX.
95. Twardowski S. Pałac Leszczyńskich. – Warszawa, 2002. – 135 c.
96. Twardowski S. Przeważna legacja Krzysztofa Zbarskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. – Warszawa, 2000. – 468 c.
97. Twardowski S. Poezje. – Kraków, 1861. – 186 c.
98. Twardowski S. Szczęśliwa mosiewska ekspedycja. – Łódź – Poznań, 2002.
99. Twardowski S. Władysław IV. – Kraków, 2001.
- 99-a. Wybór poezji Samuel ze Skrzyzny Twardowski. – Poznań, 2002. – 145 c.
100. Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku. – Warszawa – Kraków, 1985. – 249 c.
101. Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich. – Warszawa, 1904. – T. II (1526–1830). – 249 c.
102. Zbiór różnych rytmów Samuela z Skrzyzny Twardowskiego. – Wilno, 1770. – 151 c.

Література

103. Антонович В. Лекції з джерелознавства. – Острог – Нью-Йорк, 2003. – 382 с.
104. Антонович В. Б. Моя исповедь. Ответ пану Паданице // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 78–90.
105. Антонович В. Б. Грановщина // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 607–621.
106. Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик. – 1977. – Т. XIV. – Ч. 1–2. – (53–54). – С. 50–54.
107. Венгженовский Т. Свадьба Тимоша Хмельницкого (эпизод из истории малорусско-молдавских отношений) // Киевская старина. – 1887. – № 3, 5. – С. 26–51.
108. Возняк М. Козацтво під Хотиним 1621 року в сучасній поезії // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1928. – Т. 149.

109. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003. – 336 с.
- 109-а. Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское возрождение и славянские культуры XVI–XVII вв. – М., 1963. – 415 с.
110. Грабовецький В. Роксолана – Хуррем та її історична постать. – Івано-Франківськ, 2004. – 55 с.
111. Грабович Г. “Wojna Domowa” Самуеля Твардовського: літературний контекст і аспекти жанру // Грабович Г. До історії української літератури. – К., 2003. – 631 с.
112. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V. – 687 с.
113. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – 624 с.
114. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 2. – 335 с.; Ч. 3. – 288 с.
115. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – 869 с.
116. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1999. – Ч. IX. – Ч. 2. – 1630 с.
117. Дзира Я. І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – 567 с.
118. Дзира Я. І. Турецько-татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.
119. Дзюба О. М. Книгозбірні викладачів та випускників Київської Академії // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 359–362.
120. Енциклопедичний довідник. – К., 2001.
121. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 8. – 320 с.
122. Зозуля С. До питання про зв'язки М. Н. Петровського з О. С. Грушевським (за матеріалами ЦДІАК України) // Пам'ятки. Археологічний щорічник. – 2003. – Т. 4. – С. 213–219.
123. Иконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – 1918 с.
124. Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К., 2002.
125. Історичне джерелознавство. К., 2002.
126. Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004. – 494 с.
127. Києво-Могилянська Академія в іменах. – К., 2001. – 734 с.

128. Ковальський Н. П. Історичнознавство історії України (XVI – перша половина XVII століття). – Дніпропетровськ, 1977–1979. – Ч. 1. – 95 с.
129. Ковальський Н. П. Історичнознавство історії України (XVI – перша половина XVII століття). – Дніпропетровськ, 1978. – Ч. 2. – 193 с.
130. Ковальський Н. П. Історичнознавство історії України (XVI – перша половина XVII століття). – Дніпропетровськ, 1978. – Ч. 3. – 95 с.
131. Ковальський Н. П. Історичнознавство історії України (XVI – перша половина XVII століття). – Дніпропетровськ, 1979. – Ч. 4. – 109 с.
132. Ковальський Н. П., Мьцьк Ю. А. Аналіз вітчизняних історичних джерел по історії Освободительної війни українського народу 1648–1654 рр. – Дніпропетровськ, 1986. – 80 с.
133. Кондратович (В. Сырокомля). Історія польської літератури з початку до теперішнього часу. – М., 1862. – Т. 2. – 488 с.
134. Корпанюк М. Слово, хрест, шабля. – К., 2005. – 904 с.
135. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – 260 с.
136. Кримський А. Історія Туреччини. – К. – Львів, 1996. – 288 с.
137. Кучернюк М. Ф. Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – № 10. – С. 137–142.
138. Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський // Твори. – Філадельфія, 1980. – Т. 2.
139. Лозинський Й. Українське весілля. – К., 1992. – 175 с.
140. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – 352 с.
141. Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 110–170.
142. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – 262 с.
143. Мицик Ю. А. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 523–565.
144. Мицик Ю. А. Козацький край. – Дніпропетровськ, 1997. – 176 с.
145. Мицик Ю. Незнаний лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал. – 1984. – № 1. – С. 128–130.

146. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 25–39.
147. Мицик Ю. А. Польська історіографія Визвольної війни українського народу середини XVII століття // На чолі козацької держави (до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького). – Рівне, 1996. – Вип. 2. – С. 106–140.
148. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – 392 с.
149. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII вв.). Немецкие и австрийские источники. – Днепропетровск, 1980. – Ч. 1. – 75 с.
150. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – 95 с.
151. Мыцык Ю. А. О классификации и достоверности конфессат участников Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 97–101.
152. Мыцык Ю. А. Краткие польские летописцы середины – второй половины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1983. – С. 27–35.
153. Николаев С. И. Неизвестное издание поэмы С. Твардовского “Прекрасная Пасквалина” // Советское славяноведение. – 1984. – № 4. – С. 77–78.
154. Орлич М. Роксоляна, царівна сонячна Опілля. – Львів, 2002. – 88 с.
155. Петрикевич В. Літопись Самійла Величка а “Wojna domowa” Самійла Твардовського. – Тернопіль, 1910. – 89 с.
156. Петровський М. Н. Нариси з історії України. Вип. IV. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – 268 с.
157. Плюхий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. – Днепропетровск, 1983. – 64 с.
158. Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – 494 с.

159. Пронштейн А. П. Методика исторического источниковедения. – Ростов-на-Дону, 1976. – 479 с.
160. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М., 1975, 281 с.
161. Радишевський Р. Польське посередництво у формуванні українського бароко // Українсько-польські літературні контексти доби бароко. – К., 2004. – С. 41–61.
162. Робинсон А. Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский. – М., 1963. – 142 с.
163. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – 270 с.
164. Сергійчук В. І. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. – 1992. – № 8. – С. 119–122.
165. Сисин Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII сторіччя // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 680–697.
166. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – 400 с.
167. Соболев В. “Війна домово” Самійла Твардовського і українська історіографія в контексті історичної психології // Соболев В. 12 подорожей в країну давнього письменства. – Донецьк, 2005, – С. 68–74.
168. Соболев В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – К., 1996. – 319 с.
169. Степанков В. Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648–1657) // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 40–61.
170. Тарасенко І. Ю. Берестецька битва 1651 року у описі польського хроніста С. Твардовського // “Берестецька битва в історії України”. Збірник тез наукової конференції. – [Рівне], 2006. – С. 11–14.
171. Тарасенко І. Ю. Корсунська битва 1648 року у висвітленні хроніки С. Твардовського // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.). Матеріали науково-практичної конференції 28 листопада 2007 р. – Корсунь-Шевченківський, 2007. – С. 101–104.
172. Тарасенко І. Ю. Жовтоводська битва 1648 р. у висвітленні хроніки С. Твардовського // Бористен. – 2007. – Серпень. – № 8 (194). – С. 15–16.

173. Тарасенко І. Корсунська битва 1648 року у висвітленні хроніки С. Твардовського // Корсунський часопис. – Корсунь-Шевченківський. – 2007. – № 17. – С. 14–15.
174. Тарасенко І. Ю. Події Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Житомирщині у висвітленні польського поета XVIII ст. Яна Бялобоцького // Бердичів древній і вічно молодий. – Житомир, 2005. – С. 31–33.
175. Тарасенко І. Ю. Поет-хроніст XVII ст. Самуель Твардовський та його творчість // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 17–35.
176. Тарасенко І. Польський хроніст XVII ст. С. Твардовський про події Національно-визвольної війни в Білорусі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 11. – С. 18–23.
177. Тарасенко І. Ю. Польський хроніст XVII ст. С. Твардовський про події в Речицькому краї // П'ятыя міжнародныя Доунароускія чытанні. – Гомель, 2005. – С. 214–220.
178. Тарасенко І. Польський хроніст XVII ст. Самуель Твардовський про Роксолану // Мандрівець. – Тернопіль, 2005. – № 6. – С. 22–24.
179. Тарасенко І. Ю. Твори С. Твардовського як джерело до історії України XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 16. – С. 378–384.
180. Тодійчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989, 158 с.
181. Туранли Ф. Роксолана в Стамбулі // Кресназвичий збірник на пошану Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 35–40.
182. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2006. – 670 с.
183. Улашик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – М., 1973. – 303 с.
184. Федорук Я. Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. – К. – Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 37–87.
185. Фенор В. Фридрих Вильгельм І. – М., 2004. – 382 с.
186. Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. – К., 1981. – С. 188–254.

187. Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXIII–XXIV. – Кн. 3–4. – С. 1–114.
188. Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.). – Днепропетровск, 1986. – 83 с.
189. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального статусу. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2006. – 300 с.
190. Эко У. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки. – М., 2004. – 238 с.
191. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1901. – Т. 64. – 960 с.
192. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – 415 с.
193. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – 375 с.
194. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 447 с.
195. Barłowska M. Jerzy Ossoliński. Orator polskiego baroku. – Katowice, 2000. – 233 с.
196. Barycz H. “Nagrobek p. Samuela Twardowskiego, poety polskiego. Sam do siebie pisał 1661” // “Pamiętnik Literacki”. – 1952. – Т. 43. – С. 541–547.
197. Bełcikowski A. Samuel ze Skrzypny Twardowski. Ze studiów nad literaturą polską. – Warszawa, 1886.
198. Bentkowski F. J. Historia literatury polskiej wystawiona na spisie dzieł, drukiem ogłoszonych. – Warszawa-Wilno, 1814.
199. Besala J. Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1988. – 434 с.
200. Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Warszawa, 2004. – Т. 3.
201. Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie. – Warszawa, 1965. – 581 с.
202. Biernacki W. Żółte Wody. – Warszawa, 2004. – 204 с.
203. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – 408 с.
- 203-a. Borek P. W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach. – Kraków, 2011. – С. 49–50.
204. Bródziński K. Pisma. – Poznań, 1872. – Т. IV. – 400 с.

205. Bruckner A. Dzieje literatury polskiej w zarysie. – Warszawa, 1908. – T. I. – Wyd. 2. – 497 c.
206. Bruckner A. Dzieje literatury polskiej w zarysie. – Warszawa, 1924. – T. I. – Wyd. 3. – 497 c.
207. Bruckner A. Dzieje kultury polskiej. – Warszawa, 1958. – T. II. – 727 c.
208. Chłebowski B. Samuel ze Skrzypny Twardowski. В кн.: Члѣбowski B. Od Kochanowskiego do Brzozowskiego. – Warszawa – Kraków, 1979.
209. Chłebowski B. Samuel ze Skrzypny Twardowski poeta XVII w. // Studia nad literaturą XVII w. Pisma. – Warszawa, 1912. – T. III. – C. 50–99.
210. Chmielowski P. Historia literatury polskiej od czasów najdawniejszych do początków romantyzmu. – Lwów, 1931.
211. Chodyncki I. Dykcjonarz uczonych polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególne wiadomości o pismach i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł niektórych. – Lwów, 1833. – T. III. – 423 c.
212. Cynarski S. Sarmatyzm – ideologia i styl życia // Polska XVII wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura. – Warszawa, 1977.
213. Chrościcki J. A. Barokowa architektura okazjonalna // Wiek XVII. Kontreformacja. Barok. Prace z historii kultury. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970. – C. 251–253.
214. Czapliński W. Dyplomacja polska w latach 1605–1648 // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII w. – Warszawa, 1966.
215. Czechowski A. Samuel's von Skrzypna Twardowski "Wojna Domo-wa". – Posen, 1894. – 53 c.
216. Długolecki W. J. Batoh 1652. – Warszawa, 1995. – 204 c.
217. Gąsiorowska – Szmydtowa Z. Zołkiewski jako Lucjusz Emiliusz we "Władysławie IV" Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // Pamiętnik Literacki. – 1921. – R. XIX.
- 217-a. Głazewski J. W żywiole tekstu "Dworzanki" Jana Gawińskiego – próba lektury i interpretacji. – Warszawa, 2008. – 267 c.
218. Gołębiowski Ł. O dziejopisach polskich, ich duchu, zaletach i wadach. – Warszawa, 1826.
219. Gmiterek H. Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypny // Козацькі війни XVII ст. в історичній с відомості польського та українського народів. Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–12 жовтня 1995 р.). – Львів – Люблін, 1996. – C. 106–115.

220. Grzeszczuk S. O "Satyrach" Krzysztofa Opalińskiego. Proba syn-tezy. – Wrocław, 1961. – 333 c.
221. Grzeszczuk S. W stronie Kochanowskiego. – Katowice, 1981. – 454 c.
222. Encyklopedia powszechna. – T. 25. – Warszawa, 1867.
223. Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1936. – T. XXXI. – 336 c.
224. Fiszerowa R. Samuel Twardowski jako poeta barokowy // Prace Historyczno-Literackie. – Kraków, 1931. – № 37.
225. I w odmianach czasu smak jest. – Warszawa, 1991.
226. Juszczyński M. H. Dykcjonarz poetów polskich. – Kraków, 1820. – T. II.
227. Herby szlachty polskiej. – Warszawa, 1990. – 175 c.
- 227-a. Hernas C. Barok. – Warszawa, 1998. – 743 c.
228. Historia literatury polskiej w zarysach. – Warszawa, 1845.
- 228-a. Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach. – Bochnia – Kra-ków – Warszawa, 2002. – T. III. Barok. – 691 c.
229. Hryda B. Szkolna literacka działalność Franciszka Bohomolca. U źródeł polskiego klasycyzmu XVIII w. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – C. 51–82.
230. Renesans. Barok. – Gdańsk, 2002.
232. Kaczmarek M. Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twar-dowskiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1972. – 192 c.
233. Kaczmarek M. Koźmińskie epitalamium Samuela Twardowskiego // Archiwum Literackie. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. – T. XIV.
234. Kaczmarek M. Sarmacka perspektywa sławy. Nad wojną Chocimską Wacława Potockiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1982. – 139 c.
235. Kaczmarek M. Treny Samuela Twardowskiego jako osobiste wyz-nanie poety // Zeszyty naukowe WSP w Opolu. Historia literatu-ry. – Cz. 8. – Opole, 1971. – C. 5–14.
236. Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Sójka J. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. – T. 3. – Cz. 1 (Wielkopolska). – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977.
237. Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. – Warszawa, 1988. – 685 c.
238. Kersten A. Pierwszy opis obrony Jasnej Góry (studia nad Nową Gigantomachią ks. Augustyna Kordeckiego). – Warszawa, 1959.
239. Kleiner J. Zarys dziejów literatury polskiej. – Wrocław, 1958. – T. 1.

240. Korbut G. Literatura polska od początków do wojny światowej. – Warszawa, 1929. – T. I. – 2-e вид. – 571 c.
241. Korotaj W., Korotajowa K. Książka literacka w polskich bibliotekach XVI–XVII ww. (na podstawie wybranych przykładów) // Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1980. – C. 231–234.
242. Kotarska J., Kotarski E. Słownik literatury polskiej. Średniowieczne. Renesans. Barok. – Gdańsk, 2002. – 398 c.
243. Kowalski P. Theatrum świata wszystkiego i poćiwy gospodarz. O wizji świata pewnego siedemnastowiecznego pisarza ziemiańskiego. – Kraków, 2000. – 379 c.
244. Kowalkowski A. F. O rękopisie i wydaniach “Wojny Domowej” Samuela Twardowskiego // Archiwum Literackie. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. – T. XIV. – C. 83–204.
245. Kowalkowski A. F. Ze studiów nad “Wojną Domową” S. Twardowskiego // Ruch Literacki. – 1935.
246. Kozłowska J. Nieznane wiersze Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // Biblioteka Warszawska, 1913. – T. 1. – C. 381–385.
247. Kozłowska – Studnicka J. Katalog rękopisów polskich (poezji), wywiezionych niegdyś do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, znajdujących się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie. – Kraków, 1929. – № 36.
248. Kruszewska T. Stan badań i problematyka studiów nad romansiem polskim XVII wieku // Ze skarbca kultury. – Wrocław, 1960. – Z. 1(12). – C. 25–47.
249. Krzywy R. Komentarz edytorski // Twardowski S. Przeważna legacja. – Warszawa, 2000. – C. 245–449.
250. Krzywy R. Wprowadzenie do lektury // Twardowski S. Pałac Leszczyńskich. – Warszawa, 2002. – C. 5–23.
251. Krzyżanowski J. Historia literatury polskiej. – Warszawa, 1974. – 693 c.
252. Kulesza D., Stec W., Sztachel J., Zawadzka D. Słownik poetów polskich. – Białystok, 1997.
253. Kuran M. Kampania smoleńska Władysława IV (1634) w twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // Napis. Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej. – Warszawa, 2001. – C. 171–200.
254. Kuran M. Radziwiłłowie w twórczości Samuela Twardowskiego // Radziwiłłowie. Obrazy literalne. Biografie. Świadectwo historyczne. – Lublin, 2003. – C. 143–177.

255. Kuran M. Stefan Batory i Władysław IV. Poetyckie wizje wypraw moskiewskich (epinicion, panegiryk, kronika) // *Od średniowiecza ku współczesności*. – Łódź, 2000. – C. 306–323.
- 255-a. Kuran M. Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego. – Łódź, 2008. – 477 c.
256. Kunzer T. Przewodnik po województwie Tarnopolskim. – Tarnopol, [1928].
- 256-a. Lewin P. Wykłady poetyki w uczelniach rosyjskich XVIII w. (1722–1774) a tradycje polskie. – Wrocław, 1972. – 188 c.
257. Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu. – Warszawa, 1975. – 832 c.
258. Literatura staropolska. – Kraków, 2002. – T. I. Poezja.
259. Łużny R. Pisarze kręgu Akademki Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. – 1996. – № 142. – *Prace Historycznoliterackie*. – Z. 12. – C. 3–25.
260. Maciejowski W. A. Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. – Warszawa, 1852. – T. 3.
261. Mały słownik kultury antycznej. – Warszawa, 1968. – 445 c.
262. Markiewicz H. Do powiedzenia. Rozprawy i szkice z wiedzy o literaturze. – Kraków, 2000. – 322 c.
263. Między sobą. Szkice historyczne polsko – ukraińskie. – Lublin, 2000. – 184 c.
264. Nagielski M. Relacje zbaraskie z “Ksiągi pamiętniczej” Jakuba Michałowskiego a “Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza // C. 156, 158.
265. Niedźwiedz. Między Wojny domową a Wojną chocimską – poemat Samuela Leszczyńskiego o bitwie Cudnowskiej // *Napis*. Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej. – Warszawa, 2001. – Seria VII. – C. 235–246.
266. Niesiecki K. Herbarz polski. – Lipsk, 1842. – 256 c.
267. Nowa encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1996. – T. 6.
268. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie. – Warszawa, 1972. – 357 c.
269. Nowak-Dłużewski J. Poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie. – Warszawa, 1972. – 387 c.
270. Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. – T. 3.
271. Ochmann-Staniszevska S. Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimierza Wazy // *Epoka ogniem i mieczem*. – Warszawa, 2000. – C. 45–52.

272. Okoń J. Odrzucić miłość? // *Antyk w Polsce*. – Cz. II. – Studia. – Łódź, 1998. – C. 84–102.
273. Okoń J. O wierszu w Nadobnej Paskwalinie Samuela Twardowskiego // *Od średniowiecza ku współczesności*. – Łódź, 2000. – C. 127–145.
274. Okoń J. Wstęp // Twardowski S. *Nadobna Paskwalina*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1980. – C. I–LXXXIX.
275. Ostrowski J. *Tablice odmian herbowych*. – Warszawa, 1909.
276. Pelc J. *Kontrreformacja, sarmatyzm a rozwój literatury polskiej // Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury*. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970. – C. 146–157.
277. Pelc J. *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*. – Kraków, 2002. – 413 c.
278. *Poselstwo Krzysztofa Zbaraskiego do Turcji w r. 1622 // Dziennik Wileński*. – Wilno, 1827. – T. 3. *Historia i literatura*. – C. 3–27, 101–125, 237–273, 339–357.
279. Pfeifer B. *Alegoria między pochwałą a naganą. Twórczość Jana Jurkowskiego (1580–1635)*. – Wrocław, 1995.
280. Pliszka M. *Samuel Twardowski – poeta wizjoner // Rozumieć świat przez teksty kultury*. – Siedlce, 2001. – C. 61–70.
281. *Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*. – Warszawa, 1927. – T. 2. – 598 c.
282. Rudzka – Symoniuk M. *W kręgu zypomniaych romansów wierszowanych XVII // Studia o literaturze staropolskiej. Natura i sztuka*, – Lublin, 1979. – C. 65–69.
283. Ryba R. *Glosa do barokowej recepcji Trenów Jana Kochanowskiego (na podstawie poematu Samuela Twardowskiego Książę Wiśniowiecki Janusz) // Od baroku ku pozytywizmowi. Studia historyczno-literackie*. – Katowice, 1995. – C. 36–46.
284. Ryba R. *Funkcje struktury epitałamiijnej w poemacie Samuela Twardowskiego “Książę Wiśniowiecki Janusz” // Barokowe przypowieści i inne szkice historycznoliterackie*. – Katowice, 1994. – C. 43–56.
285. Ryba R. *Książę Wiśniowiecki Janusz Samuela Twardowskiego na tle bohaterskiej epiki biograficznej siedemnastego wieku*. – Katowice, 2000. – 157 c.
286. Ryba R. *Uwagi o funkcjonowaniu motywów narodowo-patriotycznych w przedmowach staropolskich // Przedmowa w książce dawnej i współczesnej*. – Katowice, 2002. – C. 53–67.

287. Sajkowski A. Ostatni utwór S. Twardowskiego // *Miscellanea staropolskie. Archiwum Literackie.* – Wrocław, 1962. – T. 6. – C. 70–95.
288. Sajkowski A. Staropolskie nekrologi // *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata.* – Poznań, 1959. – C. 278–279.
289. Słownik poetów polskich. – Białystok, 1997. – 323 c.
- 289-a. Starnawski J. Antyczny rodowód dwu epigramatów Waspazjana Kochowskiego // *Antyk w Polsce. – Cz.II. Studia.* – Łódź, 1998.
290. Starnawski J. Warstat bibliograficzny historyka literatury polskiej. – Warszawa, 1982. – 525 c.
291. Starnawski J. Zarys dziejów literatury staropolskiej. – Lublin, 1993. – 164 c.
292. Starowolski S. Wojownicy sarmaccy. Warszawa, 1991. – 199 c.
293. Sysyn F. E. Between Poland the Uktaine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Cambridge, 1985. – 406 c.
294. Szlesiński I. O języku “Wojny domowej” Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego.* – 1959. – T. 7.
295. Szmydtowa Z. Poeci i poetyka. – Warszawa, 1964. – 488 c.
296. Szmydtowa Z. Zołkiewski jako Luciusz Emiliusz we “Władysławie IV” Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // *Szmydtowa Z. Poeci i poetyka.* – Warszawa, 1964. – C. 159–173.
297. Śledziński K. Zbaraż 1649. – Warszawa, 2005. – C. 159.
298. Taszycki W. Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku. – Lwów, 1928.
299. Tamowski St. Historia literatury polskiej. Wiek XVII. – T. 2. – Kraków, 1900.
300. Teusz Ł. Bolesna Muza nie Parnasu Góry, ałe Gołgoty. Mesjady polskie XVII stulecia. – Warszawa, 2002. – 195 c.
301. Tieberger K. Samuel von Skrzypna Twardowski. Beitrag zur Geschichte der polnischen Litteratur des XVII Jahrhunderts. – Breslau, 1898. – 579 c.
302. Tokarski J. Skąd nowe szczegóły o Twardowskim? // “Kurjer Poznański” від 8.03.1936 p. – № 113. – C. 12–13.
303. Tokarski J. Historia niedostrzeżonej kropki // “Kurjer Poznański” від 15. 02. 1936 p. – № 101. – C. 16–17.
304. Turowski J. K. O Samuelu ze Skrzypny Twardowskim // *Twardowski S. Poezje.* – Kraków, 1861. – 186 c.

305. Turowski S. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnym. – Lwów, 1909. – 131 c.
306. Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 1992. – 220 c.
307. Viton J. Stara polska literatura Baroko. – Praha, 2001. – 149 c.
308. Wiszniewski M. Historia literatury polskiej. – Kraków, 1851. – T. 8.
309. Wielka historia Polski. – Kraków, 1998. – T. IV. – 542 c.
310. Władysław IV król polski i szwedzki. – Łódź, 1998.
311. Włodawski M. Barokowa poezja epicedialna. Analizy. – Kraków, 1993. – 254 c.
312. Włodarski M. “Mariannie...wdzięcznej dziecinie...” czyli załe barokowe // Zeszczyty Uniwersytetu Jagiełłońskiego. Prace historyczno-literackie. – Kraków, 1973. – T. 27. – C. 101–133.
313. Zawadzka D. Słownik poetów polskich. – Białystok, 1997.
314. Zawadzki K. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 2002. – 440 c.

Додаток 1

**Статті І. Ю. Тарасенко присвячені
С. Твардовському та його творчості**

1. Поет-хроніст XVII ст. Самуель Твардовський та його творчість // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 17–35.
2. “Легація” С. Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 306–316.
3. Облога Збаража (1649 р.) в описі польського хроніста XVII ст. С. Твардовського // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 48–57.
4. Польський хроніст XVII ст. С. Твардовський про події Національно-визвольної війни в Білорусі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 11. – С. 18–23.
5. Польський хроніст XVII ст. Самуель Твардовський про Роксолану // Мандрівець. – Тернопіль, 2005. – № 6. – С. 22–24.
6. Твори С. Твардовського як джерело до історії України XVII ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету. – Кам’янець-Подільський, 2006. – Т. 16. – С. 378–384.
7. Жовтоводська битва 1648 р. у висвітленні хроніки С. Твардовського // Бористен. – 2007. – Серпень. – № 8(194). – С. 15–16.
8. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 12–15.
9. Творчість хроніста XVII століття Самуеля Твардовського в історіографії // Український археографічний щорічник. – К., 2007, – Вип. 12. – С. 109–127.
10. “Wojna Domowa” – польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам’ятка історичної думки. – Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2008. – 20 с.

Фрагменти “Wojna Domowa” С. Твардовського

Про Б. Хмельницького

*“Не лише людські сили,
Все, що ліги, махінації, фортелі і зради
Могли вчинити, всю жовч, що пінилася
В Коцитових отрутах, всіх змії
З гидких кіс Горгони він кидав проти нас”.*

Про Пилявецьку битву

*“Звідки у вас злість, о селяни! І ненависть завзяте
До своїх панів? Чи розвергся б інший світ
І море сколихнулося, якби ви
Не нанесли задумані вами тяжкі удари?
Чи не краще було б на турків і поганих нечистів
Випустити цю отруту? Чи нещасливих невільників,
Що пропадають у в'язницях і на тяжких роботах
По ордосах і різних морських галерах,
Братів своїх, визволити, або однієї з вами віри
І племені – сербів і болгар.
Чи біля Дністра і Дунаю
Визволити якийсь прилеглий до вас край?”*

Битва під Шульжицями:

*“Фірлей з Олики
До Заслава прямував. А маючи по дорозі відомості
Про Донця, що той з величезним полком
Проти нього виступає і прагне зрадливим підступом
Обійти місто і закріпитися на берегах
Перегородженої Горині, в швидких нічних переходах
Має оточити Коссаковського з Суходольським
І п'ять легких хоругвій з вождем Вельопольським,
Фірлей сам пішов цим шляхом. По дорозі,
Не доходячи Шубриниць, почули ненароком,*

*Як сестра-чарівниця йому наперед прирікала,
На коні гарцюючи: «Втікай! – кричала. --
Втікай, брате, не здержши!» Серце так надривала
І несподівано [чари] в наших спрямувала:
Вони на табір мали вдарити, розбивши його
І самого ватажка взявши в місто,
Великого успіху досягнуть. Ворожку цю схотили
І разом з її товаришкою, Солохою, стратили.
Очевидно, вона охороняла Хмельницького
Від унасилення і шкідливих чарів.”*

(І. Франко Хмельниччина 1648–1649 років
у сучасних віршах // Франко І. Зібрання творів у
п’ятидесяти томах. – К., 1981. – С. 188–254.)

Наукове видання

Тарасенко Інна Юріївна

“Wojna Domowa” польського
хроніста С. Твардовського
як історичне джерело
та пам’ятка історичної думки

Редактор

Броніслав Адамович

Художній редактор

Георгій Сергєєв

Технічний редактор

Майя Притикіна

Оригінал-макет

Ярослава Ленго

Підп. до друку 24.05.2011.

Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офс. Офс.друк.

Ум. друк. арк. 12,09. Обл.-вид. арк. 13,0.

Наклад 300 прим. Зам. № 1010.

Поліграфічна дільниця

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

